

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

20747

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

प्राच्यप्रहाविद्यालयसाहित्यदर्शनशास्त्राध्यापकेन
स्यालकोटवास्तव्यजैनन्यायविशारदकविता-
किंकनृसिंहदेवशास्त्रिणा विरचितयाऽ-
तिसरलया स्वोपज्ञटिप्पणयुतया प्रभा-
जन्यभा रूयया व्याख्यया समुद्रासिता ।

सेयम्

मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास इत्यनेन
सुन्दरसीसकाक्षरैर्मुद्रयित्वा
प्रकाशिता ।

१९७८ सङ्ख्ये विक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षशुक्लदशे
प्रत्यक्षपण्डं समाप्तम् ।

पुनर्मुद्रणादिस्वोऽप्यधिकार. टीकाकर्तुरायत्तः ।

एजुकेशनलरान्प्राज्ये खवपुरनगरे मुद्रापिता ।

BHARAT

समर्पणम् ।

ये विविधभाषाविज्ञानसन्तानविपुलहृदयाः
शान्तिदेव्या बल्लभाः स्वाश्रितहितचिन्तका गम्भी-
रप्रकृतयो विगतविकृतयः सद्गुणानुरागिणः सौ-
जन्यभागिनः पञ्चापयूनिवर्सिटीपरिषद्बलभूता भूता-
नुकम्पिनः निजकर्मदत्तक्षणा विचक्षणाः ओरियं-
टलकालेजप्रभुवरा श्री. ए. सी, वूलनरसाहि-
वमहोदयाः तेषां सरस्वतीप्रिये विमले कण्ठे
सानुरागं समर्पितेयं सप्रभा न्यायसिद्धान्त-
मुक्तावली अतिप्रमोदमावहन्ती सुचिरं विरा-
जताम् ।

समर्पको—

नृसिंहदेवः

साहित्यदर्शनाध्यापकः ।

प्रभाख्यया व्याख्यया सहिताया
न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्या विषये

द्वित्राः शब्दाः ।

गोपांगनापांगचकोरचन्द्रः कंसादिविध्वंसनधूमकेतुः ।
संसारपारोत्तरणैकसेतुः कृष्णः सदास्तात्प्रमदस्य हेतुः

अथि ! महाशयाः । इह तावत्सकलानां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः
प्रयोजनपूर्विकेषु, प्रयोजन तु किञ्चिद् गौणं किञ्चनमुख्यं तत्राप्यैहिक-
मामुष्मिकञ्चेति द्विविधम् । आद्यं सम्भोगात्मकं चित्तध्वर सततदुःख-
सम्भिन्नं पर्यन्ते परं धैरस्यमावहतीति कस्य न विषयैपणाकुञ्चित-
हृत्कस्य विशासम्, तदर्थं यतमानोऽपि जन्तुर्न जातुचिदाद्यापिपा-
च्या मुच्यते नवा सन्तुष्टिजनन्या अङ्गीक्रियते, तस्मादेहिकं प्रयो-
जनं न प्रेक्षावतामत्यादरणीयं भवति । परं प्रयोजनस्तु नि श्रेयसाख्य
सकलदुःखात्यन्तविमोक्षपरानन्दप्राप्तिस्वरूपं 'ब्रह्म क्षेमधाम कैवल्य-
मित्यादि शब्दव्यपदेश्यं दुःखासम्भिन्नमेकरसमनल्य सारभूत सर्व-
धैषोपादेयं सतसकल्याणोप्सुभिः । तदर्थमेव जपतां जुह्वतां गायतां
शृण्वतां गृण्ताञ्च साधूनां सदाचारपरिपाटीं मातुरङ्कपालीमिव
यालाली स्वात्महितैपिण्य' समाधयन्ते ।

परमिदं प्रयोजनं तत्त्वज्ञानमात्रसाध्यं न द्रव्यसाध्यम्, यत्रे-
दमुक्तम्—'न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्व-

मानशु' रिति, 'अमृतत्वस्य तु नायास्ति चित्तेन' 'तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति' इति च । तत्त्वज्ञानञ्च शास्त्रादेव, शास्त्रञ्च मुख्यं धेदः—
'शास्त्रयोनित्वात्' ब्र० सू० १ । १ ३ । इत्यत्रोक्तम् श्रुतिरपि 'नाधेद-
धिन्मनुते तं बृहन्तम' इत्याह । किन्तु तदनादिपापचासनादूषिता-
द्यान्तस्यान्तानां वैदिकपदपदार्थसङ्गतिज्ञानमहासागरमोमुह्यमानाना-
मनुपासितगुरुचरणानां कुतार्किकाणामसम्भावनाविपरीतभायनादि-
पुन्दोपपित्तघ्नमतिचक्षुषां सदृसा निरस्तसमस्तदोषपङ्ककळङ्कान्
वेदवाक्याद्भवदप्यविद्यमानमिव भवतीति तदर्थं सकलस्यापि विचा-
रशास्त्रस्य समुत्थानम् । अभियुक्ता अप्याचक्षते—पुरुषापरार्थ-
विनिवृत्तिफलः सकलो विचार इति वेदविद' इति । विचार-
शास्त्रञ्च पूर्वोत्तरभेदेन द्विविध मीमांसात्मकं, तस्यैवोपकाराय यथा-
यथं प्रवृत्तानि इतराणि दर्शनानि स्वरूपमन्वयन्ति विचाररूपाण्येव
तर्कप्रधानत्वात् तथाचैतेषामपि साक्षात् परस्परया वा पुरुषगतदोष-
विनिवृत्तिरेवफलमिति वाक्यविदां परामर्शः ।

तेष्वभ्यर्हितमिदं न्यायशास्त्रं सपरिकरं प्रमाणपरिष्करण-
मन्तरा प्रमेयपरिष्कारानुपपत्तेः । मूलभूतस्यास्य शास्त्रस्य प्रवर्तकौ
द्वावाचार्यौ । एकः धीमहर्षिर्गौतमश्चात्रेयगोत्रः पञ्चाध्यायात्मकन्या-
यसूत्रप्रणेता प्रमाणादियोडशपदार्थवादी, एतस्यैवाक्षपादं ब्रह्मचरणं
इत्यादि नामान्तराणि ।

महर्षिर्कृष्णादस्तु कश्यपगोत्रः द्रव्यादिषट्पदार्थवादी दशा-
ध्यायात्मकवैपिकसूत्रप्रणेता यस्य उलूकश्चौलूक्य इत्यप्याख्ये स्तः ।
द्वार्यौ न्यायदर्शनमाश्रित्य गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतयो- विविधैवौशा-
दिनास्तिककुतर्कप्रतिक्षेपाय परिष्काररैल्या न्यायचिन्तामणिप्रभृतीन्
बृहती न्यायग्रन्थान् रचयाम्बभूवुः । तेषु ग्रन्था आकारतो विषयतश्च

महान्त इति कृत्वा सुकुमारमतीनामपि यथा संक्षेपयौव सिद्धान्ताप-
योधः स्यादित्याकलय्य विद्यानिधाससूनु श्रीविश्वनाथपेक्षानन-
महाचार्य उक्ते ढे दर्शन अवलम्ब्य अन्तर्भावितपोडशादिपदार्थान्
सप्तपदार्थान् निरूपयन् स्वप्रख्यातायाः कारिकावल्या व्याख्यानभूत
न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीग्रन्थनिर्जणियराजीवोज्जीवनाय कृपापरवयः
सन् व्यरचयत्, सोयं श्रुतिपरम्परातो यद्गदेषीयोऽवगतोऽपि कस्मिन्
संवत्सरे कस्मिन्ग्रामे जात किं किमकरोदिति मत्तो न निर्णयपथं प्राप्त,
तथापि ११०० एकादशशतके षडे यद्गदेषे जातात् गङ्गयोपाध्यायात् षडोः
कालात् पराचीन इति निश्चेतुं शक्यते, तदेतत् मत्प्रणीतन्यायतत्त्व-
समीक्षाग्रन्थे न्यायग्रन्थकर्तृक्रमनिरूपणग्रस्तावे द्रष्टव्यम् अस्यैव
रचिता न्यायसूत्रवृत्तिरपि युक्ततरा गोतमसूत्राद्यप्रकाशन इत्यपि
बोध्यम्, अथैतत्प्रणीतमुक्तावलीग्रन्थस्य मर्मभेदनाय यथाकथञ्चित्
परिष्कारप्रक्रियामनुसरन्तौ महादेवभट्टरामरुद्रसूरी उत्तरांच्चरं
द्वौ ग्रन्थां व्यरचयताम् । सम्प्रति तु ब्राह्मणजातिदुर्भाग्यव-
शाद्वा कालस्य विलक्षणपरिणामाद्वा सस्कृतेतरभाषाप्रचारकारणा-
द्वास्मद्देशेग्रन्थानां पठनपाठनपरिपाटी प्रायः शाकल्यमतमेवाधि-
यत् अतीवोपयुक्ता इमे ग्रन्था बुद्धिकौशल्यवर्धनाय सन्ति, परं सन्ति
केचन मत्सरिणः, तेषां मत्सरपित्तनिमित्तकारोचकरोगविध्वंसन-
कामोऽहमध्वेप्रथापकवर्गहितमाकलयन् गुरुपदच्छासिन्नां रक्षयश्च
मुक्तावल्या 'प्रभां' व्याख्यामभापयि, याऽतीवसरला मूलाधैर्योजनपरा
भावशुद्धिमकाशिका भवच्छेदकादिकाठिनतरनव्यन्यायपरिभाषास्वरू-
पोद्घाटिनी आर्यमूलताप्रकाशिनी नातिबहुपाठा, पङ्क्तिपाठनकाल एव
छात्रहृदयेऽज्ञानपटलपाटनक्षमेति स्वयमालोकयन्तु तत्त्वकलनाचरणा
विचक्षणः । किन्तु यथासमयं यथामति कृतसस्करणायामध्यस्यां
सम्भाव्यमानपुरुषदोषवशात् सीसकाक्षरयोजकप्रमादहेतोः यन्त्रपी-

इनभराचरलोपादिकारणाद्वा यत्र क्वचन वर्णमात्राद्यद्युद्धयोजाताः
स्युः तासां सशोधनेन मामतिमात्रमनुकम्पयिष्यन्ति सहजानुकम्पा-
नुरागिणो महाभागाः ।

गच्छतः स्वल्पं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

किञ्च एतस्या विस्तृता न्यायतत्त्वसमीक्षाख्या भूमिका
मत्प्रणीता, यत्र न्यायशास्त्रेतिहासः ग्रन्थीयविषयपरिपाटीपरिशुद्धिः
कतिपयाधुनिकाचार्यम्मन्यजनप्रक्षिप्तन्यायसिद्धान्तामणिमन्दिरपरि-
कुतर्कजालधूलिप्रक्षेपमार्जनम् इत्याद्युपयुक्ततरविचारान् प्राकाशयम्
भारतसे सकलग्रन्थमुद्रणोत्तरमेव सापि सहैव प्रकाशयेत् यथाकालं
या । अन्ते च विदुषां पुरत साञ्जलिवन्धं सर्वज्ञात्मनुनि प्रणीतमेकं-
पद्यं प्रकटयामि—

विद्वांसो यदि मम दोषमुद्गिरियुर्यद्वा ते गुणगणमेव कीर्त्तयेयुः ।
ननु नद्वह मनते मनो मदीयं कष्टं तद्वत मनुते यदाह मन्दः

विदुषामनुचरः—

नृसिंहदेवः

अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

पृ० ६७ पं० १७ । 'न देयम्' ।

देयम् ।

„ ६६ „ ६ । -निवेश व्यर्थ ।

—निवेशमव्यर्थ

विशेषसूचना—मुक्तावलीपाठयुक्तानिरीक्षणाय मया पञ्चप-
ग्रन्था अम्बिके रक्षिताः, तत्रैकमपूर्णं बहुप्राचीनं हस्तलिखितम्
अस्मिन्मित्रधर मोहनलालज्योतिषशास्त्रिणात् । एक कलिकातामुद्रितम्
परं गुरुणां पुस्तकम् । सर्वेदं दर्शयित्वा प्रायो गुजरातमिदं प्रेसमुद्रितपुस्त-
कानुसारं मूलपाठमपालयम् पाठभेदस्तु ग्रन्थगौरवभीत्या न मादर्शि ।

सप्रभामुक्तावल्या विषयानुक्रमणी अवशिष्टखण्डत्रयमुद्रण-
काले प्रकाशयेत् ।

प्रभोपेता सिद्धान्तमुक्तावली ।

स्वाङ्के पडाननगजाननसूनुयुग्मं

धृत्वा स्तनामृतपयः परिपाययन्ती ।

सा नीलकण्ठसुकृतौघफलं भवानी

वाचां निरोधमपहन्तु ममाद्य माता ॥ १ ॥

तैस्तैर्भूरिपरिश्रमैः सनियमं श्रीमद्गुरोः पादयोः

शुश्रूषां विदधन्मुदैकमनसा यत्त्वां समासाधयम् ।

मातर्भारति ! तेन चेदधिगतं स्वल्पोऽपि तोषस्तथा

तत्साहाय्यमलं स्थिरं कस्तथा कुर्या ममास्थां कृतौ ॥ २ ॥

श्रीभगवद्क्षाभिषेकप्रज्ञाकार्षेणं श्रीहरिश्चन्द्रम् ।

न्यायाम्भोधिश्चोष्णाकरायमेवोऽस्मि तौ गुरू प्रणतः ॥ ३ ॥

देवीदासाभिधं नातं विष्णुदेवीञ्च मातरम् ।

प्रणम्य मान्यं मान्याञ्च तयोरर्थं समर्पयन् ॥ ४ ॥

विश्वनाथस्य सूक्तीनां गूढतत्त्वप्रकाशिकाम् ।

शुभां कुर्वे "प्रभां" टीकां छात्राणां हितकाम्यया ॥ ५ ॥

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।

भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १ ॥

तत्र तावत् कारिकावर्णाग्रन्थस्य राज्ञोवशिष्यहिताय स्वय-
म्प्रणीतस्य व्याख्यानं चिकीर्षुः विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यो निर्वि-
प्रपरिसमाप्तये कृतस्येश्वरनिर्देशरूपमङ्गलस्य 'शिष्या अण्वेवं कुर्षु'-
रिति शिष्याशिष्यायै (सदाचारसरणिरक्षायै) *नियन्धनं कुर्वन् ईश्वरं
प्रार्थयते चूडामणीकृतेति—अचूडामणिः चूडामणि सम्पद्यमान
कृत इति १° चूडामणीकृत, चूडामणीकृतो विधुः चन्द्रो येन स

* ग्रन्थघटनं कर्तव्यं । १° 'कृष्णीस्तयागे सम्पद्यकर्त्तव्यं विव.' । ५।४।५०)

इति सूत्रेण विहितः 'ष्वि' प्रत्ययः 'अमृततद्भाव इति वार्त्तिकेन अमृततद्भावेऽर्थे
भवति, 'अस्य चो' ७५। ३२ अनेन अत्रणस्य ईदं वलापि च्यन्तात्पादव्ययम् ।

तयोक्त, अचलय. चलयः सम्पद्यमानः कृत इति यत्पर्याकृत., चलयी-
कृतो घासुकिः तदाहयो नागो येन स तयोक्तः । भवः भवति अ-
स्मात्प्रपञ्च इति ईः भयो महादेवः भव्याय कल्पयाणाय भवतु ।

पुनः कीदृशो भव इत्याह लीलेति-लीलया तागडवं लीलातागडम
तत्र पण्डितः कुशल इत्यर्थ ।

केचित्तु अस्मिन्श्लोके § समाप्त पुनरास्तार्यं वाक्यदोषमा-
चक्षते, तथाहि—यत्र विशेष्यवाचक पदं पूर्वं क्रियया अन्वितं सत्
निराकाङ्क्षं भवति पुनस्तस्यैव अन्वयविशेषणं सहान्वयलाम्भाय
उपादानं समाप्तपुनरास्तार्यं दोषः, यथा चार्थेव 'भव' इति विशेष्यप-
दस्य 'भवतु' इति क्रियापदेन प्रथममन्वयो जात, तदुत्तरं तस्यैव
लीलेत्यादिविशेषणपदेन सह सम्बन्धकरणाय 'कीदृशो भव' इत्यनु-
सन्धानमेवोक्तदोषः ।

एतस्य समाधानन्तु—लीलेत्यादिपदं न विशेषणं किन्तु
विशेष्यं : : : : : गानि,
: : : : : नर्ष वा
पाठसंक्षेपवाक्यकरणमात्रं भवत्येवाकाङ्क्षा, तदुपशमाय च लालत्या-
दिविशेषणपदस्योपादानं कृतम्, यदीदं विशेषणपदं नोपादीयेत
तदेष्टान्वयस्य लाम एव न स्यात् 'निराकाङ्क्षा काचित् प्रतिपत्तिः
(वाक्यार्थबोध.) न सम्भवति' इति न्यायात्, तस्मादत्रोक्तदोषम-
भावनैव नेति बोध्यम् ।

अयं भावः—क्रियाकारकपदानां परस्पराकाङ्क्षा नियता,
पुत्रादिपदानामपि स्वसम्बन्धिपित्रादिपदाकाङ्क्षा नियता, प्रयोजना-
काङ्क्षापि नियतैव तेन विना वाक्यार्थबोधानुपपत्ते । एवंमनियता-
काङ्क्षास्थले एव समाप्तपुनरास्तार्यो दोषो ज्ञातव्यः, नियताका-
ङ्क्षास्थले तु नास्ती दोषः, यथाश्रैव विधुप्रभृतीनां चूडामणयादि-
करणे कैमठर्षाकाङ्क्षायां जायमानायां लीलेत्यादिविशेषणोपादानं

ईः 'भू' धातो बाहुलसाद् (३ । ३ । ११३) अप् ।

§ वाक्ये समाप्ते पुनस्तदन्वयप्रशब्दोपादानम्, समाप्त स-पुनरुपात्तमित
धुननेरिति प्रदीप ।

सप्रयोजनम्, तेन च भवतिक्रियान्प्रितस्यापि भवपदस्य - पुनरुच्यो
न दोषावहः ।

अनेन भवस्य गृह्यवर्णनेन प्रमुदितात् तस्मात् प्रार्थिता
अर्था अग्र्यं लभ्यन्त इति सूचितम् नह्यप्रमुदितः कश्चिदपि
कस्यचिन्मनोरथं पूरयतीति लोकरप्रसिद्धमेव ध्वनितम् । अधिकन्तु
दिनकरीरामस्त्र्यादिग्रन्थे द्रष्टव्यम् । गौरवभयात् छात्राणां सुकुमा
रमतीनां बुद्धिव्याकुलताभयाच्च न यद्दु प्रपञ्चितम् ।

निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकाग्रनु राजीवदयावशंवदः ॥ २ ॥

शिष्याणां शुभपायै * प्रतिजानीते निजनिर्मितेति-निजेन
स्वयेन निर्मिता रचिता या कारिकावली तां निजनिर्मितकारि-
कावलीम्, अत्यन्तं सच्चिता यद्दसत्त्वेपं प्राप्ता या चिरन्तनानां
फणादप्रभृतीनां मुनीनाम् उक्तयो वधांसि घञ् प्रतिपाद्या युक्तैः
ताभिः, कौतुकात् कृतूद्दलात्, ननु पय अनायासादेवेत्यर्थं, विशदी-
करवाणि स्फुटीकरोमि । श्रीरथोऽहमित्याह-राजीवेति राजीवैतदा-
रये शिष्ये या दया कृपा तस्या वरावदः तदधीन इत्यर्थः ।

अथं भाव — यद्यपि लीलावत्यादय प्राचीना निबन्धा. सन्ति
येषां पठनेनैव कारिकावलीबोध्याऽर्थो ज्ञातु शक्यतेऽतो मुक्तावली-
ग्रन्थनिर्माणं निष्फलमेव भाति, तथापि तेषु भूयान् पाठ, सुकुमार-
मतीनां बालानां यस्याध्ययने बहुक्लेशो भवतीत्यालोच्य अल्पप्र-
न्थेनैव यथा बहुन्यायसिद्धान्ता ज्ञातः स्यात् तथा मुक्तावलीग्रन्थो
रचनीयं एवेति कृत्वा नास्य निर्माणं निष्फलम् ।

अत्र चिरन्तनोक्तिरूपेणैव स्वस्य ग्रन्थस्य सम्बुलत्वं सूचितम्,
कपोलकटिपतत्पञ्चवारिणम् । एतेन ये केचिदाधुनिका गुरुसम्प्र-
दायगूण्या दर्शनमर्भयोधरस्तमतयो मुक्तावलीं जालग्रन्थं वदन्ति ते

* प्रतिज्ञा करोति । प्रतिज्ञा च स्वकर्तृ पत्येन निर्देश, द्रव्यादिभिर्ह्ये
शुभ्यैव स्वकर्तृत्वेन प्रतिज्ञानाम् ।

परास्ता वेदितव्या । एतच्चाग्रेऽस्मद्ब्याख्याने तत्र तत्र स्फुटोभयि-
ष्यति । राजीवेतिपदेन स्वस्य ग्रन्थकरणे प्रयोजनं प्रदर्शितम् ।

ननु—'सिद्धार्थे सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवृत्तते । शास्त्रा-
दौत्तेन घक्तव्य सम्बन्धः समयोजन' इति नियमाद् अत्र च विष-
यादीनामनुक्तेः कथमस्मिन् ग्रन्थे * प्रेक्षापतां प्रशुक्तिः स्यादिति
यद्भ्रामपनिनीपुं विषयादिकं सूचयति सद्रच्येति—

सद्रच्यया गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला ।
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥ ३ ॥

सद्रच्यया पृथिव्यादिनवद्रव्यैः सहिता युक्ता तेषां प्रतिपादन-
करित्ययं, गुणगुम्फिता गुणैः रूपरसादिभिश्चतुर्विधतिसङ्ख्याकै-
र्गुम्फिता युक्ता सत्कर्मणाम् उदत्तेपणाद्विषयविधकर्मणां ज्ञापिका
श्लोकिका, सत्सामान्येति—सत् ज्ञातिरूपं सामान्यम्, विशेषाः नित्यद्र-
व्यवृत्तयोऽनन्ताः स्वतो व्यावृत्ताश्च, नित्य. समवायो नित्यसम्बन्धः
तैः मिलिता, अथवा नित्यमिलितं समवायसम्बन्धः, सन्ति सामान्य-
विशेषनित्यमिलितानि यस्यां सा, अभावप्रकर्षोज्ज्वला अभावस्य
भावभिन्नमक्षमपदार्थस्य य प्रकर्षं प्रागभावादिभेदरूपं वैलक्षण्यं
तस्योज्ज्वला प्रकाशयित्री, एषा बुद्धिस्था सिद्धान्तमुक्तावली
सिद्धान्तं यत्र मुक्ता मतिरुचरति तासामावली पङ्क्तिः, विष्णोः
कमलापनेर्नारायणस्य सविरोरग्रहाण वक्षसि वक्ष स्थले, विन्यस्ता
सम्यगर्पिता, सुकृतिनां भेदापितां पण्डितानामित्ययं, मनसो
हृदयस्य, मुदं सन्तार्थं प्रसन्नतामित्ययं, निरं यद्भ्रुकालं, वितनुताम्
विस्तारयतु । कथम्भूता सिद्धान्तमुक्तावली, सद्युक्तिः सत्यो वादि-
भिरखण्डनीया युक्तयः तर्का यस्यां सा ।

अनेन द्रव्यादिपदार्थवत्त्वरनिरूपणोऽनेन ग्रन्थे मुक्तावल्या उपमा सूचिता । ततश्च मुक्तावलीपद्ये एव योजयितव्यम्—मुक्तामाला हि द्रव्येणा साध्या क्लेशव्या निर्मातव्या चा भवतीति सद्व्या । गुणेन सूत्रेण गुम्फिता प्रोक्ता, सुकृतिनां पुण्यवतां यानि सन्ति शुभानि परमेश्वरनामस्मरणादीनि कर्माणि तेषां ज्ञापिका घोषिका, पुण्यघन्त एव मुक्तामालायुक्तमभोग्यपदार्थान् लभन्ते नतु पापात्मान इति भावः । सत्सामान्यम्, उत्तमा जातिः, विशेषो मुक्तानां महत्त्वं निर्मलत्ववर्जितत्वादिकश्च साम्यां नित्य सदैव मिलिता सम्वद्धा, अभावे तेजोऽभावरूपेऽन्धकारे सति प्रकृष्येण उज्ज्वला वसनादिपदार्थप्रकाशिकेति यावत् । एवं यथा मुक्तावली द्रव्यादिसकलपदार्थवती तथा सिद्धान्तमुक्तावलीनामको ग्रन्थोपीत्यर्थः ।

अत्र मुक्तावल्या उपमाकथनेन ग्रन्थस्य सर्वथा दोषराहित्यं प्रकटीकृतम् ।

एवञ्चास्य ग्रन्थस्य द्रव्यादय पदार्था विषयः, पदार्थतत्त्वा-
पवारणं * प्रयोजनम्, ग्रन्थविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः,
अधिकारिप्रत्ययोर्वाच्योपबोधकभावः अधिकारिविषययोश्च ज्ञातृज्ञात-
व्यभाव इत्यनेकविध सम्बन्धः, पदार्थज्ञानकामोऽधिकारीति
१) अनुबन्धवचनद्वयं प्रदर्शितम् । तथा च विषयसम्बन्धादिपदार्थने-
नास्मिन् ग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्भुक्तैवेत्युक्तमभवति ।

किञ्च सिद्धान्तमुक्तावल्या त्रिणोर्बन्धसि विन्यस्तत्प्रकथनेन

* परमस्य शास्त्रस्य मोक्ष एव परम प्रयोजनम् । मोक्षश्च न्यायमो आ-
त्यन्तिकी दृष्टान्तिवृत्तिः । दुःखानि तु परकीयानि तत्त्वोपायानि । तथाहि—पद्
इन्द्रियणि, पद् विरयाः पद् दुःखः, अरिम्, सुखम्, दुःखध्वंति । एतेषा निवृत्ति-
क्रमस्तु शास्त्रेण तत्त्वज्ञानं भवति, तेन मिथ्यात्वानस्य नाश, ततो रागादिदोषाणा
नाशः, तत प्रवृत्तेरुत्पादः, ततो जन्मानुत्पत्तिः, ततो दुःखानुत्पादः, एतदभिप्रा-
येणाह पदार्थतत्त्वापवारणं प्रयोजनमिति । सर्वधेनुर् 'दृ चान्मपवृत्तिदोषार्थमद्या-
ज्ञानानामुत्तरोत्तमयोः तदनन्तरापायादपवर्गं तदन्यन्तोवमोक्ष' इति महर्षिणोत-
महत्तन्यायमत्रमूलकमेव ।

१) अनुबन्धवच्च ग्रन्थप्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्पदत्वम् ।

स्वकृतेभंगवति समर्पण(१)तेम च स्वकार्तिलाभोऽपि मूर्च्छित इति यम
विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षाय निघ्नान्ति--

नूतनेत्यादि ।

प्रत्यारम्भे कृतस्य मङ्गलस्य साफल्यं साधयितुमाह ॐ वि-
घ्नविघातायेति--

(१) भगवति समर्पणमिति--

यत्करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि दिने दिने ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुर्वथ मदर्पणम् ॥

इति भगवद्गीतायाः भगवद्गीतादिसर्वकर्मणा भगवति समर्पणस्य महाफलप्रदत्वं

(अन्त करणशुद्धेहेतुकत्वं) समभिहितम् ।

ॐ अत्र यथापि घातपदस्यैव ध्वंसरूप (उत्पत्तिमदभावस्य)

अर्थः तेन तावदर्थबोधाय निघ्नान्ति 'वि' पद निरर्थकमेव इत्यपि विघ्न-
शवाचक्राना पदानां सति पृथक् विशेषणवाचकपदसमन्वयान् विशेष्यमात्रपरत्वा-
त्तु द्वेषः । अस्यायमर्थः-- 'विघात' इत्यत्र द्वे पदे स्तः, एक 'वि' पदम्,
द्वितीय 'घात' पदम्, आद्यमुपमर्गो द्वितीय प्रातिपदिकम्, तत्र प्रातिपदिक
स्वार्थवाचकम् इति नैषधमिहम् । उपसर्गस्तु केषाञ्चिन्मते वाचक,
केषाञ्चिन्मते पदन्तरयोगेन तन्नेवार्थविशेषस्य द्योतकः । तन्नेवार्थविशेषस्य द्योतक-
त्वपक्षे विघ्नस्य घातपदयोगे नैव नैरर्थक्यम्, वाचकत्वपक्षे तु 'घात' पदस्यैव उत्प-
त्तिमदभावस्य (ध्वंसस्य) अर्थस्योपलक्षणं 'वि' पदमनर्थकमेव भवति । एता-
दृशानयनस्य लक्षणे आचार्या इत्य समादयत-यत् विशिष्टवाचकपदस्य सन्निधौ यदि
पृथगापि विशेषणवाचक पदान्तरं स्यात् तदेतदस्य लक्षणे विशिष्टवाचकपदस्य विशेष्य-
भावमेवायं ननु वि शब्दस्यैव । एवञ्च प्रकृते 'घात' पदस्य न ध्वंसरूपः (उत्प-
त्तिमदभावस्य) अर्थः किन्तु अभावमात्रमेव, 'वि' पदात्मका विशेषणयोगे तु सक-
लस्य 'विघ्न' पदस्य उत्पत्तिमदभावस्यैव भवति । यथा रघुवशास्त्रे 'स कीचकै-
र्मारुतपृष्णान्द्रैरित्यत्र 'काचका वेषस्ये स्फुरे स्वन्त्यन्तिलोदता' इत्यमरकोषप्रा-
माण्यात् कीचकपदस्य मारुतपृष्णान्द्रैर्वीर्याशयेणुपेयै शक्ति पुन पृथग मारु-
तेति तृतीयान्त्रविशेषणस्य दान कवेदोषमात्रहेतु यदि उक्तो नियमो न स्यात् । उक्त-
नियमेन तु अत्र कीचकपदस्य केषले वेणुस्यैव शक्तिः तेन विशेषणदान न
निरर्थकं तद्वदत्रापि बोध्यम् ।

प्रारब्धुमिष्टस्य ग्रन्थस्य विघ्नविघाताय विघ्नानां प्रत्यूहानां
विघाताय ध्वसाय कृत मङ्गल शिष्यशिष्यायै...स्वरुक्तव्यपत्नेन ज्ञान
शिष्या शिष्याणां शिष्या शिष्यशिष्येति पठितत्पुत्र, निवध्नाति ग्रन्थ-
घटकोकरोति नूतनेत्यादिना । यथाह ग्रन्थारम्भेऽन्तरायप्रथमनाय
मङ्गल करोमि, मच्छिष्या अपि तवैव शिष्टाचारं पालयेयुरित्यास्ति
कसम्प्रदायरक्षणाय मङ्गल करोतीत्यर्थ ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।

तस्मै कृष्णाय नमः संतारमहीरुहस्य बीजाय ॥१॥

नूतनो नवीनो वर्षणाभिमुखजलभरितो यो जलदो मेघ
तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य स तस्मै गोपानां ध्वजानां या धधूच्यो
युवत्य तासां यानि दुकूलानि क्षामवसनानितेषां चौराय अपहारिणे,
ससार प्रपञ्च एव महीरुहो वृक्ष तस्य बीजाय निमित्तप्रारणाय,
तस्मै शास्त्रप्रसिद्धाय कृष्णाय वासुदेवाय (देवकीनन्दनाय)
भगवते नम नमस्कारो भवतिरिति मूलकारिकाया ऋजुरर्थ ।
किञ्च—गां चार्थीं पिवन्ति सहन्त इति गोपा यतय तेषां धधूटी
बुद्धि तस्या यद् दुकूलमावरण तस्य चौराय अपहर्त्रे इत्यर्थ,
नध्यत्वेन मुग्धत्वेन चाज्ञानश लित्प्रमाभ्यारोपितं धधूटीत्वं ज्ञेयम् ।
दाधिमवास्तु-गां पृथ्वां पान्ति रक्षन्तीति गोपा पाण्डवा तेषां
धधूटी द्रौपदी तस्या दुकूलस्य वसनस्य चौराय चौराय धधयि
इत्यर्थ 'चुत्र' समुच्छाय इति धातु । एतेन 'अज्ञानत कृत पाप
प्रायश्चित्तेन नश्यति' इति बाल्यावस्थायां कृतेन बालिकाधरहरणेन
जन्यं यत्पाप तस्य प्रायश्चित्ताय अनायाये द्रौपदे चरु दत्तवान्
भगवद्वत्तार श्रीकृष्ण, अन्योऽप्यथ प्रायश्चित्त कुर्यादिति केवल
मर्यादारक्षायै इत्यष्टु । अयतारवन्तु सर्वयाऽधिलुप्तज्ञानक्रियाश-
क्तित्वे सति साक्षात्प्रायश्चित्तसर्वत्रम् इत्यन्यत्र विस्तर ।

त्रिविध *मङ्गलम्—आशीर्वादे नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशश्च ।

* 'मङ्गलम्' इति शब्दादकृत (३० / १७१६) मन्त्रेण न्यर्षकान्
'मणि' वन्तो अन्तर प्रथमे रूपम् ।

परमेश्वरात्स्य स्वयिष्यादेश्च चाङ्कितार्थप्रार्थनमाद्योर्वाद । स्वा-
परुषयोधानुकूल स्वीयव्यापारविशयो नमस्कारः । नमस्कारादिक-
मन्तरा स्वष्टदेवताकौत्सनं वस्तुनिर्देशः ।

मङ्गलस्य लक्षणम्— विघ्नभिन्नत्वे सति विघ्नध्वंसप्रतिय-
न्धकाभावभिन्नत्वे सति च प्रारिप्सित (ग्रन्थ) विघ्नध्वंसासा-
धारण कारणमिति ज्ञेयम् । विघ्नऽतिव्याप्तिवारणाय विघ्नभिन्नत्वे-
सतीति विशेषणम् । विघ्नध्वंसप्रतियन्धकाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय
विघ्नध्वंसेत्याद्यपर विशेषणम् । काररीयागेऽतिव्याप्तिवारणाय
प्रारिप्सितेति । ईश्वरादिनमविप्रसाधारणकारणे अतिव्याप्तिवा-
रणाय असाधारणपदनिवेश ॥ आशीर्वादाग्रन्यतमत्व मङ्गल
मिति संक्षिप्तं मङ्गललक्षणम् ।

ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं
विनापि मङ्गलं नास्तिहादीनां ग्रन्थे निविघ्नपरिसमाप्तिदर्शना-
दिति चेन्न । अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे
सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां सम्भवति दृष्टफलरूपे अदृष्टफल
कल्पनाया अन्यायत्वात्, उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं
कल्प्यते ।

श्रुति ये न प्रमाणयन्ति चार्वाकाद्या नास्तिकः तेषां पूर्वपक्ष-
मादाय शङ्कते—नन्विति । नास्तिका हि ईश्वरम्यां धेष्टदेवतां
नाद्वाङ्कुर्वन्तो ग्रन्थारम्भे किमपि मङ्गलं न तन्वते अथ च तेषां नि-
विघ्ना ग्रन्थसमाप्तिर्दृश्यते तस्मान्मङ्गलस्य विघ्नध्वंसादि फलं न
नियतमतो न फलस्यमिति शङ्काग्रन्थार्थे । अथमत्र मङ्गलाचरण-
प्रयत्नेऽनुमानप्रकार—मङ्गलाचरणं न युक्तं । न फलत्वात् जल-
ताडनयत् । अथ निष्फलं हेतुं स्वरूपाभिद्ध इति कथं मङ्गलाच-
रणस्य युक्त्याभावे माध्ययदित्युच्येत, तदा तन्परिहारोऽनुमाना-

० ईश्वर, तस्य ज्ञानच्छात्रत्वे, ईशानो, अष्टम (धर्माधर्मा) प्राग-
भाष्येणैव साधारणकारणानि कश्चित् प्राग्भाष्येण प्रतिषेधवचनमर्थाभाष
विशेष आकाशवर्गिक दृष्ट्या नदति वर्तते ।

‘न्तरेण कर्तव्य ; तथाहि—मङ्गलं निष्फलं फलविशेषशून्यत्वात् यत्रैवं तत्रैवम् अत्र फलविशेषशून्यत्वेन हेतुना पूर्वं तुमाने हेतुभूतस्य निष्फलेत्वस्य सिद्धि तस्मान्न ‘निष्फलत्व’ हेतुः स्वरूपासिद्धः । एवञ्चानेन पूर्वपक्षग्रन्थेन मङ्गलस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दर्शितः । “व्यतिरेकव्यभिचारस्य लक्षणान्तु ‘कार्याव्यवहितप्राकृत्यावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्’ यथा कार्यग्रन्थसमाप्ति तस्या अव्यवहितं पूर्वेस्मिन् चण तस्या एव अधिकरणभूते च नास्तिरुग्रन्थे विद्यमानो योऽभाव मङ्गलाभावः, तस्य प्रतियोगि मङ्गल, तन्निष्ठा या प्रतियोगिता, तदवच्छेदकत्वं मङ्गलत्वमेवेति न मङ्गलस्य समाप्तिरूपं फलम् ।

एवञ्च पूर्वपक्षायां तुमानमित्थं नि सगति—मङ्गलं विघ्नध्वंस प्रति समाप्ति प्रति वा कारणत्वाभाववत् कार्याधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, घटप्रति घेमवत् । यथा घटरूपस्य कार्यास्याधिकरणे चकारौ वत्तमानो या घेमात्यन्ताभाव तस्य प्रतियोगि घेम तन्न घटोत्पत्ति प्रति कारणम्, तथैव समाप्तिरूपफलस्याधिकरणभूतेषु नास्तिरुदिग्रन्थेषु विद्यमानो यो मङ्गलाभाव तस्य प्रति-योगि मङ्गल नैव ग्रन्थसमाप्तिकारणम् [यस्याभावः स तस्य प्रति-योगीति शास्त्रसङ्केत] ततश्च विनापि मङ्गल नास्तिरुदिग्रन्थे समाप्तिफलसत्त्वे कय तस्य कारणतेति पूर्वपक्षयितुराशयः ।

निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनात् विघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तिदर्शनादित्यर्थः ।

तदेतत् सिद्धान्ती स्पष्टयति ‘चेन्न’ इत्यादिग्रन्थेन । अविगीतेति—विशदो गीतो विगीत अथवा शास्त्रात् विरुद्ध गीतं कथने यस्य स विगीतो निन्दित न विगीतोऽविगीतः । १) शिष्टानां

कार्यमात्रं कारणभावे कार्यभावे व्यतिरेकव्यभिचार इति सरल लक्षणम्, पर कठिन लक्षणमपि सगताय शोधनप्रकारमनुसरन् शिष्यबुद्धिदोषोत्थयन् एवमटीकयम् ।

१) शिष्टेभ्यश्च भाक्तभद्रादिभिर्दानुमतकमकर्तृ वम् । आस्तिकामाते व्यभिचारधारणाय भक्तीत्यादि । चेत्यवन्दन्प्रवृत्तवैदे व्यभिचारधारणाय घेदानु-मतेति । भक्तिश्च आरा यत्वेन ज्ञानम् । श्रद्धा च फलापश्यन्भावनिधयः ।

फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितानाम् [महापुरुषाणां] आचारः कृति-
रिति शिष्टाचारः, अविगीतश्चासौ शिष्टाचार इति अविगीतशिष्टा-
चार इति कर्मधारयः । तस्य विषयो निरूप्योऽनुष्ठेय इति यावत्
तस्य भावस्तत्र तेन हेतुनेत्यर्थः । सफलत्वे सामान्यतः फलवत्त्वे
सिद्धे अनुमिते । तत्र च तस्मिन्मङ्गले फलजिज्ञासायां विशेषतः
फलस्य ज्ञातुमिच्छायात् । दृष्टफलकत्वे दृष्टमेव विघ्नध्वंसः, विघ्न-
ध्वंसपूर्विका समाप्तिर्वा फल यस्य तद्भावस्तत्र तस्मिन् । सम्भ-
वति सति । अदृष्टेति—अदृष्टस्वर्गादिफलरूपता न युक्तेति भावः
उपस्थितत्वादिति—‘आरब्धं मे कर्म निर्विघ्न समाप्यताम्’ इति
या ग्रन्थादौ प्रवृत्तस्य पुरुषस्य कामना, तद्विषयत्वेन यदनुमान
तस्मिन् प्रवृत्तमानस्य [प्रतिपत्तुः प्रमातुः] समाप्तिरेव फलमुप-
स्थितं [अनुमितं] भवति तस्मादित्यर्थः । कल्प्यते अनुमीयते ।

अयमस्य सिद्धान्तिग्रन्थस्याशयः—वेदविधिमाश्रित्य
महाचारपरिपालकानां तस्य तस्य साध्यस्य साधनस्वरूपे भ्रान्ति-
रहितानां पुरुषाणां काचिदपि प्रवृत्तिर्न निष्फला भवति । ते हि
यथा अभ्येसां कर्मणामादौ भगवन्नामस्मरणं गणपत्यादिपूजनं वा
कुर्वन्ते तथैव ग्रन्थादौ मङ्गलमप्यानन्वये, तथा तेषां विधिमङ्गलाचर-
णप्रवृत्तिर्नो यत्र प्रथमं मङ्गलस्य साफल्यप्रनुमास्यामहे, तत फल-
विशेषविचारवेलायां समाप्तिं ग्रन्थसमाप्तिप्रतिशब्दकानां विघ्नानां
ध्वंस वा फल साधयिष्यामो येन मङ्गलाचरणस्य निष्फल्य नैव
भवेत्सति तेनास्ति क्युक्तानामग्रे नास्ति क किं करिष्यति । अत्र ना-
स्तिकतर्कनिरसनप्रकारश्चायम्—मङ्गलमफलम अविगीतशिष्टाचारवि-
षयत्वात् दृष्टादिधाञ्जन्त यथा दृष्टादिधाञ्जकं अविगीतशिष्टाचार-
विषयत्वेन सफलं तथा मङ्गलात्प्रमेपि कर्म सफलम्, यत्र यत्र
अविगीतशिष्टाचारविषयत्वं तत्र तत्र सफलत्वमिति न्यायिः । अने-
नानुमानेन मङ्गलस्य सफलता सिद्धा भवति । एवं पूर्वपक्षायनि-
ष्फलतापत्त्यकमनुपालकार्य-अपेक्षानुपपत्तेः सति कैशोत्थातुमर्हति ।
यथा पूर्वपक्षायानुमानेन समाप्त्यादिफलविशेषमात्रः साधितः

तस्येदमुत्तरम्—‘मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वात्’, यत् समाप्तिभिन्नफलवत् सफलञ्च तत् न समाप्तिरूप-फलवत्, यथा दशादि कर्म समाप्तिभिन्नस्वर्गादिफलवत् सफलञ्च न तत् समाप्तिरूपफलवत् । मङ्गलन्तु न तथा, इदन्तु समाप्तिभिन्नफ-लवत् सत् न सफलम् अपितु समाप्तिभिन्नाफलकत्वे सति सफलम् अतः समाप्तिफलकमवेत्यर्थः ।

अपि च नैव मङ्गलस्य स्वर्गादि अदृष्ट फल मन्तव्यम् । तत्रैव अदृष्टं फलं कल्प्यते यत्र दृष्ट फल नापस्वित भवति। अत्र तु मङ्गलस्य दृष्टमेव फलं ग्रन्थसमाप्तिरूप ग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकानां विघ्नानां ध्वंसरूपं चेति निष्कलमप पन्था ।

इत्थं च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तापि जन्मान्तरीयं तत्क-ल्प्यते, यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नमाचुर्य वा बोध्यम्, प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तगविघ्ननि-राकरणकारणत्वम् ।

सम्प्रति पूर्वमर्शितव्यतिरेकव्यभिचारस्योद्धरणायाह— इत्थञ्चेति । मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वं सिद्धं चेत्यर्थः । तत्रापि नास्तिकग्रन्थादौ । जन्मान्तरीयम् पूर्वजन्मभयम् । तत् मङ्गलम् । कल्प्यते अनुमीयते, समाप्तिरूपेण कार्येणति शेषः । * अनुमानप्र-कारश्चायम्—अयं नास्तिकः [पूर्वजन्मनि] कृतमङ्गलकं ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिर्दृश्यात् नास्तिकवत् । यत्र २ निर्विघ्ना समाप्तिः तत्र २ मङ्गलस्य सत्प्रमिति व्याप्तिः । यथा नास्तिकग्रन्थे । नहि कारणेन विना कार्यं भवतीति भावः । एतच्च नैव व्यतिरेकव्यभिचारः ।

एतन्मन्त्रस्याऽप्यत्रे इत्यत्र न रसात् २ a provisional agree-
स्यादितत्, मा भूद् व्यतिरेकव्यभिचारः, कारणसत्त्वेऽपि का-
र्यस्याभावरूपोऽन्वयव्यभिचारस्तु मविध्यति इत्याशङ्क्य अन्वय-

व्यभिचारं निराकरोति—यत्र चेति । यत्र कादम्बर्यादिग्रन्थेषु मङ्गले कृतेऽपि समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरः अतिशयेन बलवानिति बलवत्तर बलीयान् यो विघ्नः अन्तराय, विघ्नप्रचुर्य विघ्नानां बाहुल्यं वा, वाशब्दः पक्षान्तरद्योतकः ।

प्रचुरस्येति—प्रचुरस्य प्रभूतस्य मङ्गलस्यैव । बलवत्तरेति—बलवत्तरविघ्नस्य निराकरणे दूरीकरणे, कारणत्वं हेतुभावः ।

अयं भावः—यत्र आस्तिकग्रन्थादौ मङ्गले कृतेऽपि समाप्तिर्न जाता तत्र मङ्गलकरणापेक्षया बलीयान् विघ्नाऽनुमातव्यः । यद्वा यावत्सख्यं मङ्गलं कृतं तत्र प्रचुरा अधिकसख्यावन्तौ विघ्नाः सन्ति तेन न समाप्तिरिति कल्पनीयम् । एवञ्च विघ्नसमस्तस्याकमेव मङ्गलं विघ्नविनाशकं न न्यूनमिति सिद्धं भवति ।

विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः ॥

ननु कारणासत्त्वे कार्यस्यावश्यम्भाव इति नियमः, कादम्बर्यादिग्रन्थे विघ्नध्वंसो न स्यात् परं मङ्गलरूपकारणदर्शनात् समाप्तिरवश्यं भवेदितिमां शङ्कां परिहरन्नाह—विघ्नध्वंसस्त्विति । द्वारं व्यापारः । कारणासत्त्वेऽपि यदि तस्य व्यापारो न स्यात् नैव कार्यं जायते, न हि कुठारस्य सत्त्वमात्रेण ह्रिदारूपं फलं दृष्टचरम् अपि तु कुठारस्य काष्ठेन सह संयोगवियोरूपे व्यापारं सत्येव ह्रिदा भवति, एवमेव कादम्बर्यादौ विघ्नानां बाहुल्येन मङ्गले कृतेऽपि नैव विघ्नध्वंसो जातः तत्कथं विद्यमानमपि मङ्गलं विघ्नध्वंसात्मकव्यापाराभाववत् समाप्तिरूपं फलं जनयेत् । मङ्गलेन विघ्नध्वंसः क्रियते तदेव समाप्तिफलं जनयति नान्यदितिभावः । इदञ्च प्राचीनानां नैयायिकानां मतमित्याह—इत्याहुरिति ।

नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धि-मतिभादिकारणकल्पात् ।

सम्प्रति न्यायचिन्तामणिकृतां गङ्गेयोपाध्यायानां मतमाह—नव्यास्त्विति । विघ्नध्वंस एव फलमिति—एवकारेण समाप्ते-

वर्षवच्छेद । फलं प्रवृत्तुद्देश्यम् । विघ्नध्वंसादन्यत्र मङ्गलफलमिति भावः ।

ननु समाप्तिस्तर्हि केन हेतुना जायेत इत्याह—समाप्ति-
स्त्विति । बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात्, तत्र बुद्धिर्ज्ञानम्, प्र-
तिभा प्राक्तनसंस्कारविशेषः स्फूर्त्याख्यः, आदिपदेन विघ्नसंसर्गा-
भावग्रहः, बुद्धिप्रतिभाविघ्नसंसर्गाभावरूपकारणसमुदाय एव स-
माप्तिहेतुर्न मङ्गलमित्यर्थः ।

बुद्धिस्तात्कालिको ज्ञेया मतिरागामिगोचरा ।

प्रज्ञां नवनवान्मेपशालिनीं प्रतिभां विदु ॥ इति ॥

नचैवं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य नि-
ष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, विघ्नशङ्कया तदाचर-
णात् । तथैव शिष्टाचारात् । नच तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवे-
दाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्, सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधि-
तत्वात् । अत एव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वे-
ऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् ।

प्रकारान्तरण मङ्गलस्य निष्फल्य शङ्कते—नचैवमिति । एवं
मङ्गलस्य विघ्नध्वंसप्रति जनकत्वे सत्यर्थात्यर्थं स्वतःसिद्धविघ्न-
विरहवता स्वाभाविकविघ्नात्यन्ताभाववता ।

समाधत्ते—इष्टापत्तेरिति । मयतु विघ्नात्यन्ताभाववता पुह-
पेण कृतस्य मङ्गलस्य निष्फल्यं नैव दोषं पश्याम इति भावः ।

ननु कथं निष्फले कर्मणि विघ्नात्यन्ताभावप्रतः शिष्टस्य
प्रवृत्तिः स्याद् ? अत आह—विघ्नशङ्कयेति । तदाचरणात् मङ्गला-
चरणात् । संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भावः ।
विघ्नशङ्कया मङ्गलाचरणमेवासिद्धम् इत्यत्राह—तथैव शिष्टाचारा-
दिति । विषयतासम्बन्धेन मङ्गले शिष्टानां प्रवृत्तिर्विघ्नशङ्कयेत्यर्थः ।

स्वतो विघ्नाभावस्थले कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वपक्षे वेदस्या-

प्रामाण्यमित्यादिपक्षि—नचेति । तस्य निर्भिन्नरुपाऽनुष्ठित
मङ्गलस्य । तद्वोधहेति तस्य मङ्गलविघ्नत्वस्य कार्यकारणभावस्य
बोधज्ञो यो वेद 'समातिक्रामो विघ्नध्वंसकामो वा मङ्गलमाचरेत्
इत्याकारा (कल्प्यमाना) कथ्यति तस्य यद् अप्रामाण्यं प्राधितार्थं
बोधकत्वेन प्रामाण्यभावात् तस्यापत्तिः प्राप्तिः स्यात् ।

एतन्निरस्तमिति—मति विघ्न इति । विघ्न सत्यत्र वदन विघ्न
नाशो बोधित न उच्यते इत्यर्थः ।

अथ भाव—स्यत् सिद्धविघ्ननिरस्तस्यल्ल विघ्नान्मकप्रति
योगिरूपकारणाभावन विघ्नध्वंसरूपकार्यस्यानुपत्तावपि तत्र मङ्गल
विघ्नध्वंसया कार्यकारणभावात् नपि च कारणाभावात् कथुनि-
वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिः नहि साध्याभावरूपेण न उच्यते वाधक
त्वाभावात् प्रामाण्यसम्प्रतिपक्षः ।

यथा कण्ठाद् दण्डाद् घटानुपत्तावपि दण्डा घटकारणं
मिति वाक्यस्य नाप्रामाण्यम् घटाव्यवहितपूर्वस्मिन् क्षणविद्यमान
ऽपि दण्डे इतरकारणाभावात् घटानुपत्तिर्दशनात् किन्तु दण्डमिदं
सकलमृत्तिकादिघटकारणस्यैव दण्डा घटस्य कारणमिति तस्य
यान्यस्य तात्पर्यम्, एवमुक्तं विघ्न मत्स्य मङ्गलस्य विघ्नध्वंसप्रति
कारणात्तम् । विघ्नान्मरूपेण तु सर्वत्र मङ्गल नाकारणाभावात् भजत
इति तु प्रघट्टस्याशयो वाध्यः ।

मङ्गलविधायकश्रुतिवाक्यानुमानप्रकारश्चतुस्रम्—मङ्गलं वेद
बोधितकर्तव्यताकम्, अलौकिकाग्निर्गतिरिष्टात्प्राधिपत्यत्वात् दण्डादि-
थाहवत् । अत एव नाशप्रतिप्रतियोगिनः कारणत्वादयः । तद्वो-
धकवेदाप्रामाण्यापत्तिः प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्ववाधका यो वेद
तस्याप्रामाण्यापत्तिर्न चर्षः ।

* कान्तु स्थास्त न इत्ता वृद्धप्रवा, श्रमा मित्रविष्णा इत्याद्या मन्त्रा
प्रयत्नभूता सकलप्रमाणानुसारणत इवप्रति ननफला कमनम ननफला या मन्त्राति
पुनस्त्वपान्तरश्रुतुनानन प्रायमशाया य किम्बन्धामात इव वन सन्तु नास्ति ।
यन्तु आगीशायायतमप्रायमस्य मङ्गलभ्यापरागविय नन्वा आते प्रयत्न
यदुपगम्मात्कल्पमनेति युता सम्प्रदायात्ता सगत्याति साधु पर्य म ।

मङ्गल तु विघ्न-वंसविशेषे कारणं विघ्न-वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादि ।

ननु—यौदे मङ्गल विघ्न-वंसप्रति कारणं स्यात् अर्थात् यदि विघ्न-धर्मो मङ्गलैकसाध्य स्यात् तदा विनायकस्तवपाठेन विघ्नान् न मध्येषु नहि विनायकस्तवपाठो मङ्गल, ततश्च पुनरपि व्यभिचार-एवेत्यस्या शङ्काया परिहार मन्वान आह—मङ्गलन्त्विति । विघ्न-वंसविशेषेऽपि तृतीयविघ्न-ध्वसे । कारणं हेतु । विघ्न-वंस-विशेषे च विनायकस्तवपाठादि, विनायकस्तवपाठन अन्यो विघ्न-ध्वस मङ्गलेन चान्यो विघ्न-ध्वस इति नैत्र व्यभिचार इत्यर्थं । कृण्वतान्वाद्यभिघातरूपस्य पाठस्य ज्ञानविशेषरूपान्मङ्गलाद् भेद, एवमुभयो कार्यभूतया विघ्न-ध्वसयोरपि परस्पर विशेष एवेत्यभि-प्राय । सर्वे विघ्ना शम यान्ति गणेशस्तवपाठत इति चाक्यन्तु, गणपतिमाहात्म्यपरमि यपि केचित् । अधिकमन्यतो ज्ञेयम् । विनायकस्तवपाठादिरित्यत्र आदिना प्रायश्चित्तस्यापि मग्रह ततश्च कश्चिद्विघ्न-ध्वसो मङ्गलजन्य, कश्चित् विनायकस्तवपाठजन्य, कश्चित् प्रायश्चित्तानुष्ठानजन्य इति निष्कर्षः ।

कश्चिच्च विघ्न-त्यन्ताभाव एव समाप्तिमाधनं प्रतिबन्धक-संसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात् । तथ च नास्ति कादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरित-ध्वसः, स्वतःसिद्धविघ्न-त्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ।

ननु—यदि विघ्न-ध्वस एव मङ्गलफल तदा समाप्तिकामो मङ्गल नाचरेत् यन्म यत्फल स्यात् तत्कामस्यैव तत्र प्रवृत्ते, नहि तृप्तिकाम पाक विहायान्यत्र प्रवर्त्तत इतीमा शङ्का खण्डयति—कश्चिदिति । विघ्न-त्यन्ताभाव विघ्नानास्त्रतसिद्ध एवात्यन्ताभाव समाप्तिकारणम् । *प्रतिबन्धकेति—कार्यमात्रप्रतिप्रतिबन्धकसंसर्गा-

माय कारणमित्यर्थे । तथाच विघ्नध्वंस विघ्नान्त्येन्ताभावश्चोभावापि
ससर्गाभावो मसर्गाभावत्वेन च कार्यप्रत्यनयोरनुगम । एवञ्च
एतत् सिद्धविघ्नान्त्येन्ताभावेऽपि नैव व्यभिचार तत्र तादृश
ससर्गाभावेऽप्येव कारणभूतस्य समाप्तिरूपकार्यजनकत्वात् ।

व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धतुमाह—इत्यञ्चेति । नास्तिकादि
ग्रन्थेषु पूर्वन्मनि कृतेन मङ्गलेन पापनाश तेन समाप्ति इत्यथा
एतत् सिद्ध एव विघ्नानामत्यन्ताभाव तेन समाप्तिर्ऽप्येति नैव
व्यतिरेकव्यभिचार । 'आहु' रिति क्रियापदस्य 'नव्या' इति
कर्तृपदान्त्वय ।

अत्रेत्थमाहुन्त—जन्मान्तरीय मङ्गल एहिक वा मङ्गल
विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिर्भवति तदा कारण स्यात् इदा मङ्गलसमा
प्त्यो सामानाधिकरण्य स्यात्, सामानाधिकरणावृत्तिपदार्थानामेव
कार्यकारणभवनियमात् यदि व्यधिकरणावृत्तिपदार्थानामपि कार्य
कारणभाव तदा देश न्तरस्थजुलालादपि एतद्वये वगत्पत्ति स्यात्
तस्मात्सामानाधिकरणावृत्तिपदार्थानामेव कार्यकारणभाव इत्यकामे
नाप्यभ्युपेयम् ।

चरमवर्णरूपा समाप्ति ककारादिसद्व्यवस्थात् स्वसमवा
यिकारणकारानिष्टा अथ च चरमवर्णध्वंसरूपा समाप्तिरपि स्वप्रति
योगिसमजाधिकरणाकारानिष्टैः गुर्वोश्वरादिस्मरणरूप मङ्गलन्तु
द्वानामकवादु अन्यकर्तृपुरुषात्पनिष्ठञ्चेति कथं मङ्गलसमाप्त्याव्य-
धिकरणं च कार्यकारणभाव कार्यकारणभावाभावाच्च समाप्तप्रति
मङ्गलस्य नैव कारणत्वम् ।

अत्रेद परिहारमाचक्षते—स्वजनकविघ्नध्वंसत्वेत्यवच्छेदक-
तासम्बन्धेन समाप्तप्रत्यक्षकर्तृपुरुषशरानिष्ठत्वात् अवच्छेदकतासम्ब-
न्धेन च ज्ञानरूपमङ्गलस्यापि नैव सत्त्वात् मङ्गलसमाप्त्या कार्य
कारणभावे पाधकाभाव एव ।

उक्त सम्बन्धे च शब्दग्राह्या समाप्ति तज्जनका विघ्नध्वंसो
हि शरीरावच्छिन्ना मन्यथ यत्तंत तत्र शरीरस्य समाप्तिजनकविघ्न
ध्वंसोत्पत्तरवच्छेदकत्वम् (नियामकत्वम्) । अनया रीत्या 'स्वजनक

विघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन' / अन्यकर्तृपुरूपशरीरनिष्ठार्थं
ज्ञानात्मकमद्भलस्यापि शरीरावच्छिन्नात्मनि सत्त्वाद् अवच्छेदकता-
सम्बन्धेन शरीरनिष्ठत्वमेव, शरीरस्य ज्ञानावच्छेदकत्वात्, ज्ञानस्य
च तदवच्छेदत्वम् ।

तथा च—स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तच्छ-
रीरनिष्ठसमाप्तिश्च प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन तच्छरीरनिष्ठमद्भल-
स्यापि सामानाधिकरण्यात् कार्यकारणभावः सर्वथा निर्दुष्टः ।

स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धस्तु समाप्तिनिष्ठ-
कार्यताया अवच्छेदकसम्बन्ध, अवच्छेदकतासम्बन्धस्तु कारणताया
अवच्छेदकसम्बन्धः ।

अर्थभाव — कारणधिकरणो यत्सम्बन्धेन कार्यं भवति ते
सम्बन्धः कार्यतावच्छेदकसम्बन्ध इत्युच्यते, कार्याधिकरणो यत्सम्ब-
न्धेन कारणं भवति स सम्बन्ध कारणतावच्छेदकसम्बन्धः, यथा
द्रव्यीयचानुपप्रत्यक्षे उद्भूतरूपं कारण, तत्र विषयतासम्बन्धेन चानुप
प्रत्यक्षे घटादिनिष्ठम्, उद्भूतरूपमपि समवायसम्बन्धेन, घटादिनिष्ठ
मेव, तस्माद् विषयतासम्बन्ध कार्यता- (चानुपप्रत्यक्षता)—या
अवच्छेदकसम्बन्ध, समवायसम्बन्धश्च कारणता- (उद्भूतरूपता)—
याः अवच्छेदकसम्बन्धः एवैव दिक् सर्वत्र सम्बन्धेष्वनुसरणीया ।

अथवा—अवच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिं ग्रन्थकर्तृपुरूपशरी-
रनिष्ठा । चरमवर्णरूपाया चरमवर्णध्वंसरूपाया या समाप्ते शरीरा-
वच्छिन्नाकारे सत्त्वात् मद्भलस्यापि स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतास-
म्बन्धेन तच्छरीरनिष्ठत्वमेव, अत्रापि 'स्व' शब्दप्राह्य मद्भल तज्जन्यो
विघ्नध्वंस, तदवच्छेदकं शरीरम् अवच्छेदकता च तच्छरीरे घर्तते,

.....

जन्यविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन शरीरं विद्यमानस्य स्वजन-
स्य कारणत्वम् ।

अत्र अवच्छेदकतासम्बन्ध, कार्यतावच्छेदकसम्बन्ध, स्व-
जन्यविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतारूपसम्बन्धस्तु कारणतावच्छेदक-
सम्बन्धः ।

बीज' मिति कोशात् बीजशब्दस्य कारणसामान्ये शक्ति, तेन निमित्त-
कारणरूपोऽर्थो न विशद् इतिभाव ।

नन्वीश्वरे नमस्काररूपं मङ्गलमयुक्तं तत्र प्रमाणाभावाद् इत्यत
आह—एतेनेति । प्रमाणम् अनुमानार्थं प्रमाणम् । तथाहीत्यादिना
कार्यकारणयो व्याप्ति, दृष्टान्तद्वारा अभिलापयति । 'यत्कार्यं तत्क
र्तृजन्यम्' इति व्याप्ते सामान्याकार । ईश्वरसाधकमनुमानन्तु—
क्षित्यङ्कुरादिक कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटयत् इति । अत्र '१' क्षित्यादि
पक्ष, कर्तृजन्यं साध्यम्, कार्यत्व हेतु । यद्यो दृष्टान्त । नहि किमपि
जडं चेतनाधिष्ठानमन्तरा कार्यं कर्तुं समर्थं दृष्टवत्, नहि मृत्पिण्डः
कुलालाधिष्ठान विना स्वयं घटं घटयितुमीष्टे, तथा परमाण्वाद्युपा-
दानं जडं येनाधिष्ठित जगद्रूप जायते स एवाधिष्ठाता क्षित्यादिकर्ता
जगद्विद्यन्ता परमेश्वर इत्यनुमानं प्रमाणं जगत्कर्तुं परमेश्वरस्य
साधकमिति परमाण्ये ।

ननु अस्मदाद्या जीवा एव सम्भूय क्षित्यादिकर्तारो मविष्यन्ति
किमीश्वराङ्गीकारेणोति शङ्कां निरस्यति नचेति । अस्मदादिजीवा-
नामलक्षत्वात् अल्पशक्तित्वाच्च नैव क्षित्यादिजनने सामर्थ्यं, अस्ति
च क्षित्यादि कार्यं, नच घटयत् निमित्तकारणं विना मोक्षपुमर्हति
यश्च तदुत्पादकः स एवेश्वर इति भाव ।

नच शरीराजन्यत्वेन कर्तृजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष
इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । मर्म तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन
कार्यकारणभाव एव अनुकूलतर्कः । "द्यावाभूमी जनयन्दे-
व एकः" "विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता" इत्यादय
आगमा अप्पुनुसंधेयाः ॥ १ ॥

'बीजन्तु' रेतसि । स्यादाद्युते च तन्वे च हेतावदूरकारणे' इति हेम । औपनिषद
मिदान्ते तु बीजाव=अमितमिसेपादापकारणाय इत्ययथाप नासद् इति ॥

१'यस्मिन् साध्यस्य अतो पक्ष, यत्तत्र सदिग्ध तदेव साध्यम्,
साध्यमाधनाय दीयमानोपपत्तिरेव हेतु, यत्र साध्यस्य निश्चय, अतो दृष्टान्त, सर्व-
मिदमनुमा सख्ये लक्षणाद्विद्वारा स्फूर्तिर्भाविष्यति ॥

कार्यत्वहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वमाण्डक्ये—नचेति चित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यमित्यनुमानं न युक्तं, यतोऽस्य हेतोः साध्याभाषसाधकमनुमानान्तरं यत्तं तस्मादयं सत्प्रतिपक्षो हेत्याभासः, तथाहि चित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् (शरीरिकर्तृजन्यत्वात्) ध्यसविशेषवत् (वनस्पद्यत् सिद्धगुल्मादिध्यसवत्) इति पूर्वपक्षयित्वा राघवः ।

तदेतत् सिद्धान्ती खण्डयति —अप्रयोजकत्वादिति । व्यभिचारण्डोत्पानेऽनुकूलतर्काभावादित्यर्थः ।

अयमप्यत्रायः—‘चित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत्’ इतीश्वरवादिनोऽनुमाने साध्यं यत् ‘कर्तृजन्यत्वं’ तत्साधनाय ‘कार्यत्वाद्’ इति हेतुत्पात्तः, परमयमस्येको नियमः यदि कस्यचिद्धेतोः साध्याभाषसाधनाय अपरोहेतुः प्रवृत्तः स्यात्, तदा पूर्वानुमाने दत्तो हेतुः सत्प्रतिपक्षितो भवेत् स्वसाध्यसंमघनाय नाख्यमवति, तेनासौ सत्प्रतिपक्षोनाम हेत्याभास इत्युच्यते। प्रवृत्ते च ‘कार्यत्वात्’ इत्यस्य हेतोः साध्यं यत् ‘कर्तृजन्यत्वं’ तस्याभावे ‘कर्तृजन्यत्वम्’ तस्य साधकं ‘शरीराजन्यत्वात्’ इत्यन्यो हेतुर्वर्तते तस्मात् कथं कार्यत्वहेतुना कर्तृजन्यत्वरूपस्य साध्यस्य सिद्धिः स्यात् ।

अत्र सिद्धान्ती इत्यमुत्तरयति—भो ! अनीश्वरवादिन् ! तवानुमाने व्यभिचारण्डायां त्रियमाणायां तस्या निवारकं कश्चनानुकूलस्वर्कं न दृश्यते—

तथाहि—शरीराजन्यत्वं हतुररत्तं चित्यङ्कुरादिषु कर्तृजन्यत्वसाध्यं मा भवेत् कोदोषं इत्याकारिका व्यभिचारण्डा । नचास्या उद्धाराय तद्वान्तिके कश्चित्तर्कः, एवञ्चानुकूलतर्काभावादिव तवानुमानदुष्टम्, तस्य दुष्टतायां ममानुमान उक्तं ‘कार्यत्वात्’ इति हेतुः साध्यसाधनाय समर्थः एव नाममर्थः ।

अथचेहि तावत्—कार्यकारणभावमङ्गप्रसङ्गं एव प्रायस्तर्कस्य स्वरूपम्, तत्र ‘यदि कर्तृजन्यत्वं न स्यात् तदा शरीराजन्यत्वमपि न स्याद्’ इत्येव भवान् (नास्तिक) ध्विष्यति, परं नैतावता घाघनु-

माने व्यभिचारणङ्ग निवर्त्त्यन्ति, नहि पूर्वं कश्चित् कर्त्तृजन्यत्वशरी-
राजन्यत्वयोः कार्यकारणभाव प्रसिद्धः येन 'न स्याद् न स्याद्'
इत्यभिधाय कार्यकारणयोर्भेदप्रसङ्ग आपाद्येत, तस्मात् 'शरीरा-
जन्यत्वाद्' इत्यप्रयोजको हेतुर्नास्तिकस्य ।

अपि च कर्त्तृजन्यत्वाजन्यत्वयोरेव आकाशादिषु व्याप्तिहेतु-
त्वेन अजन्यत्वस्य पुरोभागे 'शरीर' रूपविषेणदानं व्यर्थं सत् हेतो-
र्व्यर्थचितोपगतां स्पष्टयतीति सर्वथा शङ्कितुरनुमानमसदेव बोध्यम् ।
अस्मिन्नुमाने उपाधिलापनप्रकारः तदुद्धारप्रकारश्चात्र प्रदर्शयमाणो
यालानामादौ महत्काठिन्यमाद्यहेदिनि कृत्वा तदुपाधिप्रसङ्गं प्रदर्श-
यिष्यते ।

मनु-तवापि मते कथमनुकूलस्तर्क इत्याण्ड्यापरिहाराय आह-
ममत्विति ।

अर्थात् सिद्धान्तिनो मते 'यदि कर्त्तृजन्यत्वं न स्यात् तर्हि
कार्यत्वमेव न स्यात्' इत्याकारक कार्यकारणभावस्य भेदप्रसङ्गरू-
पोऽनुकूलस्तर्कोऽस्येव, यतः घटपटादिषु कर्त्तृजन्यत्वकार्यत्वयोः
परस्परं कार्यकारणभावो जाके प्रसिद्ध एव । घट कुलालकर्त्तृजन्यः
पटश्च कुविन्दकर्त्तृजन्य इति तस्मान्नेभ्यस्साध्यकमनुमानं सत्प्रतिपक्ष-
इति प्रघट्टस्याशयः ।

एवमनुमानेनेभ्यःसिद्धो तदुच्चरितत्वेन वेदस्यापि प्रामाण्यं
निश्चितं, तस्म हेदोर्पाश्चरं प्रमाणमित्याह-
ऋषावाभूमी जनयन्निति ।

* विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखो,

विश्वतो वाङ्मुख विश्वतस्पात् ।

सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रै,

र्धावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ यजु० अ० १७ । कं० १६ ।

अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्व चतुर्धा दृष्टेःपल्लवणात्, द्वितीयेन सर्ववत्त्वं मुखेन,
वागुपल्लवणात्, तृतीयेन सर्वतद्कारिण्यं वाङ्मुना महत्कारिणोपल्लवणात्, चतुर्थेन
व्यापकत्वं पदा व्याप्तंरूपल्लवणात्, पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधान कारणत्वं तौ हि
लोकयात्रावहनाडाद्, षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वम्, ते हि गतिगतीन्त्वात् पतत्र-

इत्यादय इति—आदिना 'य' सर्वंश सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय, इत्यादीनां परिग्रहः ।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशोः लक्षणं परीक्षा चेति
भाष्यकारः, तत्र नाममात्रं चस्तुमंकीर्तनमुद्देश, यथा द्रव्यं गुण
इति । असाधारणधर्मोलक्षणं, यथा गन्धवस्त्रं पृथिव्या । लक्षितस्य
लक्षणं सम्भवति न वेति विचारः परीक्षा, यथा च तस्य तस्य लक्ष-
णस्यावसरंऽतिव्याप्त्यादि दोषाः परिहृताः । ततश्च माप्यादिनिर्दि-
ष्टरीत्या पदार्थविचारः कृतोऽस्मिन्नन्धे, एतस्य सन्मूलतया प्रामाण्यं
(आदराहंतां) स्पष्टयति इत्यधिकमन्यत्र बोधनीयम् ॥

इति मङ्गलमाह ।

पदार्थान्विभजते—

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥२॥

द्रव्यमिति । शिष्यावधानाय प्रतिजानीते द्रव्यं गुण इति ।
प्रतिज्ञा च स्वकस्तेष्वप्येव निर्द्देशः द्रव्यादिनिरूपणस्यैव स्वकस्तेष्वप्येव
प्रतिज्ञानात् । पदस्यार्थः पदार्थ इति ध्रुवपत्त्या अभिधेयत्वं, पदशक्त्या
प्रतिपाद्यत्वं पदार्थं च तद्व्यतिरिक्तम् । इति तद्व्यतिरिक्त-
पूर्वकमजघातोरर्थः ।

द्रव्यं गुणं इति जातविक्रयचनम् । संयोगापेक्षया कर्म नातिरिक्त-
मिति भूषणमतं दृषयितुमाह—तथा कर्मेति । यथा गुणं पृथक्

व्यपदेशोः । पतन्तीति, सन्धमति सन्ननन् इति च न्यवहितोपसर्गमन्धे तेन संयो-
जयति समुत्पादयामि-ययं चात्र इत्यु वसतगोमीपलक्ष्यम् भूमिस्थवस्तान् एत-
इत्यनादितेति न्यायाचार्या । वेदाचार्या अपि परमेश्वरस्य सर्वप्रामाण्यत्मकत्वात् यस्य
यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादय ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्येति तत्र चक्षुरादय,
सम्ययन्त इति फलतोऽविहङ्गमेव ध्यायन्ति ।

पदार्थः तथा कर्मापीत्यर्थः । यद्वा 'कर्म' इत्यत्रैकवचनेन 'एकमेव च ल
नात्मक कर्म उत्क्षेपणादिभेदस्तु दिव्यबुद्धिर्व्यवसाय' इति सूचितम् ।
सामान्य वक्ष्यमाणलक्षण 'सत्ता' इत्याख्य पदार्थः । अभावोऽधि-
करणस्वरूप इति प्रभाकरमत दूषयितु पुन 'तथा' इति पदमुपात्तम् ।
पदार्था निरूप्यन्त इति शेषः । सत्त' इति पद सत्तैव पदार्था नाधिका
न न्यूनावेति बोधनाय । 'कीर्त्तिता' इति कणादप्रभृतिभिर्मुनिभिरिति
शेषः, ततश्चानो नाधिका पदार्था यद्यभाविष्यन् तर्हि कणादाद्यैर्मुनिभिः
कुतो नाकीर्त्तयिष्यन्त इति भावः ।

अत्र सप्तमस्याभावत्वरूपनादेव पण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन
भावत्वेन पृथगुपन्यासो न कृतः । एते च पदार्था वैशेषिके
प्रसिद्धा नैयायिकानामप्यविरुद्धाः । प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये ।
अत एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्या-
दीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम् ।

ननु—अन्यत्र न्यायग्रन्थेषु षड् भावपदार्थाः सप्तमस्तु अभाव
इत्युक्तम् अत्र अभावस्य सप्तम इति विशेषणं कुतो नोक्तं, अर्थात्
पदार्थो द्विविध भावोऽभावश्च, द्रव्यादयः षड् भावाः सप्तमस्तु अभाव
इतिरीत्या कुतो न निरूपितमित्याशङ्क्याह—सप्तमस्येति । समवायै-
कार्यसमवान्यतरसम्बन्धेन सत्तायत्र भावत्व, भावत्वाभावोऽभा-
वत्वमिति सावाभावयोर्विधेक । प्राप्तम् अर्थात् प्राप्तमित्यर्थं तेन
प्रातत्वेन पृथगुपन्यास इति—भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । ननु
मोतमतन्त्रे प्रमाणाद्या षोडश पदार्था निरूपिताः तेऽप्यत्र निरूप-
णीया तथा च न सप्तैव पदार्थाः त्रिन्वधिका अपीत्याशङ्कामपा-
कुर्वन्नेवाह—एते च पदार्था इति । तथा च षोडशपदार्थानां * सप्त-
पदार्थेष्वेवान्तर्भाव इति भावः ।

उक्तार्थं भाष्यसप्तमतिमाह—प्रतिपादितश्चेति । एवमेवेति—

* षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेष्वेवान्तर्भावो दिनकार्या निरूपितः, तत् तत्रैव
कण्ठहृद्य निरीक्षणीय, ग्रन्थगौरवमयानेह प्रपञ्चितम् ।

द्रव्यगुणकर्मसामान्यधिरोपसमवायाभावाः सस्य पदार्थाः षोड-
शानामधैवान्तर्भाषादिति प्रतिपादितमिन्द्रियं ।

भाष्यस्याप्येवमाण्डूय स्वोक्तार्थेन्यायचिन्तमणिकृतां सम्म-
तिमाह—अतएवेति । शक्तिमादृश्यादीनामिति—यद्यधिकाः
पदार्थाः कणादमुनेरभोषा अभविष्यन् तदा सप्तपदार्थमिश्रयोः शक्ति-
मादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थशङ्क्य कृता नामविष्यत्, यतः सप्तपदार्थ-
मिश्रत्वेन तयोः शङ्कात्पापिता तेन मन्यामहे मुनेर्भाष्यकारस्य च
सस्य पदार्था इष्टा इति भावः ।

ननु कथमेते एव पदार्थाः शक्तिमादृश्यादीनामप्यतिरिक्त-
पदार्थत्वात् । तथाहि । मण्यादिसमवहितेन बन्धिना दाहो न
जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते । तत्र मण्यादिना बन्धी दाहानुकूला
शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यत इति
कल्प्यते ।

यथाचोपमानचिन्तामणायतिरिक्तपदार्थशङ्का कृता, यथा या
तयोः पृथङ्पदार्थभावसम्बन्धं ह्यन तत्सर्वं षोचयितुं 'ननु' इत्यादि
प्रभ्राति ।

माभाकरः (शक्ति साश्रययोरतिरिक्तपदार्थत्वमादी) शङ्कते—
नन्विति । अतिरिक्तेति—सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यर्थः । शक्तेः साद-
श्यस्य च अतिरिक्तपदार्थभाव व्यवस्थापयति—'तथाहि' इत्यादिना ।
मण्यादिसमवहितेन मण्यादिसर्वापवर्तिना । आदिपदेन मन्थ्राप-
धितप समाधानां परिग्रहः ।

ननु—यत्र बद्धिरूपकारणाभावः तत्र दाहाभाव इति नैव मण्या-
दीनां दाहप्रतिबन्धकत्वम् ? अत आह—समवहितेन बन्धिनेति ।
दाहो रूपान्तरोत्पत्तिं पृथङ्पदपरावृत्तिर्वा । मण्याद्यतिरिक्तस्य न
प्रतिबन्धकत्वमित्याह—तच्छून्येनेति । मणिसन्निधिसून्येनेत्यर्थः ।
तत्र पूर्वोक्तयुक्त्या सिद्धौ ।

तथाच बहिर्निष्ठशक्तित्वाद्यच्छिन्नप्रति मणित्वेन नाशकत्वं-
स्योकारेण मण्यादिमत्त्वदशायां यत्केरभावादेव न दाह इति भाय ।

ननु—यदि मण्यादिना बहिःशक्तिर्नश्यति तदा उत्तेजकनाम-
कर्मणिसत्त्वदशायां शक्तनाशकमण्यादेवांऽपमरणकाले पुनर्बहिना
दाहो न स्यात्, अत आह—उत्तेजकेनेति । 'मण्याद्यपसरणान् च'
इत्यत्र चकारो विकल्पार्थे । 'नाशयते' इति पदस्य 'कल्पयते' इत्यने-
नान्वयः । कल्पयते अनुमीयते । अनुमानप्रकारेणैतन्म—बहिर्मणि-
नाशयदाहानुकूलशक्तिमान् मणिसमवधानं दहाजनकत्वात् यत्रैव
तत्रैवं व्यतिरेक घटः । किञ्च शक्तिर्न द्रव्यात्मिका गुणादिवृत्तिस्थान्,
भूतपञ्चन गुणारिमिका कर्मात्मिका वा । नवा सामान्याद्यन्यतम-
रूपा, उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशिन्यात् पटुत्वात् । इत्यञ्च यत्केरतिरि-
कपदार्थत्वसिद्धिः ।

एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः । तदि न पटसु भावेष्व-
न्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् । यथा गान्धे नित्यं तथाश्वत्थः,
मयीति सादृश्यप्रतीतेः । नाप्यभावे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति
चेन्न, मण्याद्यभावविशिष्टप्रत्ययादेर्दाहादिकं मति स्वातन्त्र्येण
मण्यभावादेरेव वा हेतुत्वं कल्पते ।

पद्यमतिरिक्तां शक्तिः साधयित्वा सादृश्यस्याप्यतिरिक्तपदा-
र्थतां साधयति—एवमित्यादिना । अतिरिक्तः पदार्थ इत्यस्यार्थः
सत्तपदार्थभिन्नः स्वतन्त्रः पदार्थः । इयं प्रतिज्ञा—तथाच प्रयोग-
कर्तव्यः—सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थः, पटमण्याकभावपदार्थान्त-
र्भूतत्वं मति अभावानन्तर्भावाद् इति ।

'भावानन्तर्भूतत्वं सति' इत्यस्य विशेषणस्य असिद्धिः धार-
यति—तद्धीति । हि यत् तत् सादृश्यम् । सामान्येऽपीति । अय
भाष—सादृश्यं न पट पदार्थेऽन्तर्भवति सामान्येतरवृत्तित्त्वे सति
सामान्यवृत्तिन्यात् इत्यनुमानेन सादृश्यस्य भिन्नपदार्थत्वसिद्धिः ।

सादृश्यसाधिकां स्वतन्त्रप्रतीतिमभिलाषयन्त्येति । नन्वस्तु

सादृश्यमभ वधिवेद इत्याराट्टायामाह-नार्थेति । सत्त्वेन भावत्वेन ।
प्रतीयमानत्वात् प्रमायमानत्वात् ।

इय प्रामाण्येण भावितं शक्तिं तावत् दूषयितुमाह—इति
चेन्नेति । दूषयति—दूषयात्रभावेति । अस्यापमनिप्राय—न चय
दाहप्रति घट्टिमेव कारणं प्रम किन्तु मग्यात्रभावविशिष्टं यद्विदा
हस्य कारणं न यद्विभाप्रम । क्रिया मणिमामान्याभाव एव दाहस्य
हेतु, तथाच तिरिक्तरिक्तपदमनुचितम् । अत्र यत्र वद्विर्वास्त,
मणिरूप प्रतिबन्धकभास्ति तत्र नददाह कश्चित् प्रतिबन्धकमणि-
सद्भावाहृदित्ये न भवतीति नैवदाह । तथा चातिरिक्तरिक्तपदार्थ-
स्वीकारस्य नाप्यय क्ता । प्रतिबन्धकत्वन्तु कार्यानुकूलधर्मविधटक
त्वम् । उत्तेजकत्वं च प्रतिबन्धकसत्त्वेपि कार्यजनकत्वम् इत्यन्यत्र-
विस्तर ।

ननु—दाहप्रति घट्टि कारणं मग्यभाषो वा कारणमिति का-
रणद्वयव्यवहारे गौरव, तद्वेक्षया एकेव शक्तिं दाहकारणं युक्तेति-
खाद्यवमित्यत आह—अनेनेपेति । सामञ्जस्ये निर्वाहं सति ।
अनन्तशक्तीति—तथाचानिरिक्तरिक्तवादिन प्रामाण्यमत एव
गौरवमिति भाव ।

ननु—यदि शक्तिर्नातिरिक्त पदार्थं तर्हि प्रतिबन्धकमणि-
सत्त्वेपि उत्तेजकमणिस्तत्र धिकालं युतां दाह इत्याराट्टाय खण्डयति-
नचेत्यादिप्रबन्धन । तथा च न कवल मणि प्रतिबन्धक किन्तु उत्ते-
जकाव विशिष्ट, तदभावे च उत्तेजकसमवेतकालेऽपि निवृत्तानि
नैव दोष इति भाव । उत्तेजकभावेति शिष्टमन्त्रभावे
उत्तेजकाभावेति शिष्टमणि इति नो एतदत्र हेतु

इदन्नु बोध्यम्—विशिष्टाभावेऽपि भवति, विशेषणभावेऽप्युक्तो
विशेषणभावप्रयुक्त विशेषणविशेषणोभयाभावेऽप्युक्तश्चेति । यथा यत्र
केवल पुरुष, तत्रापि भवति प्रत्ययो 'दण्डी पुरुषो नास्ति' इति, सोऽय
दण्डविशिष्टपुरुषाभावे विशेषणभावप्रयुक्त । यत्र तु दण्डा घटते
न पुरुष तत्रापि 'दण्डी पुरुषो नास्ति' इति प्रत्यय, यत्र च विशेषण-

भावप्रयुक्त । यत्र च न पुरयो नापि दग्ध, तत्रोक्ताभावित्यय उभ-
याभावप्रयुक्तः । प्रकृते तु उत्तेजकमत्तत्र न उत्तेजकाभावरूपविशेषणस्य
असत्त्वाद् अथ विशिष्टाभावो विशेषणाभावप्रयुक्त इति निगूढाभि-
मधि ।

अनेनैव सामञ्जस्ये अनन्तशक्तितत्प्रागभासं संकल्पनानौ-
चित्यात् । न चोत्तेजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं दाह
इति वाच्यम् । उत्तेजकाभावविशिष्टमप्यभावस्य हेतुत्वात् । सा-
दृश्यमपि न पदार्थान्तरं किंतु तद्विघ्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मव-
त्वम् । यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताशादकत्यादिमत्त्वं मुखे
चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतां निराकरोति—सादृश्यमपीति ।
तद्वत्तभूयोधर्मवत्वमिति—तत्रासाधारण्येन विद्यमाना ये भूयासो-
धर्ता तद्वत्त्वमित्यर्थ, उक्त सादृश्यलक्षणा घटयति—यथेत्यादिना ।
तद्विघ्नत्व इति । तद्विघ्नत्व नाम न प्रतियोगिकमदवत्त्व, अदवत्त्व च
भेद म च अन्योन्यभास एव । एतच्च तत्र धर्म सोऽपि विशेष-
णीभूतगुणधियादिरूप एवेत्यर्थ ।

अथ भास — सादृश्यवदकधर्म क्वचिज्जातिरूप यथा घटस-
दृश पटः । क्वचिदुपाधिरूप यथा गार्ज नित्य तथाश्चर्यमपीति ।
यथा वा चन्द्रसदृश मुखम् इत्यादीं आह्लादक प्रादिधर्म सादृश्यमिति
तदातिरिक्तकल्पनाया गौरवमथ । इदं प्राचा मतम् ।

परन्तु नव्या सादृश्यमतिरिक्त मन्यन्ते । नच तदतिरिक्तपक्षे
पदार्थविभागव्याघातं स्यात्तत्र परस्परया वा येषां पदार्थानां तत्र-
ज्ञाने उपयोगे ते स्वमैत्रेत्यभिप्रायो यत । एतच्चैतदभिन्नते अधि-
करणत्वाधेयत्वादिकर्मापि पदार्थान्तरम्, अन्यथा सयोगादिरूपस्य
तस्य कुण्ड वदरामतिरिक्तं वदर कुण्डमित्यपि व्यघहार स्यात्,
कुण्डवदरसंयोगस्य द्विभु जात् । एव प्रतियोगि-प्रमाणात्त्वादिकम-
प्यतिरिक्तमप्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

द्रव्याणि विभजते—

क्षित्यस्तेजोमरुद्ध्योमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याणि—

क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि, तेजो वह्निः, मरुद् वायुः, द्योम आकाशः, कालः समयः, दिग्नाशा, देही आत्मा, मनः, एतानि नव द्रव्यणीत्यर्थः । ननु द्रव्यत्रजातौ किं मानम् । नहि तत्र प्रत्यक्ष प्रमाणं घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाप्रुढादिति चेन्न कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया समयस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धेरिति ।

परममूले द्रव्याणि इति पदं द्रव्यस्वरूपपरिशिष्यार्थकम् गुण क्रियावत्त्व समवायिकारणत्व वा द्रव्यसामान्यलक्षणम् अर्थाद्यत्स मघायसम्बन्धेन गुणस्य कमणो वाऽऽश्रय यच्च कस्यापि समवायिकारणा भवेदव तदव द्रव्य नाम ।

विभजत इति—स्वसमभिव्याहृत पदार्थतावच्छेदकधर्मव्याप्य-मिषादिरुद्धयावद्धमप्रकारवज्ञानानुकूला व्यापारा धिपूर्वकभजघातो-

ननु—गुणवत्त्वात् स्वरूपलक्षणं न युज्यते लक्षणतावच्छेदकव्यापकं हि लक्षणं स्वरूपलक्षणम् तस्यैलक्षणदु-लक्ष्यताश्च इदं समानाकारणम् तस्यात्र मातावत्त्वम्, तथा च आद्यलक्षणं (तदात्र द्वितीयलक्षणं) च न द्रव्य लक्षणमगुणं तत्र तत्र तद्वदमानं गुणं प्रभाषन् न स्वभावतश्च (गृहण-व्याग्ममकमशामनक-प्रवापनं तत्र यच्च अत्रवा-तर ता-शमयागनं शकां । क्रमं जाता तादृश) च इदं प्रवापकं प्रभाषन् अस्या लक्षणतापः इत च न गुणममानाकारणं (—समवायसम्बन्धेन गुणवद्भावे—) सत्ता समजातम-वन्व विवक्षाया दापाभावात् ।

गुणादाव तदासत्त्वात्तया गणतमानाकारणं त च तावत्त्वम् । सत्ता मादायात्त यत्त्वात्त य सत्त नत्र न तस्यगण यत्र वमादाय आत-या संवाग्नाय चोतात् । अयमेव प्रकाराऽयथा य लक्षणं दाववाग्नायानु-धय प्रदश यज्यत यपि तत्र तत्र ।

रथे, अत्र 'स्व' विपूर्वको भजधातु, तत्समभिव्याहृत यत्पद प्रवृत्ते
'द्रव्य'पदमेव, तदर्थताउच्छेदक तदर्थे विशेषणाभूत) यो धर्म
द्रव्यस्वरूप, तद्व्याप्या मिय (परस्पर) विम्बदा (असमानाधि
करणा) ये यावन्म अनेके धर्मा पृथिव्यात्वं दय तत्प्रकारक यज्जान
पृथिव्या आप इत्यादि तदनुकूल (तज्जनक) -यापार पथात्मकता-
क्यप्रयागरूप स यत्र विभाग इत्यनया दिशा अन्यत्रापि घटनीयम् ।

द्रव्यत्वजाति साध्ययितु प्रथम शङ्कते - नन्विति । किं मान
मिति - अत्र 'किं' शब्द प्रश्ने ।

ननु - द्रव्य द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरथ द्रव्यत्वजाता प्रमाण
स्याद् अत आह - नहीति । तत्र द्रव्यत्व । पामराणा घृतादिषु
द्रव्यत्वजातेरप्रहात् न सकलद्रव्यसाधारणतया द्रव्यत्वजानिसि-
द्धिरितिभावः । कार्येति । कार्यत्वञ्च सूर्ये सति प्रागभावप्रतियो
गित्वे प्रवृत्ते बोध्यम् । अस्या पकरय भाव -

'यत्र समवायेन कार्यं तत्र तादात्म्येन द्रव्य'मिति नियम, तेन
समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नमिति तादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्ना या द्रव्यनिष्ठा समवायिकारणता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना
कारणतात्वात् घटगतकार्यतानिरूपनदण्डवृत्तिकारणत्ववत्, यथा
दण्डवृत्तिकारणता दण्डत्वधर्मावच्छिन्ना तथा द्रव्यवृत्तिकारणतापि
द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नाया कारणताया असम्भवात् ।
या या कारणता सा सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना इति सामान्यव्याप्तिः ।

'यथा समवायसम्बन्धावच्छिन्नसयोगत्वावच्छिन्नसयोगनिष्ठ-
कार्यतानिरूपिता तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना द्रव्यनिष्ठा या समवा-
यिकारणता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना इति पक्ष मायशोरका हत्वा
दिनिषेध पूर्ववत् ।

किंवा समवायसम्बन्धावच्छिन्नविभागव्यावच्छिन्नविभाग-
निष्ठकार्यतानिरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना द्रव्यनिष्ठा का

रसुता वा किञ्चिद्धर्मापच्छिद्राः, ऐन्दुदाहरणं पूर्णयत् ।

अत्र कार्यप्रागभाउप्रतियोगि रूपस्य कार्यरस्य कार्यता
अच्छेदकत्वे उपस्थितितृप्तं गौरवम्, नित्यमयो, गघादिभ्ये संयोगप्र-
थच्छिद्रकार्यताया अममिद्धि इत्यतो विभागपर्यन्तानुवाचनम् ।
नित्यविभागस्याध्ययनाया अममवात् विभागस्याप्यच्छिद्रकार्यता
सापेजना (संप्रमत्तमिद्धा) एतदभिप्रायेणैव नित्यस्य गान्धोक्तु-
मनसाधारण्येनाह विभागस्येति । नित्यसंयोगो विभुत्वमयोगो
यथाऽऽत्माकारयो । द्रव्यन्वसिद्धेः द्रव्यन्वरूपजानिमिद्धरित्यर्थं ।
पयशोपरिदधिनानुमानेन द्रव्यीयकारणताया, किञ्चिद्धर्ममिद्धिः
यथासौ धर्म स एव द्रव्यरूपम्, तस्य च चक्षुःप्राणव्यनयभेदादि-
बाधकाभावाज्जातिरामितिनाय ।

ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं तद्धि मत्पक्षेण गृह्यते तस्य
च रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वे तद्धि गन्धशून्यत्वाच्च पृथिवी
नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकं तत्पक्षे चालोमनिरपेक्षं चक्षुः
कारणमिति चेत्, आवश्यकतेजोऽभावेनोपपत्तां द्रव्यान्तररूप-

* सुताय वादनम्यन्वायप्रत्ययु प्रागवच्छेदकावच्छेदादिगटानां प्रयोगो
यद्यपि वस्तुतत्त्वविचिन्नाय नवानविशेषरीत्या आश्रित तथैवाधुनिकानां बालानां
षट् मातृ वयता तिहृत्वा विज्ञानेनैतस्य स्वस्वमंत्रव निरूप्यते—

अर्थाच्छेदे वावश्यतानुपपत्तेः तदभ्यन्तरेण धर्मण धमा-इति-अच्छेद
स एवावच्छेदक स्वार्थं न एव नियामको धर्मोऽवच्छेदक इति निश्चि मवति
परत्परस्य निश्चयप्रकाराऽने रुविध (वाय प्रारिक — अयुनातिरिक्तवृत्तिवमव-
च्छेदवत्त्वम् अर्थात् यो धर्मो न -यु वृत्ति (धर्मिण अवच्छेदस्य एकदेशवृत्ति)
नापि च ततोऽधिकदशवृत्ति (अवच्छेदातिरिक्तपदच्यनिष्ठ) एतत् तदे रुविध
मवच्छेदकत्वम्, यथा मध्वत्वेन पृथिवीत्वमिति पृथिवीत्वस्य गन्धवत्त्व (गन्ध)
धम न पृथिवी एवदशे नापि च पृथिवी यातातजलादिषु वपते किन्तु पृथिवीत्व-
समानधिकरणवृत्ति अर्थात् पृथिवीमानवृत्तिगतम् भवति गन्धवत्त्वस्य पृथिवीत्व-
च्छेदकता । एवम्-अवच्छेदकत्वेन याऽवच्छेदकत्वेन यावदने धर्मा स तदवच्छेदक इति
धीयते, यथा च गन्धवत्त्वेन पृथिवी त्वेति-या वावश्यते इति पृथिवी गन्धवत्त्वाच्छिद्रा
इत वक्तुं, पार्यते । अधिकमनुमानस्यगटायादिपक्षेऽपि दृश्यम् ।

नाया अन्याद्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रगरूपा । कर्मवत्त-
प्रतीतिरप्यालोकापमरणोपाधिकी भ्रान्तिरेव । तमसोऽतिरिक्त-
त्वेऽनन्तावयवादि कलरनागौरवं च स्यात् । स्वर्णस्य यथा तेज-
स्यन्तर्भावस्तथा वक्ष्यते ॥

तमाह उदयमद्रव्यवादा मीमांसकः शङ्कते—नन्विति । तत्र
प्रत्यक्ष प्रमाणमिति—तद्वीति । प्रत्यक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण । अस्तु
तमस प्रत्यक्ष परमद्रव्यमेतत्तत्र हि मानामित्यादि कायामनुमान
प्रमाणमिति—तस्य चेत्यादिना । तथा च 'तमो द्रव्य रूपवत्त्वात्
कर्मवत्त्वात् (क्रियावत्त्वात्) घटादिमद्' इत्यनुमान तमसो द्रव्यत्वं
प्रमाणमिति फलितम् । एवं 'तमो द्रव्य परमाद्याश्रयत्वात् घटमद्'
इत्यनुमानमपि ज्ञेयम् । भवति च प्रतीति—इदं तम परम, इदं
तमोऽपरमिति ।

ननु—तमसोरूपे मानाभावः, 'नील तम' इति प्रतीतिस्तु भ्रमरूपैव
इत्याक्षेपे हेत्वन्तरमाह—कर्मवत्त्वात् । नील तमश्चलतीति आयाज-
प्रसिद्धा प्रतीतिरथावितेति नैव उक्तप्रतीति भ्रमत्परमितिभावः ।

ननुस्तु तमस पूर्णव्यादिद्रव्येष्वेवमास्तर्भावः किमधिककल्प
नया इति शङ्कां निराकुरुते—तद्वीत्यादिना । जलादिकमिति—आ-
दिना तेज प्रभृतिद्रव्यसङ्घट्ट, तथा च ननु द्रव्येष्वन्तर्भावामाद्येन
परिचयनया अधिकमेव द्रव्य तम' ।

ननु—तमो यदि रूपादिमद् द्रव्य तथा घटादिवत् आलोक
महकृतेन चक्षुरा कुतो न गृह्यते द्रव्यप्र यत्ते आलोकसांपन्नमेव चक्षु-
रिन्द्रियं कारणं यत् इत्याशङ्कावारणाय माह—तत्प्रत्यक्षे चेति ।
तमः प्रत्यक्ष चेत्यर्थः । तथा च तमोभिन्नद्रव्यचालुप्रत्यक्ष एव
आलोकमहकृतं चक्षुरिन्द्रियं कारणम् इति भाव इति मीमांसक-
पूर्वपक्षः ।

अथ सिद्धान्तां 'चेक्ष' इत्यादिग्रन्थेन तमसोऽभावेऽन्तर्भाव
कृत्वे मीमांसकमतं खण्डयति—आशङ्कतेनोभावेनेति—श्रद्धप्रका-

एकतजःसामान्याभावेनेत्यर्थः । प्रौढःकारुण्य उष्णस्पर्शमास्थिररूप-
वत्तत्तद्वर्णवत् यत्तजः तस्य सामान्याभाव एव तमो न भावान्तर-
मितिभारः । उपपत्तौ, तमोऽव्यवहारोपपत्तौ ।

तत्र तेजाः यश्चेत् तमः कस्य तर्हि तत्र रूपप्रतीतिः अभावस्य
नीलरसात् तत्रापि दृश्यामाह—रूपवत्तति ॥

अत्र रूपवत्तत्तत्तत्र भ्रान्तिरूपता 'अलानि' इति कर्मप्रतीत्या
तमो द्रव्य भावस्यात, अत आह—कर्मवत्ताप्रतीतिरपीति । आलो-
कस्य प्रकाशस्य यदपस्मरणात् तद्वत् उपाधि तत्र आगता, प्रकाशा-
पस्मरणात्तमेत्ता तमाम् अलनाकस्याप्रतीतिः भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । द्रव्यज्ञा-
न्तरमाह—तपमइति । आपवादीति—आदिता उत्पत्तिध्वसपरिग्रहः ।

कन्दलोकारम्बु—आरापन नीलरूप तम इत्याह—तदपि न
त्रिच रचारु तयामति 'इहाम्बुकार' इतिप्रतीतिरपि भ्रमः स्यात्
इत्याधिकमन्यत्र ।

स्यादेतत्—माभूत् तमो द्रव्यं सुवर्णन्तु भविष्यति, तथाच
नप्रत्यव्याघातस्तदस्य एवेत्यत आह—सुवर्णस्येति । वक्ष्यत इति
तेजोमन्य अत्रे निरूपयिष्यत इत्यर्थः ।

मर्षस्थास्य मर्षस्यायं सार—'तम. एतु चल नीलं परापर-
विभागवत् प्रसिद्धद्रव्यैर्धर्म्याश्रययो भेजुमर्हति' इति मीमांस-
कानां प्रवादो न युक्त, यतः तमो द्रव्यं न भवति आलोकनिरपेक्ष-
चक्षुर्मात्रस्याद् आलोकभावात् किन्तु प्रौढप्रक ररुनेज सामान्या-
भाव एव तमः तत्र नील तमश्चलतीतिप्रतीतिभ्रमः । नीलत्वं हि
खतीलिमवद् दृष्टिशेषजनित, चलत्वात् आलोकपस्मरणात्पाधिके भ्रम
तस्मात्तेजोभावस्तमो नाधिक द्रव्यम् । नच तमोऽभाव एव तेजः—
किं न स्यादिनिवाच्यम्, उष्णस्पर्शस्यापक्षपितुर्मृदक्यत्वादित्यधि-
कमन्यथानुबन्धेयम् । इति तमोवाद् ।

इदं च पदार्थानो सङ्घजानं द्रव्याणां विभजनञ्च महादिकेणाद्
प्रणीतसूत्रमूलकम्, तथा च—

धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्याविशेषसमवायानां
पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ।

व० १ । १।४।

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ।

१।१।५। इति सूत्रे स्त ।

नचर्पिसूत्रे पदेय पदार्थाः सहजाता अत्र तु सप्तमोऽप्यभाव
इति महर्षिर्विरुद्धा विश्वनाथकल्पनेति वाच्यम्, सूत्रे तु अभावस्य
भावनन्वत्वात्पृथगुपदेशो न कृतः अत्र तु बालबुद्धिवैशद्यार्थं सप्तमां-
ऽभावः पृथगुपदिष्टः । अन्यर्षिं नवमाध्यायस्य प्रथमाह्निकं
'त्रितयागुणव्यपदेशाभावात्प्रागसन्' इत्यादिसूत्रं कथमभावम-
घर्णयिष्यत् ।

ननु तप्तमांऽधिकद्रव्यत्वादिकल्पना तत्प्रत्ययनप्रकारश्च
विश्वनाथस्यानार्य एवेति चेन्न—

द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तमः ॥ १९ ॥

तेजसोद्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके सूत्राम्यां तमांविषयेऽपि
महर्षिविचारणायाः कृतत्वात्, तस्मान्मुक्तावल्यादिग्रन्था ऋषिवि-
रुद्धत्वादेया एवेति भणन्तोऽविकृतबुद्धय आधुनिका एव- हंया
मन्तव्याः ।

गुणान्विभजते—

अथ गुणारूप रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।

संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥

बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यतो गुरुत्वकम् ।

द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतः चण्डेन च दर्शिताः । तत्र गुणत्वादिकजातिभिर्द्विरग्रे वक्ष्यत ॥ ३-५ ॥

गुणान्विभजत इति—'स्थम्ममभिध्याहतपदार्पनायच्छेदके' र्यादिविभजतेरर्थं पूर्वथद् घटनायः, तथाहि स्थं विपूर्वकां भजधातु, नन्समभिध्याहत यत्पदं, प्रकृते च तद् गुणपदं, तदर्थनायच्छेदकः (तदर्थविरोपणीभूत) यो धर्मो गुणत्वरूपः, तद्व्याप्या मिथ (परस्परं) विरुद्धा (असमानाधिकरणा) ये यावन्तोऽनेके धर्मा रूपत्यादयः, तत्प्रकारकं यज्ज्ञानं 'रूपं, रसः गन्ध' इत्याद्याकारक, तदनुकूलः (तज्जनक) व्यापार पद्यात्मकयात्रयप्रयोगरूप स एव विभाग इति बोध्यम् ।

द्रव्यकर्मभिध्रत्वे सति सामान्यवत्त्व गुणसामान्यलक्षणम् ।

कण्ठत इति—रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्कं संयोगविभागां परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणा' (वै० १ । १ । ६) इति विभागसूत्रे सप्तदश कण्ठे-मोक्ताः । 'च' शब्देनेति—सूत्रस्यचण्डेन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसं-स्कारधर्माधर्मशब्दाः समुच्चिताः, ते च सर्वे सङ्कलनया चतुर्विंशति-सङ्ख्या भवन्ति । तथा च प्रणस्तपादभाष्यम्—चण्डसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिगुणाः । अदृष्टदेन धर्माधर्मयोरुपसङ्ग्रह इति तद्व्याख्यातारः । तत्र गुणे पितृव्यर्थं । गुणत्वजातिसिद्धिरिति—द्रव्यकर्मभिध्रसामान्यवति या कारणाता मा किञ्चिद्धर्मायच्छेद्या कारणातात्वाद् इत्यनुमानं गुणत्व-जातिसाधकमित्यादि गुणत्वजातिसिद्धिप्रकारो गुणनिरूपणावसरे दर्शयिष्यत इत्यर्थः ।

कर्माणि विभजते—

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ६ ॥

कर्माणि विभजत इति—अत्रापि विभागार्थलापन पूर्वनिर्दिष्ट-
दिया शेषम् । सयोगासमवायिकारण कर्मसामान्यलक्षणम् । प्रत्यक्ष-
सिद्धेति—‘अय चलाते अय चलानि’ इत्याकारकचलनानुगतपर्ता-
तिधेयैव कर्मत्वजातिरिति नास्ति तत्सिद्धावनुमानादिप्रमाणाद्यपेक्षे-
तिभावः ।

ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलोव्यापार उत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगा-
नुकूलो व्यापारोऽपक्षेपणम् । शरीरसन्निकृष्टदेशसंयोगानुकूलोव्यापार
आकुञ्चनम् । शरीरविप्रकृष्टदेशसंयोगानुकूलोव्यापार प्रसारणम् ।
उत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारो गमनम् ।

तथाच कणादसूत्रम्—उत्क्षेपणमक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
गमनमिति कर्माणि । (वं० १ । १ । ७) ।

नन्वत्र भ्रमणादिकमपि पञ्चकर्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह—
भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

अधिकतयेति—कर्मविभाजकोपाधिभिन्नमणत्वादिभिः । मूले
(कारिकायां) गमनादेवेति । तथा च प्रशस्तपादभाष्यम्—गमनग्रह-
णाद् भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पतनोन्नमनादयो गमनवि-
शेषा न जात्यन्तराणि ।

ननु—उत्क्षेपणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावात् गमनमेवैकं कर्म-
कथनीयं स्यात् उत्क्षेपणत्वादिभिर्विभागो न कर्तव्य इति चेद् न ?
स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानहन्त्यात् । अतिगम्भीरार्थस्यास्य
शास्त्रस्य बाधं यद्यत्सम्भवे सरलज्ञानोपायेन मुनिप्रवृत्तिरितिभावः ।
सामान्यं निरूपयति—

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

उद्देशकमप्राप्तं सामान्यं निरूपयितुमाह—सामान्यमिति ।

तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम् । अनेकसम-
वेतत्वं संयोगादीनामप्यस्त्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति ।

नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्त-
मनेकेति । नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावेऽप्यस्त्यतो

वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमित्युक्तम् । एकमात्रव्य-
क्तिवृत्तिस्तु न जातिः । तथा चोक्तम्—

“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपदानिरसंबन्धो जातिव्यापकसंग्रहः” ॥ १ ॥ .

द्रव्यादीति । परत्वमधिकदेशवृत्तित्वम् । अपरत्वमल्प-
देशवृत्तित्वम् । सकलजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः
परत्वम् । तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् ॥ ८ ॥

तल्लक्षणन्त्विति—तद्वच्च हि लक्षणं भवति—यदव्याप्त्यनिव्या-
प्त्यसम्भवरूपदोषत्रयशून्यम् । यथा गोः सत्त्वादिमत्त्वम् । अव्या-
प्तिश्च लक्ष्यैकदेशवृत्तित्वम्—एवञ्च गोः किं लक्ष्यामित्युक्ते यदि
कश्चिद् ज्ञेयात् ‘कपिलत्वं गोत्वम्’ इति तन्न लक्षणम्, कपिलत्वस्य
लक्ष्यभूताया गोरेकदेशवृत्तित्वेनाव्याप्तिग्रस्तत्वात् । अतिव्याप्तिश्च
लक्ष्यवृत्तित्वे सत्यलक्ष्यवृत्तित्वम्—अतएव गोर्नष्टद्वित्वं लक्षणम्
शुद्धित्वस्य हि लक्ष्यभूतायां गवि वृत्ति रस्ति अथ च अलक्ष्यभूतासु
महिष्यादिव्यक्तिष्वपि वृत्तित्वे तेनातिव्याप्तिर्लक्षणदोषः । असम्भवश्च
लक्ष्यमात्रवृत्तित्वम्—अतएव गोरेकशफत्व न लक्षणम् तस्यातिव्या-
प्तिग्रस्तत्वात्, एकशफत्वस्य कुत्रापि गव्यसम्भवात्, परदोषत्रयरहितं
सामान्यलक्षणं दर्शयितुमाह—तल्लक्षणन्त्विति । लक्षणस्य प्रयोजनन्तु
इतरभेदज्ञान व्यवहारो वा ‘ध्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोज-
नम्’ इत्युक्ते । तथा च सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो मिचते, सा-

मान्यमित्याकारकव्यवहारविषयो वा भवति, नित्यत्वे सति अनेक-
समवेतत्वात् यन्नैवं तन्नैव यथा द्रव्यम् इति । एवमेव सर्वत्र
लक्षणपृहनीयम् ।

सामान्यलक्षणस्य पदकृत्य दर्शयति—अनेकसमवेतत्वमित्या-
दिना । समवेतत्वं समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिश्चाधेयता ।
अनेकत्वञ्च एकभिन्नत्वम् । संयोगादीनामिति—तथा च यदि नित्य-
त्वपदं विहाय अनेकसमवेतत्वमात्रं लक्षणं क्रियेत, तदा संयोगादि-
प्रतिव्यामिल्लक्षणदोषः स्यात् अतस्तद्वारणाय 'नित्यत्वे सति' इत्यु-
पात्तम् । एवञ्च गगनपरिमाणादिषु अतिव्याप्तिवारणाय 'अनेक'
इति पदं 'समवेत' पदात्पूर्वं वृत्तम्, गगनस्य परममहत्परिमाणं
अस्ति नित्यम् अथ च समवेतं परन्तु तत्समवायाख्यसम्बन्धेन
गगनवृत्त्येव नत्वनेकवृत्तिः (नह्यनेकासु व्यक्तिषु वर्तते) आदिना
परमाणुपरिमाणादिसंग्रहः । नित्यत्वे सति अनेकेषु वृत्तिरत्यन्ताभावा-
स्याप्यस्ति—अर्थात् अत्यन्ताभावा नित्योऽयचानेकाधिकरणवृत्तिश्च
यथा रूपात्यन्ताभावो चायौ आत्मनि आकारकाल चेत्याद्यनेकाधिक-
रणेषु वर्तते तथासति यदि 'समवेत'पदं विहाय नित्यत्वेसत्यनेकवृत्ति-
त्वम्' इति लक्षणं क्रियेत तदा अत्यन्ताभावेऽपि लक्षणस्यातिव्याप्ति-
स्यात् तद्वारणाय साधारणवृत्तित्वं विहाय समवायसम्बन्धेन वृत्तित्वं
गृहीतम् । नित्योऽपि मत्तत्यन्ताभावा स्वाधिकरणेषु स्वरूपसम्बन्धेन
वर्तते नतु समवायसम्बन्धेनेति सर्वथा निर्दुष्टं निर्दिष्टं सामान्यलक्ष-
णम् । यत्तु नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमित्युक्तं तत्रैकपदं स्वरूप-
कथनमात्रपरमं जलपरमाण्वादिनिष्ठे रूपेऽतिव्याप्तिवारणार्थकं वा
बोध्यम् ।

अथ शिष्यबुद्धौ जातिस्वरूपस्य दृढतायै जातिराधकान् संगृही-
तुमाह—एकव्यक्तिवृत्तिर्नैवति । अथवा एकैकव्यक्तिवृत्तिस्वाकारत्वा-
दिषु जातिव्यवहारो माभूदित्याह—एकेति । अत्र प्राचां सम्मति-
माह—तथाचोक्तमिति । किरणावलीगन्धे उदयनाचार्यैरित्येषु ।
व्यक्तेरभेद इत्याद्या षट् जातिराधका । तथाहि—

व्यक्तेरभेदः—आश्रयव्यक्तेरैक्यम् अर्थात् योधर्मं एकस्याभेद
व्यक्तां वचने स न जाति यथा आकाश-य कालत्व दिक्त्वञ्चैकैक
व्यक्तिवृत्तिर्यात्र जाति, किन्तु आकाश-यादिकमुपाधि । जातिभिश्चा
धर्म *उपाधि । स द्विविध सखण्डोपाधि अन्वयडाप धिश्च,
यत्तात्रभिर्बन्धुं पश्यते स सखण्डोपाधि,—यथा नित्यरे सत्य-
नकसमवेतत्वं सामान्यत्वम्, स्वपरव्यावर्तकस्वभावत्वं विशेषत्वम्,
नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्वम्, यः समवाधिकारणत्वमाकाशत्वम्,
अतीतादिव्यवहारहेतुत्व कालत्वम्, प्राच्यादिव्यवहारहेतुत्वं दिक्त्वम्—
इति सामान्य-विशेषत्वमत्रायत्वाकारा यकालत्वदित्कानि
धर्मो मन्वणडापावय । यश्च धर्मो निर्जक्तः न पश्यते, अस्तौ ण्-अख-
ण्डोपाधि, यथा—

अनुयोगितात्प्रतियोगितात्वविषयतात्वादि ।

तुल्यवृत्तिवृत्तित्वं—अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं तुल्यत्वम् तच्च
घटत्वकलशत्वया जातिद्वयस्वरूपत्वे बाधकम् । अर्थात् घटकलशराज्यौ
पर्यायो तयोर्वाच्यभूता घटपदार्थं एक एव स एव घटत्वकलशत्वयो
समानमधिकरणमित्येकमेव घटत्व जानिर्ननु द्वे घटत्वकलशत्वे पृथक्
जाती स्त ।

सङ्करः—परस्परत्वन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरैकधर्मस-
मापेक्षरूप मच्च भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वे बाधक, अर्थात् पृथिवी,
जलं, तप्तं, वायु आकाशम्, इति पञ्चभूतानि तद्वृत्तिधर्मो भूतत्वम् ।
आकाशः प्रहाय तत्स्थानं पञ्चम मना मलयित्वा पञ्च मूर्त्तानि उच्यन्ते
इति वैशेषिकाणां परिभाषा । भूतत्व प्रिहाय मूर्त्तत्व मनसि मूर्त्तत्व
विहाय भूतत्वमाकाशे उच्यते, पृथिव्यादिचतुष्टये च उभयारेव धर्मयो
समावेश ।

*यदाप धर्मनाममुपाधि तयाप नायतिरिक्तधर्म उपाधि-याथार प्रायका
नेयाधिकानाम् ।

ण्-अखण्डोपाध्यातिरिक्तत्वमत्र धर्माणां निवचनाहत्वमित्ययं नयमोवाच्य ।

अयं भावः—यत्र मनसि मूर्त्तत्व तत्रैव भूतत्वात्यन्ताभावः,
यत्र चाकाशे भूतत्व तत्रैव मूर्त्तत्वात्यन्ताभावः इत्यनया रीत्या पर-
स्परात्यन्ताभावेन सामानाधिकरण्यात्=एकाधिकरणवृत्तित्वप्रस्त्यु-
मयोर्धर्मयोः अथ च पृथिव्यादिषु तयोः समावेशः=सम्भूयवृत्तित्वम्
अतएव भूतस्य मूर्त्तत्वञ्चेत्युभयं न जाति किन्तुपाधिः । [सामान्यत्वस्य
नान्यत्वस्य परस्परत्वस्य
विशेषत्वस्य पृथिव्यादिषु
सामान्यत्वस्य जातित्वे वाधिका । [नान्यत्वस्य परस्परत्वस्य
विशेषत्वस्य पृथिव्यादिषु
सामान्यत्वस्य जातित्वे वाधिका । [नान्यत्वस्य परस्परत्वस्य
विशेषत्वस्य पृथिव्यादिषु

अनवस्थितिः—अनवस्था अर्थात् कचिदपि विश्रामाभावः
सामान्यत्वस्य जातित्वे वाधिका । [नान्यत्वस्य परस्परत्वस्य
विशेषत्वस्य पृथिव्यादिषु
सामान्यत्वस्य जातित्वे वाधिका । [नान्यत्वस्य परस्परत्वस्य
विशेषत्वस्य पृथिव्यादिषु

अथ मायः—यदि सामान्ये सामान्यान्तरमङ्गीक्रियेन तत्रापि
सामान्यान्तरं, तत्रापि सामान्यान्तरमिन्पुत्तरोत्तरमहास्यायिनी धारा
आपतेत् तस्मान्सामान्यत्वं न जातिः । सामान्ये न सामान्यान्तर-
मिन्पर्यः ।

रूपहानिः—स्वतो व्यावर्त्तकत्वान्मकरूप(लक्षण)स्य हानिः रूप-
हानिः साच विशेषत्वस्य जातित्वे वाधिका ।

अथमर्थ —यदि विशेषपदार्थे विशेषत्वं जातिः स्यात् तदा तेनैव
तस्य व्यावर्त्तकत्व भविष्यति, यतः सामान्याश्रयस्य सामान्यमुखेनैव
व्यावर्त्तकत्वनियमः, विशेषपदार्थस्य तु न सामान्यद्वारा भेदसाधक-
त्वम् तस्य स्वरूपेणैव भेदमाधकत्वात् तत्रश्च विशेषपदार्थलक्षणाहा-
निमयात् विशेषत्व नैव जातिः किन्तुपाधिरेव ।

असम्बन्धः—समवायाभावाऽसम्बन्धः, सच समवायत्वस्य
जातित्वे वाधकः । अर्थात् यदि समवाये समवायत्वं जातिः स्यात्
तर्हि समवायत्वस्य समवाये वृत्त्यर्थं समवायान्तरकल्पनाऽऽपद्येत सा
च न युक्ता ।

अयं भाव —रूपादिवर्मा हि रूपादिमत्सु द्रव्येषु समवाय-
सम्बन्धेन वर्तन्ते, समवाये यदि समवायत्वं जातिः सापि द्रव्यत्वा-
दिवत् वृत्तिग्वलाभाय समवायान्तरमपेक्षिष्यते समवाये च समवा-
यान्तरस्यासम्बन्ध इति न समवायत्व* जातिः ।

यस्य सम्बन्धः स सम्बन्धस्य प्रतिशेधा यस्मिन्सम्बन्धे स सम्बन्धस्य अनु-
शेधा, अनेन नियमेन समवायः कचिदप्रतियोगितासम्बन्धेन वर्तते कचिदातुयोगिता-

तदपेक्षयाचेति--सत्तापेक्षया चेत्यर्थः ।

द्रव्य मत्त.गुण मत् कर्म मत् इत्यनुगतप्रतीतिरेव सत्तायाः साविधानभावः । एतावत्--वाग्मयं सृष्टम्--सदिति यतो द्रव्य-
गुणकर्मसु सा सत्ता (वै० १।२।७) इतिकारणं प्रत्ययव्ययद्वारयो
प्रकारमुपदिशति तत्रात्र द्रव्यादिषु त्रिषु मत्सदितिप्रकारकां यतः
प्रत्यय , सदिद् सदिदमित्याकारक शब्दाद्योगो वा यदर्थात्. सा
सत्तेति तद्व्याख्यातार । भाष्यमपि 'परं सत्ता महाविषयत्वात् सा
चानुवृत्तेरेवहेतुत्वात्तानामान्यमेव' इति ।

परभिन्नाच्च या जातिः सैवापरयोच्यते ।

द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ६ ॥

परभिन्नेति—सत्ताभिन्ना सर्वापि जातिः । परापरतयेति—
परतया अपरतया चेत्यर्थः ।

व्यापकत्वात्परापि स्याद्व्याप्यत्वाद्परापि च ।

पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्य-
त्वादेः परत्वं, सत्तापेक्षया व्याप्यत्वाद् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्य-
त्वस्यापरत्वं, तथा च धर्मद्रव्यसमावेशादुभयमविरुद्धम् ॥

तनु--विरुद्धयो परत्वापरत्वयो. कथमेकत्र स्थितिसन्नाह—
व्यापकत्वादिति । पृथिवीत्वाद्यपेक्षयेति—द्रव्यत्वादेः पृथिवीत्वा-
द्यपेक्षया इत्यन्वयः । धर्मद्रव्येति—सत्तापेक्षिकधर्मद्रव्यस्यैकत्र समावे-
शाच्चोभयो परत्वापरत्वयोर्विरोध इतिभावः ।

'द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं सामान्यानि विशेषाश्च' (वै० १।२।५)
इत्यार्षसूत्रमूलकर्मवेदे विभागकरणम् ।

सम्बन्धन, समवाय यदि समवायत्व ज्ञात. एतत् तस्या 'पाप'समवाय समवायसम्बन्धे
ननु तुलित्वा भवेत् तया एतत् समवायत्वसमवाय उत्तान्यतरसम्बन्धेन कल्प्यमान स्यात्
स च नाहंतेवमभिवृत्तुमिति प्रतीतिभित्तानुयोगितान्यतरसम्बन्धेन समायाभाव एवाव-
स्थेन हेतु समवायत्वमनाव उच्यते न जाति. अत्रिभूषणविरचेति गूणमिमाष्य' ।

विशेषं निरूपयति—

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

अन्ते अवसाने वर्तत इत्यन्त्यः, यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटादीनां द्वयणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव । स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥५॥१०॥

अन्त्य इति—अन्ते अवसानं अर्थात् कल्पनायाः वर्तन इति अन्त्य, दिगादिभ्यो यत् (४३ ५४) इति भवायं यत् प्रत्ययः, अर्थात् यः पदार्थश्चरमव्यावृत्तंकरूपेण स्वीकृतोऽयं च परमाण्वाकाशादिषु नित्यद्रव्येषु वृत्तिर्वर्तनं स्थितिर्यस्य स विशेषः विशेषनामकं परिकीर्तित उक्तः कणादमुनिनेति शेष तथाच सूत्रम्—अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः (वै० १ । २ । ६) । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः ते खल्वत्यन्तव्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषा पक्षेति प्रथमोक्तञ्च । अयमभिसन्धिः—सावयवपदार्थानामवयवभेदाद्भेदः कल्पयितुं शक्यते परमाण्वादिनिरवयवानान्तु को भेदक स्याद् यदि विशेषो न स्याद्, अतस्तेषु यो व्यावृत्तबुद्धिजननहेतु स एव विशेष सतु स्वनांप्यावृत्तां न तत्र विशेषान्तरापेक्षा वर्तत इति । विशेषे भेदानुमितिप्रकारश्चायम्—पृथिवीपरमाणुगतो विशेषः, जलादिपरमाणुगताद्विशेषात् भिद्यते विशेषात् । अत्र यथा घटः पटाद्भिन्नो घटत्वाद् इति घटाद्भिन्नो घटत्वधर्मं पटप्रतियोगिकभेदसाधको न तथा विशेषेऽन्योधर्मो भेदसाधक इत्येव तस्य स्वतोव्यावृत्तत्वम् ।

समवायं दर्शयति—

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

घटादीनामिति—यस्य सम्बन्धः स तस्य (सम्बन्धस्य) प्रतियोगी, यस्मिन्सम्बन्धः स तस्य प्रतियोगीति नियमात् घटादीनामिति

त्यत्र पृष्ठ्या प्रतियोगित्वमर्थः, कपालादावितिसप्तभ्या अनुयोगित्व-
मर्थः । घटपदमवयवितं कपालपदश्चावयवमुपलक्षयति, तथाच कारिकाया' अयमर्थः । सम्बन्धते—अवयवविप्रतियोगिकोऽयवयवानुयो-
गिकः, गुणकर्मप्रतियोगिको द्रव्यानुयोगिको, जातिप्रतियोगिको द्रव्य-
गुणकर्मानुयोगिकः, चकाराद्विभेदप्रतियोगिको नित्यद्रव्यानुयोगिकश्च
य सम्बन्धः स समवाय इत्यर्थे हृदि हृन्ववाह मुक्तावलीकारः
अवयवावयविनोरित्यादि—

अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियाव-
तो नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः संबन्धः स समवायः । समवायत्वं
नित्यसंबन्धत्वम् ।

समवायस्य लक्षणमाह—नित्यसम्बन्धत्वमिति । सम्बन्धि
भिन्नस्ये सति सम्बद्धप्रतीतिनियमाकत्वं सम्बन्धसामान्यलक्षणम् ।
तथाच अयुतसिद्धानां समवाय इति फलितं भवति । उक्तञ्च भाष्ये—
'अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां य सम्बद्ध इतिप्रत्ययहेतु स
समवाय' इति अयुतसिद्धत्वञ्च पृथगसिद्धत्वम् । युतं पृथग्भूतं सत्
सिद्धं न भवति यत् तदयुतसिद्धमित्यर्थः । अयं भाव—पृथग्भूतत्वं
सति ययोरुत्पत्तिरुपलब्धिर्वा न भवति तयोर्यं सम्बन्धः स समवायः
यथा मूल एव निर्दिष्टमवयवावयविनोरिन्यादिना, नह्यययं चिनाऽ-
वयवितः स्थिति रूपलब्धिर्वा भवितुमर्हति, नापि गुणिन चिना गुणा-
नामित्यादि बोध्यम् ।

तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशे-
ष्यसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी पुरूप इति विशिष्टबुद्धिवत्
इत्यनुमानम् । एतेन संयोगादिवाधात्समवायसिद्धिः । न च
स्वरूपसंबन्धेन सिद्धसाधनम्, अर्थान्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां
संबन्धत्वकल्पने गौरवाह्लाघवादेकसमवायसिद्धिः । न च सम-
वायस्यैकत्वे वार्या रूपवत्ताबुद्धिमसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि
रूपान्नावात् !

समवायस्य सम्बन्धरूपतायामनुमान प्रमाणमाह—तत्रेति ।
 गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिरिति—नीलो घट, पीतो घट इत्यादि
 गुणांविशिष्टबुद्धि यतो, नील विशेषण घटा विशेष्य, गतिमान्देवदत्त
 इति क्रियान्विशिष्टबुद्धि, घटत्ववान् इति जातिविशिष्टबुद्धिरित्यादि
 स्वयमुदाहरणम् । 'गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धि रितं पक्ष, 'विशेषणविशेष्य-
 सम्बन्धविषया ।' इति माध्यम विशिष्टबुद्धिन्वात्' इति हेतु, 'दण्डी
 पुरय' इति दृष्टान्त । संयोगादिबाधादिति—'द्रव्ययोस्त्व संयोग'
 इति नियमसत्त्वात् गुणगुणयादीनां समवाय एव सम्बन्धो विशिष्ट
 प्रत्ययहेतुरितिभाव' ।

सम्प्रति अयुतसिद्धपदार्थानां स्वरूपसम्बन्ध इति घटतां मीमां-
 कानां शङ्कामुत्थाप्य निरस्यति—नचेत्यादिना । सिद्धस्यैव साधन-
 मिति सिद्धसाधनम् गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिरित्यनुमानेन समवाय-
 सम्बन्धसाधन प्रवृत्तो नैयायिक अस्मन्मत (मीमांसकमत) स्वरूप-
 सम्बन्धमेव साधयति न किञ्चिद्वर्तमानं करातीति पिष्टपिष्टिरेव ।

अर्थान्तरं वेति—'प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम्'
 (न्याय० ५ । २ । ७) इत्ययान्तराख्य निग्रहस्थान समवायसाधनाय
 प्रवृत्तानां नैयायिकानाम् प्रकृतस्वरूपसम्बन्धसिद्ध्या भवतीति पूर्व-
 पक्षयितुर्मीमांसकस्याभिप्राय । तदतत्त्वगडयति नैयायिक—
 अनन्तस्वरूपाणामित्यादिना । प्रत्येक गुणादीनां द्रव्यादिभि सहै-
 कस्ममवायत सम्बन्धेन निर्वाहे भति स्वरूपसम्बन्धकल्पने गौरवमेव
 मीमांसकस्य । तथा च यथा पृथिव्यादिजनकृतया क्षापवादेक पवे-
 श्चरः सिद्धयति तथा समवायोऽपीति सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः ।

इदन्तु बाध्यम्—यद्यपि क्षापवादेकसमवायवादिन. प्राचीनस्य
 मते नैव दोष. तथापि 'पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले' इत्यादि
 प्रतीत नानाममवायवादिनो नव्यस्य मत नोक्तानुमानेन समवाय
 सिद्धे किन्तु नानाममवायकल्पनापेक्षया उपस्थितानां नानास्वरूपा-
 णामव म्बीकारो घट उपस्थितम्परित्यज्यानुपस्थितकल्पनायां माना-
 भावात् ।

अत्रोत्तरम्—नव्यनयेऽपि समवायेन कार्यप्रति तादात्म्येन हेतुता, यथा समवायेन पटाख्य कार्यप्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तन्तूनां कारणता, इत्यत्र पटनिष्ठकार्यताया अदच्छेदकः सम्बन्धः समवाय-एव तत्कार्यं स्वरूपं सम्बन्ध स्यात् । गच पटनिष्ठकार्यताया अदच्छेदकः सम्बन्धोऽपि स्वरूपसम्बन्ध एव भविष्यतीति मुधा समवायकल्पनेति वाच्यम्, यत्तन्तूनां कल्पनायां यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमिति समवायिकारणलक्षणव्यवस्था अनास्थां भविष्यति

यदि तु यत्सम्बन्धं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमिति लक्षणं करिष्याम इत्युच्येत? तथा कपालसम्बन्धो यो घटध्वंस तत्प्रत्यपि कपालस्य समवायिकारणतापत्तिः, इष्टापत्तौ च ध्वंसस्यापि घटकार्यवद् भावकार्यतापत्तिः । तस्माद्भावकार्यवृत्तियः कार्यताधर्मः तस्यादच्छेदकसम्बन्धविधयाऽपि नव्यमते समवायमिदो न किमपि दोषं पश्याम इति यम् ।

समवायस्यैक्ये वायौ रूपप्रतीतिमाशङ्क्य खण्डयितुमाह—
नचेति । रूपवत्ताबुद्धेरिति—रूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः
स्पर्शसमवायो योऽस्ति वायौ यच्च रूपसमवायोऽस्ति पृथिव्यादिषु
सर्वेषु एव यत् इत्याक्षेप्तुराकृतकम् । तत्रेति—वायौ । रूपाभावा
दिति—नहि समवायसत्त्वमात्रेण रूपवत्ताप्रतीतिः किन्तु रूपप्रति-
योगिकसमवाय एव रूपवत्ताप्रतीतिहेतुः, वायौ च रूपात्यन्ताभावान्न
रूपप्रतियोगिकः समवाय इति समाधातुराकृतकम् ।

न चैवमभावस्य वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिध्येति वाच्यम्,
तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् ।
घटाभावस्य तत्र सत्त्वात् । तस्य निश्चयत्वात्, अन्यथा देशान्त-
रेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् । वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् । मम तु
घटे पाकरक्तनादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वाच्च तद्बुद्धिः ।
वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यरूपत्वे तत्रैव गौरवम् ।
इत्थं च तत्तत्कालीनतत्तद्भूतत्वादीकं तत्तद्भावानां संबन्धः ११

द्वितीयकल्पे दांपमाह—वैशिष्ट्यस्यानित्यत्व इति । तथा चोत्पत्तिविनाशकल्पनया अनन्तवैशिष्ट्यरूपेण तथैव गौरवति भाषः ।

ननु—यदि घटाभावभूतलयोर्न वैशिष्ट्य सम्बन्ध स्तर्हि कथं 'घटाभाववद्भूतलमिति' भूतले घटाभाषयत्ताप्रत्ययः, स्वरूपसम्बन्ध स्वीकारे तु घटाभाषकाल इव घटयत्ताकालेऽपि भूतले घटाभाषप्रतीति स्तथापि मते प्रमत्तेन द्वयोः स्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वादित्याशङ्क्यां सम्भाव्यमानायां समाधानमाह—एवञ्चेति । अयमत्र सिद्धांति-ग्रन्थस्याऽभिप्रायः—

यत्र घटात्यन्ताभावबुद्धिर्जायते तत्र तत्क्षणाविशिष्ट घटाभावो भासते ननु केवलः, अर्थात् अमात्रप्रत्ययकाले अभावप्रत्ययान्ताः—पाती तत्तत्क्षणात्मक कालोऽयस्माकमभिमतः । यद्यपि घटात्यन्ताभावः स्वरूपेण भूतलादौ नित्यः तेन घटसत्ताकालेऽपि 'घटाभाव-वद्भूतल' मित्याकारेण प्रत्ययेन भाव्यम्, तथापि प्रदर्शितज्ञानकालिक क्षणात्मकविरोपणाभावात् घटसत्ताकाले घटाभावधीः समुन्मिषन्ति, तादृशक्षणात्मकविरोपणाभावादेव विरोपणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः (घटात्यन्ताभावाभावां) नापन्हातुं शक्यते, तेन तस्य नित्यत्वेऽपि न घटकाले घटाभावधीरिति नच मम मते दांपलेषोपि । एवञ्च घटा-भावभूतलयोर्न स्वरूपमात्र सम्बन्ध किन्तु क्षणात्मकविरोपणाविशिष्टस्वरूपविशेष एवेति भावः ।

एवञ्चेत्यादिक्रिकारार्थस्तु—तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकम् घटाभाववद्भूतलमितिज्ञानकालीनभूतलादिकम् । तत्तद्भावानाम् यस्य यस्याभावस्य बुद्धिः तस्य तस्याभासस्य सम्बन्धः अर्थात् भूतलेन महाभावोयसम्बन्धः ज्ञेय इति शेषः ।

केचित्तु भूतलं घटाविशिष्टं घटाभावविशिष्टं चेति प्रत्ययबलाद् अत्र अस्य शः सम्बन्धः न एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यवत् यथावोक्तज्ञाने षट्सम्बन्धः घटाभाषसम्बन्धो हा भूतलेऽप्यगम्यते स प्रव तयो

धैरिपृथग् यथा वा दण्डो पुरुष इति ज्ञाने दण्डसम्बन्धे पुरुष इत्याहुः । अधिकं रामरुद्रादिषु द्रष्टव्यम् ।

अभावं विभजते—

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥१२॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।

अभावत्वं द्रव्यादिपदकान्योऽन्याभावत्वम् । संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्यैकावेधत्वात्तद्विभागाभावात्संसर्गाभावं विभजते । प्रागभाव इति । संसर्गाभावत्वम्, अन्योन्याभावमिन्नाभावत्वम् । अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबन्धाच्चिह्नमतिरिक्ताभावत्वम् । विनाशभावत्वं प्रागभावत्वम् । जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् । नित्यसंसर्गाभावत्वम्-अत्यन्ताभावत्वम् ।

अभावस्त्विति । अभाव लक्षयति—अभावत्वमिति । नप्रानुलिखितधीरिष्यको भाव तद्विधाऽभाव ननुलिखितप्रतीतिविषयक इत्यर्थः । किं वा * प्रतियागिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वमभावत्वम् तद्विन्न भावत्वम् । अभावो द्विधा द्विप्रकारमभिनीय दर्शयति—संसर्गत्यादिना । कारिकायां संसर्गेति—संसर्गश्च अन्योन्यश्च तयोरभावः स चासौ भेदः, तस्मात् संसर्गान्योन्याभावभेदतः पञ्चम्यास्तसिन् एतदभिप्रायेण मुक्तावस्थां व्याख्यातं संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थं इति । अत्रेण द्वयोरभावयोर्मध्ये प्रथम संसर्गाभाव लक्षयति—संसर्गाभावनुमिति । अन्योन्याभावेतिव्याप्तिवारणाय

१ इह कपाले घण भविष्यात्, इह तल्लुपु पटो भविष्यति इति प्रत्ययगावरं प्रागभाव घण त्वस्त घण ध्वस्त इत्यावरकप्रताप्तावपदा ध्वमभाव एतौ च नित्यं ननु नित्यवर्त्तमानिगोचरी इत्यन्तं सिद्धं तल्लक्षणात्—प्रतियोगिज्ञानेति ।

अन्यो-याभा-भिन्नेति । घटपटादिभावपदार्थेष्वतिव्याप्तिवारणाय
अभावपदमुपात्तम् ।

अथ भाव — यद्यपि भसर्गा नाम सम्बन्धमात्रम्, तथापि प्रकृते
वृत्तिनियामक सम्बन्ध एव भसर्गपदेन गृह्यते वृत्तिश्चाधेयता, येन
सम्बन्धेन अविषयपदार्थ स्माचारे वर्तते स सम्बन्धो वृत्तिनियामक
इत्युच्यते स च मन्योग मनवाय स्वरूप कालिक दैयिक त्रियेपणादि-
रूपोऽनकविद्य एतद्विज्ञा वृत्त्यनियामका ते च गगनादिभ्योगा-
हुलिङ्गयसधानविषयत्व-विषयित्वा नुयोगि द-प्रतियोगित्व-निरूप
कत्व निरूप्यत्व तादात्म्याद्योऽन-ता एव ।

एवञ्च ससर्गावच्छिन्न (वृत्तिनियामकसम्बन्धावच्छिन्न)
प्रतियोगिताके ऽभाव ससर्गाभाव । यस्य-भाव स तस्य प्रतियोगी
प्रतियोगिनाऽभाव प्रतियोगिना, प्रतियोगितायाश्चावच्छेदको धर्म
सम्बन्धतद्द्रव्य भवति, धर्मसम्बन्धाभ्या द्वि प्रतियागितावच्छिद्यते
अर्थात् विविच्यते अत एव सा तदवच्छिन्नैत्यभिधीयते, तत्रय प्रति-
यागिताया समनियतो धर्म स प्रतियोगितावच्छेदक । प्रतियोगी
स्वाधिकरणेन सम्बन्धेन वर्तते स सम्बन्ध प्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्ध, प्रतियागा यत धर्मण अवच्छिद्यत विविच्यते (इतरेभ्यो
व्याचर्यते) स धर्म प्रतियागितावच्छेदकधर्म यथा भूतले घटो
नास्ति इत्यत्र घटत्व प्रतियागितावच्छेदकधर्म घटभूतलसयोगश्च
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवञ्चतद्द्रव्यमेव घटनिष्ठप्रतियोगिना
वच्छेदकम् ।

इदञ्च—‘ नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहसंसर्ग-
प्रतिषेधः ’ (धे० ६। १। १०) इति कणादसूत्रमूलकमेव, सूत्राण-
यस्तु—गेहे घटस्य य-ससर्ग सयागस्तस्य प्रतिषेधाऽभाव, स च
यदि कदाचिदपि गह न घट गदा तदत्यन्ताभाव एव, भविष्यतो
घटस्य (स्वाधिकरणे कपालार्द्धे प्रागभावे भूतस्य तस्यैव प्रध्व-

* साधकारण्यास्ता-राम्य-दादिना मत तादात्म्य वृत्तिनियामकमेव ।

साभावः इति । इत्यञ्च तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावः 'समर्गाभाव इति लक्षणा फलति ।

अन्योन्याभाव लक्षयति—अन्योन्याभावत्वमिति । अन्यो-
न्यस्मिन् तादात्म्येनाऽभयनमित्यन्योन्याभाव इत्यर्थः । तादात्म्यमिति
तस्यात्मा स्वरूप तदात्मा तदात्मनोभावः तादात्म्यम् अभेद इत्यर्थः ।
तादान्यञ्च प्रतियोगिताया अवच्छेदकोधर्मः, स च 'घटो न पटः'
इत्यादीं पटत्वादिरेव, घट पटो न भवतीत्यादीं घटात्मा पटो न
भवतीत्यर्थो लभ्यते, एवञ्च घटनादात्म्यस्याभाव अर्थान् घटतादा-
त्म्येनावच्छिन्ना या घटनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपको भेद पटे
वर्तत इति सिद्ध भवति ।

इदन्तु बोध्यम्—नञ्शब्देन विना यत्र यस्य प्रतीति तत्रैव
मञ्जुश्रमभिव्याहारे तस्य निषेधप्रतीतिर्भवेतीति नियमः, यथा
'घट पट' इत्यत्र 'नीलोत्पट इतिवत् समानप्रभक्तित्वाद्भेदसं-
र्गप्रतीतिः, तस्या एवोभयां पदयोर्मध्ये 'घटो न पटः' इति नञा
निषेधेन निषेध क्रियते सोऽयमभेदभ्रतर्गनिषेधकोऽभावाऽन्योन्या
भाव इत्यर्थो निर्गच्छति ।

अभेदमाभाति—नहि कश्चिदभाव प्रति येन केनापि सम्बन्धेन
प्रतियोगिनो विरोधः, किन्तु प्रतियागितावच्छेदरूपसम्बन्धेनैव प्रति-
योगी अभावस्य विरोधी, तथाच अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिताव-

समर्गाभाव सम्बन्धेन (तादात्म्यातात्वन) अर्थाच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभाव
समगाभाव इति स यमपदलावा समाप्त गात्रपायिवस्तु पातय इति-गयकोशः ।

इदमपरमावश्यक धार्यम्—समगाभावा नञादानत्र तत्र धातुला च पाठ्यत ।
तत्र निपातेन प्रातिपदिकायाभावस्य चोपर ऋतुगोर्गति रात्रम्यपचा यथा—
'नहे घटो नास्ति' इत्यादीं । विभक्तयमसगामादत्र धार्यय दो बोधने तु—
नाप नियमः, यथा—गात्र न पश्यति, न क्लृप्तं भवति इत्यादीं दृग्ने गगनस्य-
त्वस्य, क्लृप्तमवच्छेद्य च पल्लवदानश्लाघनत्वस्य नञा समगाभावस्य बोधनात् न तत्र
पश्यति ।

च्छेदकसम्बन्ध तादात्म्यमेव इत्यत्र 'तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकोऽभावोऽन्यान्याभाव' इति लक्षण निष्कृत्यते—

यस्यायमर्थ — आत्मन (स्वरूपस्य) य सम्बन्ध स तादा
त्म्यसम्बन्ध, प्रतियोगिनोभाव प्रतियोगिता, तादात्म्यसम्बन्धेनाव
च्छिन्ना विधिषा प्रतियोगिता इति सा तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना, ता-
दृशी प्रतियोगिता यस्य स तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक ।

त दात्म्यसम्बन्धेन च घट स्वस्मिन्नेव वर्त्तते पटादौ च न
वर्त्तते इति तत्र (एटादौ) एटान्योन्याभावो बोध्य ।

नादात्म्यत्वेन (नटनासाधारणधर्मेण) तादात्म्यसम्बन्धो
वियच्छणीय, तेन सयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताके सयोग्यत्वनाभावे
नातिव्याप्ति । अयं भाव — ' मूल वृक्षे न कपिसयोग ' इत्याकारक-
प्रतीक्षा सयोगी कपि तस्य मूलापच्छेदेन वृक्ष अत्यन्ताभाव तदीया
प्रतियोगिता कपितिष्ठा साच सयोगसम्बन्धेन अवच्छिन्ने (विधि-
प्यत) । एयञ्च नादात्म्यसम्बन्ध प्रकृते सयोगसम्बन्धोऽपि तदव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकामात्र सयोगिन कपरन्धनाभावोऽपि गृहीतु
* एयत्ने तेनान्योभावस्य लक्षणमत्यन्ताभावे (सयोग्यत्यन्ताभाव)
अतिप्रसक्तम्, तामतिप्रसक्तिं वारयितु अन्यो-न्याभावलक्षणान्तर्ग
तस्य ' नादात्म्यसम्बन्ध ' निषेदस्य ' तादात्म्य ' एन तादात्म्यसम्ब-
न्धावच्छिन्न इत्यर्था प्राप्य । तादात्म्यत्वञ्च तद्वृत्तिरसाधारणावर्म
यथा घटवृत्ति घटत्व, पटवृत्ति पटत्व, कपिवृत्ति कपित्वम् इत्यादि ।
नहि मूलवृक्षवृत्ति, कपिसयोग कपेरसाधारणोवर्म किन्त्यागन्तुक
तथाच प्रदक्षिन्तरी-न्या विप्रक्षया नैत्र कपिसयोग्य-त्यन्ताभावेऽन्योन्या-
भावलक्षणमनियमित्याति ।

—ससर्गाभाव, विभजन—प्रागभाव इति । मुक्तावत्या प्राग-
भाव लक्षणनि—विनाश्यभावत्वमिति । ध्येनेऽतिव्याप्तिवारणाय

विशेषत एव तदवृत्तत्वेन तदवृत्तिरसाधारणत्वमिति अत्यन्ताभाव विधी-
कृति, एष तदवृत्तत्वप्रमाणम् । तदवृत्तत्वमिति अत्यन्ताभाव-
विधीयते ।

विनाशीति । इह कपाले घटो भविष्यति, इह तन्तुषु पटो भविष्य-
तीति प्रत्ययसाक्षिकः उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्याभावो यः स प्रागभावः,
कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिममवायिकारणावृत्तिः, अनादिः,
सान्त इत्युच्यते ।

ध्वसाभाव लक्षयति—जन्याभावमिति । प्रागभावेऽतिव्या-
प्तिवारणाय जन्येति । सच घटो ध्वसः, पटो ध्वसः इति प्रत्ययविषय
कार्यस्योत्पत्त्यनन्तरं स्वप्रतियोगिममवायिकारणे वर्तते, सोऽयं सा
दिरनन्ता भवति । यदि ध्वंसस्याप्यन्त स्यात् तर्हि विनष्टस्य घटादे
पुनरप्युन्मज्जन भवेद् अतोऽनन्त एव ।

अत्यन्ताभाव लक्षयति— निन्येति । ध्वंसादिवारणाय नित्य
पदम् ।

अत्यन्तमभाव अर्थात् त्रैकालिकं यो नित्योऽभावः । कि-
मुक्तम् ? योऽभावः वस्तुसत्तायाः पूर्वमप्यासीत्, पश्चादपि भवि-
ष्यति, वस्तुसत्ताकाजेऽपि वर्तते परन्तु प्रत्यायकसम्बन्धाभावात्ता-
न्तां भान्ति सोऽभावोऽत्यन्ताभावः । त्रैकालिकत्वे सति संसर्गावृ-
त्तिरूपप्रतियोगिताक इत्यर्थः । यथा—‘भूतलघटो नास्ति’ इति ।
एवं निष्कण्टे लक्षणे ध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिवारणाय ‘त्रैकालिक’
विशेषणनियेश, भेद (अन्योन्याभावे) अतिव्याप्तिवारणाय ‘संसर्ग-
पदोपादानमिति बोध्यम् ।

यत्र तु भूतलघटौ घटादिरूपपरामर्शितं पुनरानीतं च तत्र
घटकालस्य संबन्धावटकतया अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि
घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः । तत्र उतादविनाशशाली
चतुर्थोऽयमभाव इति केचित् । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे
नात्यन्ताभाव इति प्राचीनमतं, श्यामवदं रक्तौ नास्तीति रक्त-
घटे श्यामो नास्तीति धीश्च प्रागभावं ध्वंसं चात्रगाहते नतु
तदत्यन्ताभावम् । नव्यास्तु तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसा-
दिकांलावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तते इति प्राहुः ।

यत्र कालत्रयेऽपि प्रतियोगी न स्यात् तत्रैव अत्यन्ताभावव्य-
वहारः अतो नरीनमने घटवद्देयेऽत्यन्ताभावव्यवहारवैयर्थ्यं स्पष्ट-
मेनेति शङ्कामुद्धर्त्त अत्यन्ताभावस्य केरनान्वयिनां व्यवस्थापयन्नाह-
यत्रतिविति । तथाच नूतनलविशिष्टवृत्तकालसंयोग एव विद्यमान-
स्थाप्यत्यन्ताभावस्य प्रतीते प्रतिबन्धक, तेन घटानयनानन्तरं न
घटात्यन्ताभाववृद्धिं स्यात् घटात्यन्ताभाववद्देये घटानयनानन्तरं
घटकालो भूतलवृत्तान्ताभावथा समर्गप्रतीतिं विघटयति, अतएव
'इह भूतल घटो नास्ति' इति प्रतीतिर्न जायते ननु तत्र अत्यन्ताभाव-
एव नाम्नाति मन्तव्यम् तस्य नित्यत्वात् केवलान्वयित्वाच्चैतिभावः ।
मतान्तरमाह—तत्रेति । चतुर्थाऽयमभाव इति—सामयिकाभाव
इत्यर्थः । कालविवारविशिष्टस्वरूपस्य समर्गतोपगमात् घटवति 'घटो
नास्ति' इति प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थसंसर्गाभावे (सामयिकाभाव-
नामनि अभावे) मत्ताभाव इत्यस्वरस्य केचिदित्यनेन सूचितः ।
नूतनल-प्रागभावाधिकरणकाल-प्रागभावाधिकरणकाल-
ध्वंसप्रागभावाधिकरणकाल-प्रागभावाधिकरणकाल-
ते घट इत्यन्ताभावस्य च । मत्ताधिकरणात्तेति प्राचां
मतमाह—अत्रेति । श्यामे घटे 'रक्तो नास्ति' रक्ते घटे 'श्यामो
नास्ति' इति प्रतीतिद्वयं नात्यन्ताभावं विपर्ययकरोतीत्याह—
श्यामघट इति ।

अयमप्यथ —नहि 'नास्ति' इत्याकारा प्रतीति अत्यन्ताभा-
वमेव विपर्ययकरोतीति नियमः किन्तु प्रागभावध्वंसाभावाधिकरणा-
दन्यत्र, उक्ताकारा प्रतीतिः अत्यन्ताभावविपर्ययार्था प्रागभावध्वंसा-
भावाधिकरणे तु सा प्रागभावध्वंस वा यथायोगं विपर्ययकरोति नात्य-
न्ताभाव, प्रागभावध्वंसाभावाधिकरणं सहात्यन्ताभावस्य विरोधात् अन्यथा
यथौ रूपमिष प्रागभावध्वंसाभावाधिकरणे कालत्रयेऽपि प्रतियो-
गिप्रत्ययो न स्यात् इति प्राचां नैयायिकानां मतम् ।

एतद्विषये नःयमत्रमाह—ननुपास्तिविति । तत्र ध्वंसप्राग-
भावयोः । अत्यन्ताभवेन सहाति शय । ध्वंसादिकालावच्छेदेन
ध्वंसादिभूतकालिकव्यवस्थापि, यास्मिन्काले ध्वंसः प्रागभावो
वा तस्मिन् कालेऽप्येत्यर्थः, तथा च ध्वंसप्रागभावाभ्यां सह नात्य-

न्ताभावाविरोध इति अनव्ययमतसारः ।

नन्वस्तु अभावानामधिकरणात्नकत्वं लाघवादिति चेन्न, अनन्ताधिकरणात्नकत्वकलनापेक्षयानिरिक्तकलनाया एवलपी-
यस्त्वात् । एवं च आधाराधेयभावोऽप्युपसद्यते । एवं च तत्तच्छ-
ब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपसद्यते । अन्यथा तत्तदधिक-
रणानां तत्तदिन्द्रियाणामग्रहणत्वात्प्रत्यक्षत्वं स्यात् । एतेन ज्ञान-
विशेषकालविशेषाद्यान्वकत्ववन्वन्ताभावस्येति प्रत्युक्तमप्रत्यक्ष-
त्वापत्तेः ।

'अभावाऽधिकरणस्वरूप' इति मन्वान. प्राभाकर (मीमां-
सक.) शङ्कते—नन्विति । तथा च कयाचिद्व्ययंक्षया भावस्वरूपात्
नाभावः पृथक् पदार्थे इति मीमांसकाभिप्रायः ।

निदान्ती निषेधति—उतिचेन्निति । अनन्तान्यधिकरणानि
मन्ति, तथा चैकैकस्य रूपाद्यमात्रस्यानन्ततेति महद् गौरवं मीमां-
सकमते । 'अधिकरणातिरिक्तस्वरूपोऽभाव' इति कल्पनायां तु लाघ-
वंभव वरम् । अतिरिक्तति—भावातिरिक्तत्यर्थः । अधिकरणाति-
रिक्ताभावस्वरूपपक्षे दोषान्तराभावोऽपि त्वाह—एवञ्चेति । अस्या-
यमर्थः—अधिकरणापेक्षयाऽभावस्य अतिरिक्तत्वं च आधाराधेय-
भाव अर्थात् भूतलमाधार. घटाभाव आधेय तां चेतरेवतन्त्रां स्यातां
तदर्थ तयोः उक्तः सम्बन्धेऽपि सम्बन्धमर्हति । यदि भूतलमेव घटा-
भावस्वरूपं तर्हि कथमुक्त. सम्बन्ध स्यात्, नद्यभेदे आधाराधेय-
भावसम्बन्ध इति भावः ।

अधिकरणातिरिक्तपक्षे एताभावस्य प्रत्यक्ष व्यपश्यापयद्
मीमांसकमते तु तस्यासम्बन्धमेवेति सूत्रपत्राह—एवञ्चेति ।

अथवा यथा न्यायमते 'घटाभावो गन्धाभाववान्' इति प्रतीतौ घटाभावो गन्धाभावाधिकरणतया प्रत्यक्ष भासते, अर्थात् घटाभाव-स्वरूपमेव गन्धाभाव, अथ च तयोरस्तथाधाराधेयभावकल्पना तथाऽस्मन्मतेऽधिकरणस्वरूपस्याधिभावस्य आधाराधेयभावे न यावत्क पश्याम इति मीमांसकेन स्वसिद्धान्ते रथापिते दूषणांनर-माह—एवञ्चेति ।

येनान्द्रियेण यद् (या व्यक्ति) गृह्यते तेनान्द्रियेण तन्निष्ठा जाति, तद्गुण, तदभावश्च गृह्यते इत्यस्ति नियमः । तेन श्रोत्रप्रा-प्तस्य शब्दस्य तदभावस्य च श्रोत्रेणैव ग्रह (ज्ञानम्), प्राणप्रा-प्तस्य गन्धस्य तदभावस्य च घ्राणेन, रसनाप्राप्तस्य रसस्य तद-भावस्य रसनैव ग्रह इत्यादि मतेन बाधम् ।

यदित्यभावोऽधिकरणस्वरूपः एव स्यात्तर्हि भूतलस्वरूपस्य घटाभावस्य श्रोत्रेन्द्रियेण प्रत्यक्षं स्यात्, नच तथा दृश्यते, सोऽपि दोषोऽधिकरणानिरिक्ताभाव आदिभ्यो मम मत नास्ति, परं मीमांसक-मत एव यत्रलपायत इति नाधिकरणस्वरूपोऽभाव इति सर्वमभि-प्रेत्य 'तत्तच्छब्दे' त्पारभ्य 'स्याद्' इत्यन्तो ग्रन्थो लिखित ।

केचिन्तु—ज्ञानविशेषस्वरूपोऽभावः, कालविशेषस्वरूपो वाऽभाव इति मन्यन्ते नन्मते दूषयितुमाह—एतेनेति । यद्यमाणा दूषणेनन्यर्थे । अमत्यक्षत्वापत्तरिति ।

अथमाशय - ज्ञान न बाह्येन्द्रियेण प्रत्यक्षं कर्तुं शक्यते यतस्तदात्मधर्म इच्छादिवत् इच्छाधातमात्रगुणानान्तु मनसा प्रत्यक्षं 'सुखदुःखाद्युपलब्धिमाधनमिन्द्रियं मन' इति तल्लक्षणात्, यदि गन्धाभावो ज्ञानस्वरूपं तर्हि आत्मधर्मत्वान् मनसैव वेद्य स्यात्, नचैव दृश्यते, प्राणप्राप्तस्य गन्धस्य योऽभाव तस्यापि घ्राणेनैव प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते । तस्मात् 'ज्ञानविशेषस्वरूपोऽभाव' इति वादी व्युदन्त ।

कालोद्दि न कस्यचिन्द्रियस्य विषय , एतत्तु अप्रे कालप्रत्य
स्फुटीभविष्यति एवमभावस्य कालविशेषस्वरूपत्वऽपि पूर्ववद्व
गन्वाद्यभावानामप्रत्यक्षत्वापत्तिर्दोषा बोध्य ।

भवन्ति चात्र (अभावपदाद्य) पारमर्थाणि सूत्राणि—

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । ६० २ । १ । १ उत्प-

न्यनन्तर घटादिकार्यजातस्य भवति गच्छति तिष्ठतीति
क्रियया नीलो रक्त पीत इति गुणान च व्यपदेशा व्यवहारः, सच
प्राग् उत्पत्त पूर्वमसदिति प्रागभाव ।

सदसत् । २ । सद्विद्यमानमद्य च मुद्गरादिप्रहारण असत्
ध्वन् इतिप्रत्ययवेद्याध्यसाभाव ।

सञ्चासत् । ४ । 'घट पटोने ति प्रतीतिवेद्य योऽमर् अन्धान्य
भाव अर्थात् सदव घटादिवदाद्यं असदिति व्यवहियत पटादिक्रमेण
तत्र घटादौ पटादे नाशात्म्याभावात् य स एवा-न्या-न्याभावात् ।

यच्चान्यदसदनस्तद् त् ५ यच्चोक्ताभावत्रितयादन्य असत्
वायौ रूप नास्ति ति' यद्य कालत्र ऽपि तानुरूपविहरण रूपममर्ग
निषेधति तदसत् ६ । ५ एनाभावः इत्यर्थः ।

एवञ्च प्रागभावस्यात्तराऽऽवि, प्रध्वसाभावस्य पूर्वाऽऽवि,
अन्योन्याभाव प्रातयागिस्त्वमानाधिकरण अत्यन्ताभावस्तु उक्त
त्रिनयविधर्मा, नास्य पूर्वत्तरावधधी अनाद्यनन् वात् नापि चाय
प्रतियोगिस्त्वमानाधिकरण ॥

इति—प्रभासहिताया मुक्तावल्या

पूर्वार्थसामान्यनिरूपणान्ना

प्रथमा मुक्ता ।

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते—

सतानालपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादि रुमुच्यते ॥ १३ ॥

समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं समानां धर्म इति फलितार्थः । एव विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयतायां च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः केवलान्वयि त्वान् । एवमभिप्रेयत्वप्रमेयत्वादिकं यो यम्? २, १३

सामान्यतः पदार्थानरूपितं अथ नयामव परस्परभेदकत्वं ज्ञापयितुं साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च विवक्षयितुमाह—इदानीमिति । पदार्थं निरूपयानन्तरमित्यर्थः । समानो धर्म इतीति—भावप्रत्ययेन स्वप्रत्ययविशेषणीभूतो जात्यादिरूपार्थ उच्यते प्रवृत्तिजन्यबोधे प्रकाराभावः, समानधर्मत्वमिति च समानधर्म एव प्रकारः ।

ज्ञानविषयतेति—ज्ञाननिरूपिता विषयता विषयो निरूप्य ज्ञाननिरूपकमिति नियमात् अयमेव ज्ञानविषययानिरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धप्रकाश्यप्रकाशकभावसम्बन्ध इति चाच्यते । केवलान्वयिन्त्वादिति—यद्यपि सन्ति घटपटादिभेदनानाविषयता, तन्निष्ठा विषयता अपि नाना सन्ति, अन्या हि घटज्ञानीयविषयता अन्या च पटज्ञानीयविषयता । आद्या घटनिष्ठा परा पटनिष्ठा एवमन्यत्राप्युक्तम् नचापि विषयान्वयनरूपेण सा एकैव विषयतात्वस्य सर्वविषयतासु अनुगतत्वात् । एवमीश्वरज्ञानीयविषयता केवलान्वयिनी नञ्ज्ञापि पदार्थ एवविधो घटतः यमीश्वरज्ञाननविषयक्रोति, किन्तु सर्वे पदार्थाः सर्वत्रस्य तस्य नानावतो नित्यज्ञानगोचराः, एतदेव केवलान्वयित्वं तस्या यत्त्वनाभावापत्तियोगित्वात् अर्थात् ईश्वरज्ञानीयविषयतायां न क्वचिद्व्यत्यन्तमात्र इत्यभिप्रायणाह—केवलान्वयित्वादिति । परममूले—अद्वितीयमित्येवमवयवमन्वयः ।

ज्ञानविषयत्वं ज्ञेयत्व, अभिधाविषयत्वमभिधेयत्व प्रमाविषय-
त्व प्रमेयत्व, कालस्मरन्वित्यमस्त्विति मत्तानां पदार्थानां
ममानो धर्म इत्यर्थः ।

तथाच 'पदार्थानामपि पदार्थानामस्त्विति मत्तानां पदार्थानां
इति प्रशन्ता वाक् ।

अत्रास्त्विति स्वरूपवत्त्वमुक्तं, यस्य यस्तुतो यत्स्वरूप
तदेव तस्यास्त्वित्यम इति प्राचां व्याख्यानं हृदि कृत्वा विभ्वनाथेन
सप्तानामेव साधर्म्यं सगृहीतम् । कालस्मरन्वित्यमस्त्विति तु
नव्यानां कुम्भिष्ठेरेवोत सूक्ष्म निरीक्ष्यम् ।

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं
च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं
पञ्चानां साधर्म्यम् । तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपा-
धिमस्त्विति फलितार्थः । तेन प्रत्येकं घटाटायाकाशादीं च
नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवायसंबन्धेन संबधित्वं न तु
समवायवन्त्रं सामान्यादात्रभावात् । तथाच समवेतवृत्तिपदार्थ-
विभाजकोपाधिमस्त्विति फलितार्थः । तेन नित्यद्रव्येषु
नाव्याप्तिः ।

सप्तमस्याभावपदार्थस्य कथनेनैव द्रव्यादीनां पदार्थां भावत्व
साधर्म्यं सुस्पष्टमिति पुनरुक्तिभयेन तदुपेक्ष्य पञ्चानां साधर्म्यं वक्ति-
द्रव्यगुणेत्यादि । परममूलं 'द्रव्यादयः पञ्चे'ति उद्देश्यपदम्, 'भावा
अनेक'इति विधेयपदम् । तमुद्दिश्य (लक्ष्योद्देश्य) विशेषण्यं प्रवृत्ति
भंगति तदुद्देश्यम् अनुधाद्यमिति यावत्, उद्देश्यं प्रकृतत्वा (विद-
यत्तया) ज्ञायमानो त्रिलक्षणाविषयमान् पदार्थोविधेय इत्यन्यदेतत् ।
अनेकत्व इति—समवायेऽतिव्याप्तिरारणाय सत्यन्तम् । अत्राधे-
श्वित्यमस्त्विति भावश्चित्ति ।

ननु प्रत्येकमनेकेषु घटेषु एकैकत्र नान्येकत्र, आकारे च अनेकत्र नास्ति तन्मैकव्यक्तिरूपत्वात् भावत्वञ्चोभयत्र तत्र अनेकत्वं मति भावत्वमिति साधर्म्यस्य आकार, एकैकस्मिन् घटादिपदार्थे च अव्याप्तिरेवेति तत्परिहाराय परिष्कृत साधर्म्यमाह—अनेकभाववृत्तीत्यादि । अस्यायमर्थ —अनेके ये भावा=घटपटादिव्यक्तय नवृत्ति=तेषु वर्तमानो य पदार्थविभाजकोपाधि =पदार्थत्वस्य साक्षाद् व्याप्यो धर्म द्रव्यत्व नद्वयत्रियक्षाया न दोष, अर्थात् पदार्थत्वस्य साक्षाद् व्याप्य द्रव्यत्व प्रत्येक घटादिषु आकारे च वर्तत एवेति नैवाव्याप्ति ।

समवायिन इति—समवाय ण्यामन्नाति समवायिन, मन्वर्थाय इन्द्रिये । सामान्ये विशेषे च किमपि धर्मान्तर समवायसम्बन्धन न वर्तत, तेन अस्याप्यव्याप्तिरेवेति शङ्कामपाकुचंशेव समवायित्वस्य विवक्षितमर्थमाह—समवायित्वञ्चेति । समवायप्रतियोगित्वमेव समवायिपदन विवक्षित सामान्य विशेषाश्च समवायसम्बन्धेन समन्धन (वृत्तिमन्त) तेन नोक्तो दोष इतिभाव ।

एव वृत्तऽपि नित्या परमाणवादयो न कस्मिंश्चिदपि पदार्थे समवायन समन्धन (वृत्तिमन्त) नैष्यव्याप्तिस्तदस्येति मत्वा परिष्कृत साधर्म्यस्य (समवायित्वस्य) स्वरूपमाह—समवेतवृत्तीति अयमर्थ —समवेतषु घटादिषु रूपादिषु च वृत्तिवर्तन यस्य, एव-भूतो य पदार्थस्य विभाजकोपाधि पदार्थत्वसाक्षाद् व्याप्यो धर्म द्रव्यत्वगुणत्वरूप तादृशोपाधिमेव विवक्षितम् ।

एवञ्चानिर्घाटनविपरण्येन भूतत्वादिचतुष्टयपरमाणुषु आकारादिपदेषु च नाव्याप्ति तत्र विवक्षितद्रव्यत्वादिधर्मस्य यथायोग वर्तमानत्वात् ।

अपिच *समवेतसमघनय द्रव्यादिचतुर्णां स्वधर्मोपपत्त्यै

* एवञ्च वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधित्वत्वात् तद्वत् समवेतषु स्वरूपत्वे क्व

‘द्रव्यादीनां पञ्चानां समवायित्वमनेकत्वञ्च इति प्रश्नः ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

सत्तावन्त इति द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ।

गुणादिरिति । यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादाव-
तिव्याप्तं निगाशून्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणव-
दवृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्तेपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं नदर्थे ।
नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति वा किंतु
गुणत्वादिकम् । तथा आकाशत्वादिकं तु न पदार्थविभाजको-
पाधिः ॥ १४ ॥

आद्यास्त्रय इति आदौभवा द्रव्यगुणकर्माणि सत्तावन्ति
इत्यर्थः, सत्तावत्त्वञ्च समवायिसम्बन्धेन बाध्यम्, तथाच ‘द्रव्यादीनां
त्रयाणामपि सन्तामम्बन्ध’ इति प्रश्नः ।

गुणादिरितीति—गुण आदिर्यस्येति तद्गुणसविज्ञानो बहुधीर्द्वि,
नेन गुणस्यापि सद्ब्रह्म । तथाच गुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया-
भावा निर्गुणा निष्क्रियाश्चेत्येषां गुणशून्यत्व (गुणात्यन्ताभाववत्त्वं)
क्रियाशून्यत्वञ्च (क्रियात्यन्ताभाववत्त्व) साधर्म्यम् । एवमपि घटादौ
आकाशादौ च प्रतिव्याप्तिरायामि । तथाहि :—

‘उत्पन्न द्रव्य क्षणमगुण तिष्ठति’ इत्यस्यैको नियमो नैया-
यिकानाम्, तेन आद्यक्षणे द्रव्यमपि निर्गुण (गुणशून्ये) आकाशे
कालादौ च विभुपदार्थं क्रियैव न जायते, तेन आकाशादिः पदार्थोऽपि
निष्क्रिय (क्रियाशून्य), इत्य गुणादीनामुच्यमान साधर्म्यं द्रव्ये-
ऽप्यतिवसन्तामति भयति शङ्का, तामिमां शङ्कां परिहरुं जातिघात-
वाक्ष्य विवक्षया दर्शयति—गुणवृद्धत्वाति ।

तादा समवायिसम्बन्धेन वस्तुमानेषु घटपणादपु समपता य पदार्थावभाजकोपाधि-
पदार्थान्य मात्तादयत्राधम इ यत्रगुणत्वात् तद्वत्त्वामन्वयाय ।

अयमर्थः—गुणोऽस्यास्तीति गुणवत्=द्रव्य, तत्र अवृत्ति
(न वृत्तिर्यस्य म.) यो धर्मो गुणत्वादिरूप तद्धर्मवन्तः गुणाधाः
तद्वत्त्वं विवक्षितमिति न दोष, अर्थात् गुणात्वधर्मवान् गुण एव
कर्मन्वधर्मवन्ति कर्मागयेवंति विवक्षया फलितेऽर्थे घटपटादिद्रव्येऽति-
थ्यामिदं दस्ता ।

एवमेव कर्मवदवृत्तीति—कर्म (क्रिया) वत् द्रव्यमेव तत्र
न वृत्तिर्यस्येत्यस्य एवम्भूतो य पदार्थस्य विभाजक पदार्थत्वस्य
साक्षाद्द्रव्यः उपाधिगुणत्वादिरिव, द्रव्यत्वन्तु पदार्थस्य विभाजक
उपाधि सद्यपि न कर्मवदवृत्ति किन्तु कर्मवदवृत्ति (द्रव्यवृत्ति) एव,
आकाशत्वादिधर्मस्तु द्रव्यत्वस्य साक्षाद्द्रव्याप्य, नतु पदार्थत्वस्य
साक्षाद्द्रव्याप्यः । अपितु पदार्थत्वस्याप्य द्रव्यत्व, तेन व्याप्यमाकाश-
त्वादिकमिति परम्परया पदार्थत्वव्याप्यना, आकाशत्वादिकन्तु न
पदार्थविभाजकोपाधिः किन्तु द्रव्यविभाजकोपाधिरिति भाव ।
इत्यमुपरिदर्शितरीत्या विवक्षाकरणेन आकाशादिष्वपि अतिव्याप्ति-
र्यायेते ।

उक्तञ्च प्रशस्तपादे—गुणादीनां प्रक्षानामपि निगुणत्वनिष्क्रि-
यत्वे, इति ।

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।

सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ।

सामान्यपरिहीनास्तिरिति—सामान्यविशेषसमघायाभावाः
सर्वेऽपि सामान्येन जात्या हीना प्रर्थात् एषु सामान्यं न विद्यते
इत्यर्थः । यद्यप्येकार्थसमघायमभ्युदयेन जात्यादयोऽपि सामान्यवन्त
एव तथापि तेषु न सामान्यं निहन्निश्च अधिकरणता *एकार्थसमघा-

* एकस्मिन्नेव समघायेन मत्प्रकाराय भवति यथा—'एक रूप' इति
प्रतीतो रूपं गुणं (चन्द्रतानुगुणऽपि) एक एवद्वयाया भानम्, तत्र न रूपं एकत्वं

यस्तु नाधिकरणताया निशामकः मन्वन्व इत्यभिप्रायेण सामान्य-
परिहीनत्वस्य परिष्कृतं स्वरूपमाह—सामान्यानधिकरणत्वमिति ।
एतच्च 'सामान्यदोतां त्रयाणां... अत्र सामान्यविशेषवत्त्वं' मितिप्रयस्त-
मूलकमेव ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

पारिमाण्डल्येति । पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं कारणत्वं
तद्विघ्नानामेवमर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् ।
तद्धि स्यात्प्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न संभवति
परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमान्मह-
दारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रमङ्गात् । एवं परम-
महत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषात् बोध्याः ॥

पारिमाण्डल्यपदार्थोऽप्रसिद्ध इति कृत्वा निर्वचनं न दर्शयति-
पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणमिति । अग्राः परिमाण पारिमाण्डल्य-
मिति पृषोदरादित्वान्माधु । पारिमाण्डल्यपदं द्वयणुकपरिमाणस्या-
प्युपलक्षणम्, यथा परमाणुपरिमाणं न कारणं तथा द्वयणुकपरिमा-
णमपि न कारणम् । तथा च परमाणुपरिमाणद्वयणुकपरिमाणभि-
न्नेषु कारणत्वं वर्तते तद्विघ्नानां कारणत्व साधर्म्यमित्यर्थः । यदि
अणुपरिमाणं कारणं स्यात् तदा द्वयणुकमणुनरं भवेत्, द्वयणुक-
परिमाणं चेत् कारणं तदा द्वयणुकस्य प्रत्यक्षमेव न स्यात्, परिमा-
णस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् = स्वसमान-
जातीयं तुल्यजातीयं यत् उत्कृष्टपरिमाणं स्वनाऽधिकपरिमाणं तदेव

संप्रति, किन्तु एकाग्रममत्रावैमन्वन्वत् वर्तते अत्रात् याम्बन् घटादेः रूपमवयव
तत्रैव एकरव समशयेनेति तयोर्एकाग्रममत्रावै मन्वन्व परमयैव रूपे एकरवा-
धिकरणताया निशामकः । अथवा स्वसमशास्यतावन्वत् तत्त्वम् ।

जनयति परिमाणम् । अतएवात्र द्वयगुणक द्वयगुणक च सख्यापन्य
मिति उच्यते । तस्माद्द्वयगुणकपरिमाणो न च कस्यापि कारणो ।

अथमभिसन्धिः — 'परिमाणं स्वसमानजातीयोऽदृष्ट परिमाणं
जनयति इ यस्ति नैयायिकोऽन्त न्यासति यदि अगुणपरिमाणं,
द्वयगुणपरिमाणं जनयिष्यति तदात्कृष्टमत्र जनयिष्यति, उक्तदृष्ट
अणुपरिमाणं अणुपरिमाणं तु अणुपरिमाणं सत्येव भवति यतोहि
अणुपरिमाणं उक्तदृष्टमत्र तद्व्यतिरिक्तं तदागुणपरिमाणं व्या
करणात् या अणुपरिमाणं अपरिमाणं भवति नात्परिमाणं द्वयगुणपरि
माणं तु अणुपरिमाणं अपरिमाणं उक्तदृष्टमत्र अत एव तस्यागुणपरि
माणं न कारणम् ।

एतेषु द्वयगुणपरिमाणं द्वयगुणपरिमाणमिति कारणं तदा
भवत् यदि द्वयगुणपरिमाणं तु द्वयगुणपरिमाणं दुक्तदृष्टमपि भवेत् तत्स
मानजातीयमात्रं च स्यात् परन्तु द्वयगुणपरिमाणं द्वयगुणपरिमाणं
पेक्षयोः अणुपरिमाणं पर तस्मान्जातीयमात्रं नास्ति प्र युतं तद्विजा-
तीयं महदस्ति द्वयगुणकम् । तत्र कारणान्तु विभिन्नद्वयगुणकं द्वयगु-
णकमारभ्यते इत्यस्ति नैयायिकोऽन्त तस्माद् अतएवात्र विजिन्ये द्वय-
गुणकद्वये द्वयगुणपरिमाणं अपरिमाणं महद्व्यतिरिक्तं 'अपरिमाणं यन्म-
हद्व्यतिरिक्तं अतएवात्र विजिन्ये द्रव्यं कारणम्' इति नियमात् ।
द्वयगुणक (क) तु द्वयगुणपरिमाणं द्वयगुणपरिमाणं इति नैयायिकोऽन्त
यथा महद्व्यतिरिक्तं विजिन्ये (त्व) अतएव (अतएवात्र विजिन्ये त्वमा-
यादय) तत् (द्वयगुणक) न अपरिमाणं महद्व्यतिरिक्तं किन्त्वगवेवेति
एव अतएव परिमाणं द्वयगुणपरिमाणं अत एव परिमाणं न
कस्यापि कारणं तद्विजिन्ये किञ्चित्परिमाणं सत्येवेति
युक्तं परिमाणं द्वयगुणपरिमाणं कारणं त्वमायादय इति ।

एवमिति — योऽपि अतएव न कारणमिति याच्या इत्यर्थः । यथा
परिमाणपरिमाणं न कस्यापि कारणं तथा आकाशकाजं दिनिष्ठं पर-
ममहद्व्यतिरणं तथा परिमाणं दिनिष्ठं परिमाणं त्वमायादय इति ।

सामान्यं स्वतोऽप्यावृत्तो विशेषपदार्थश्चेतेऽपि न कस्यचिन्नागणानि ।
परमाणुपरिमाण-द्वयणुकपरिमाणाकारादिनिष्ठपरममहत्परिमाण-
परमाणुगतानीन्द्रियपरमाणुत्वरूपसामान्यभिन्नानां कारणात्त्व साध-
र्म्यमिति समस्तप्रवृत्तकार्यं ।

एतच्च ' कारणात्त्व चान्यत्र पारिमाणुद्वयादिभ्य ' इतिप्रत्यक्ष-
मूलकम् ।

इदमपि यांनिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वम् । जायमान-
सामान्यं न प्रत्यासत्तिः । जायमानं लिङ्गं नानुमितिकरणमि-
न्यभिप्रायेणोक्तम् । आत्ममानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारण-
त्वान्महत्परिमाणं कालादंबोधयम् । तस्यापि न कारणत्वमित्या-
चार्याणांमाशय इत्यन्ये, तन्न, ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारण-
ताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

ननु—यांनिप्रत्यक्षे विषयरूपत्वेन परमाणुपरिमाणमपि कारणात्
भवति नहि निर्दिश्यं किमपि ज्ञानम्, तत्कथं पारिमाणुद्वयमिन्नानां
कारणात्त्व साधर्म्यमुक्तम् इत्याशङ्क्यायामाह—इदमापीति । पारिमा-
णइत्यभिन्नानां कारणात्त्वस्य कथनमपि । नर्दानमताभिप्रायेणोक्तम्,
अर्थात् ये यांनिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणसाध न वृथाने तेषां मतनोक्तम् ।

एतेषामयमाशय—* ' प्रातिमाद्रा सर्व ' यो० ३ । ३३ । इति
योगसूत्रोक्तदिशा योगिनः समाधिभाधनाप्रकर्षेण अर्थातानागतदूर-
विप्ररुष्टसकलवस्तूनां साक्षात्कारे प्रभवन्ति, सायं तेषां साक्षात्कारो
योगजधर्मप्रत्यासत्त्या जायमानोऽनीतरादिपदार्थेषु यथा विषयसत्तां
नापेक्षते, एवमेव वर्तमानविषयस्त्वपि परमाणुपरिमाणादिषु विषय-
सत्तानिरपेक्ष एव जायते, तन्मात्सादृश्ये योगिमात्सादृशे परमाणु-
परिमाणे न विषयविधेया कारणात् ।

यथा मूर्तेदयस्य पृथग्विधः प्रभा तद्वत्प्रतद्भवानस्य पूर्वेति प्रातिभे ज्ञान-
मित्यर्थ स्वप्रतिमोत्पन्नोपदेशिकं तां प्रातिभासित्युच्यते अनेन ज्ञानेन कर मलक-
पत्तये जानाति योगी ।

स्यादन्तु—माभूत् परमाणुपरिमाणस्य योगित्ये विषय
विधया कारणमात्र सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानअनुमितौ च परमाणु
परिमाणस्यास्य कारणमात्र इति पुनरपि परिमाणजन्यभिन्नानां
मित्तमत्रमद्भूत मत्र यत् आह—ज्ञायमान सामान्यमित्यादि ।
धर्तमानकालिक यज्ज्ञान न दृशज्ञानत्रिगयीभूत सामान्य ज्ञायमान
सामान्यम् इत्युच्यते एवमत्र धर्तमानकालीनज्ञानविषयीभूत लिङ्ग
(हतु) 'ज्ञायमानलिङ्ग भवति ।

एषाऽत्र नव्यानां सिद्धान्त — नहि प्रचित्यादि परमाणुना भेद-
का विशेषपदाद्य अपितु विशेषस्य ज्ञान भेदकम् एवमेव ज्ञायमान
सामान्य न प्रत्यासत्ति (अलौकिकसन्निकर्ष) किन्तु सामान्यज्ञान-
मात्र सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति इत्येव ज्ञायमान लिङ्ग नानुमिति
कारणम् प्रत्युत लिङ्गज्ञानमात्र मनुमितिहेतु एतच्च सर्वमत्र मूल
एव स्फुगीभवति ।

प्रार्थनास्तु—परमाणु परिमाणमपि विषयविधया योगि
प्रत्येते कारणमात्रज्ञान । तद्भेदेव 'परमाणु अणुपरिमाणान्
इत्याकारकज्ञानान्तर सर्वं परमाणुषुऽणुपरिमाणान्तर इत्याकार
कमलौकिक परमाणुपरिमाणविषयक प्रत्येत्त सामान्यलक्षणाप्रत्या
सत्या जायते एतादृशलौकिकसम्बन्धरूपण परमाणुपरिमाणमपि
कारणम् ।

किञ्च 'परमाणुद्रव्यमणुपरिमाणात् इत्याकारानुमितौ अणु
परिमाणस्यापि हेतुमात्र स्पष्ट एवेति स्वीकुर्यति । एवमथ अन्वया
श्चरानमिद्वान्तमाश्रित्यैव विज्ञानाद्यन्त प्रपञ्चित इति ध्येयम् ।

आत्ममानसेति— ज्ञानवानहम्, इच्छावानह, सुखह, दुःखह
मित्याकारक आत्मना मानसप्रत्येते आत्मनिष्ठपरममहत्परिमाणस्य
कारणमायाऽस्मिन् यतो द्रव्यीयलौकिकपर्यचरान्तरान्तरमायेन महर्षे
कारणमिति नियम तस्मादात्मनिष्ठ परममहत्परिमाण विहाय
आकाश इतिष्ठ परममहत्परिमाण कारणमात्रयमिति विज्ञेयम् ।

इदं विदितम्— कारणमहत्परममहत्परिमाणस्य इति कारणमहत्परममहत्परिमाणस्य
प्रकारमहत्परममहत्परिमाणस्य

तस्यापीति—आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः । न कारणत्व-

मिति—तदपि कारणताधर्मशून्यमिति—आचार्याणां प्रयस्तपादव्या-
 रथां कुर्वतामुद्यनाचार्याणां किरणावर्लाग्रन्थ इति शेषः आशयो मत-
 मित्यन्ये श्रुते । अर्थात् 'आदिग्रहणात्परममहत्त्व गृह्यते' इति घटता-
 माचार्याणां मते आत्मनिष्ठपरममहत्परिमाणमपि कारणताधर्मशून्य-
 मिति केचित् । तदेतत्प्रगडयति तन्नेति । ज्ञानातिरिक्तमिति—ज्ञान-
 म्प्रति तु आत्मवृत्तिपरममहत्परिमाण कारणं ज्ञानभिन्नम्प्रति न
 कारणमित्याचार्याणामाशय इति सिद्धान्तानुयायिन इत्यर्थः ।

ननु कारणत्वं किम्? अत आह—

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।

एवं न्यायनयज्ञेस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ । १७ ॥

पञ्चदशम्यां कारिकायां कारणत्वमुदाहृतमित्युक्तम्, तत्र किं
 कारणत्वमित्यपेक्षायां कारणत्वं लक्ष्यते—(परममूले) अन्यथा-
 सिद्धिशून्यस्येति । अत्र निष्ठया पृष्टया अर्थः, एवमयर्थाभवति—
 अन्यथासिद्धिशून्यनिष्ठा या नियता=अवश्यम्भाविनी पूर्ववर्तिता=का-
 र्यान्वयव्यवहिते पूर्वक्षणे कार्याधिकरणवृत्तिना तद्वय कारणत्वम् ।
 पूर्ववर्तिनोभायः पूर्ववर्तिता, सा च कदाचिदागत रासभादावप्यस्ति
 इति तत्रातिव्याप्तियारणाय नियतेति । नियतपूर्ववर्तिता दृग्द्वया-
 दावाप्यस्ति दृग्द्वयादिरपि नियतत घटादिकार्यपूर्ववर्तिता दृग्द्वय-
 कारणलक्षणप्रसङ्गां माभूद् अत आह अन्यथासिद्धिशून्यस्येति
 एवञ्च अनन्यथाभिन्ननियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वं, यथा घटमिति

इयद् कारणम् इति *निर्गलिताऽये । नद्विभजते—तस्येति । तस्य
 कारणत्वस्य । त्रिविध्यमिति—तिग्रीविधा अस्येति त्रिविवं तस्य
 भाव त्रैविध्यं त्रिविधत्वमित्यर्थः । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । स्पष्टमन्यत्
 यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।
 तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् १८
 , तत्रेति । समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं
 द्वितीयसमवायिकारणमित्यर्थः ।

यत्समवेतमिति—यस्मिन् समवेतं समवायसम्बन्धेन वर्तमानं
 सत् कार्यं १० भवति जायते तत्समवायिजनकं समवायिकारणं
 ज्ञेयम् । 'समवायसम्बन्धेन कार्यवत्त्वं समवायिकारणत्वमिति फलि-
 तम् । यथा तन्मयं पटस्य, तन्तुषु समवायेनेव पटस्योत्पत्तेः ।

असमवायिकारणं लक्षयति परममूले तत्रासन्नमिति । तत्र
 समवायिकारणे आसन्नं सन्निहितं कारणमसमवायिकारणं द्वितीय
 कारणमित्यर्थः । तृतीयं कारणं लक्षयति आभ्यामिति ।

अयमर्थः—त्रिविधसमवायिकारणम् । कार्येण सहेकस्मि-
 श्रयं समवेतं समवायसम्बन्धेन वर्तमानं सत् यत्कारणं तदेकसम-
 वायिकारणम्, यथा तन्तुसंयोगे पटस्य । अत्र कार्यं पट, तेन
 सट्ट एकस्मिन् ततो समवेतं समवायसम्बन्धेन वर्तमानं सत्
 पट्टात्मककार्यमिति तन्तुसंयोगात्परं कारणमसमवायिकारणम् ।
 तन्तुसंयोगे आसन्नं तत्रासन्नमिति त्रिविधसमवायिकारणमिति नियम-
 १८ ।

* अत्रान्यायनद्वयमाभिनविष्टमित्यन्त—अनन्यव्यामिद्वक्ताया यथातुतप्रा-
 कषणावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यन्वयमात्रेणान्यतामश्चिद्वक्त्रमश्चकारणं
 म्यात निरूपणम् ।

१० अनेकार्थो धातव इति स्वर्तयम् ।

कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सद् यत् कारणं तदपरमस-
मवायिकारणम्, यथा-तन्तुरूपं पटगत रूपम् । अत्र पटगत रूप प्रति
कारणं (समवायिकारण) पटः तेन सह एकस्मिन्नर्थे तन्तुरूपेऽर्थे
समवेतं समवायसम्बन्धेन वर्तमानं भवति तन्तुरूप, गुणगुणिनो
समवायात् ताः यत् तन्तुरूप तत् पटरूपमस्ति * कारणं विद्यते
तदव्यसमवायिकारणमेव ।

पञ्च तत्रास त्रिमितिपदन समवायिपरिभाषादावतिव्याप्तिर्वा-
रिता । पटसमवायिकारणे तन्तो समवेत यत्तन्तुत्व तत्राति-
व्याप्तिवारणाय जनकत्वमित्युक्तम्, तन्तुत्व हि दगडन्वादिद्वन्द्व्या-
सिद्धमिति न कारणीमितिभाव ।

अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटासमवायिकारणत्वं
स्यात् । एवं वेगादीनामभिधानाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् ।
एवं ज्ञानादिक्रमपीच्छाद्यसमवायिकारणं स्यात् । तथापि पटा-
समवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम् । तुरीतन्तु-
संयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव । एवं
वेगादिक्रमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति, तत्तत्का-
र्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयम् । आत्मविशेष-
गुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं
सामान्यलक्षणे देयमेव ।

मुक्तावध्याय-अत्र यद्यपीत्यनेन आक्षिपति । तुरीतन्त्विति-
अथमर्थ — यस्य संयोग स संयोगस्य प्रतियोगी, यस्मिन् संयोग
स संयोगस्यानुयोगीतिनियम । अनेन तुरीतन्तुसंयोगोऽपि अनुयो-
गितामस्यन्त्रेण तन्तुसमवेत पटरूपकार्यजनकश्चेति कथितासमवा-

* पटरूपोत्पत्त प्राक् तदर्थिकरणे तन्ता रूपस्य विद्यमानत्वात् कारणत्वम् ।

धिकारगालक्षणलक्ष्य एव, तस्मादयं (तुरीतन्तुसंयोग) अपि तन्तुद्वयसंयोगवत् पटकार्यं प्रत्यसमवाधिकारणं मन्तव्यः ।

एवं वेगादीनामिति—वेगः संस्कारभेदं पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः द्वितीयपतननाद्यसमवाधिकारणम्, आदिना स्पर्शग्रहः ।
 अभिघातादीति—यं संयोगः शब्दस्य निमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगोऽभिघात इत्युच्यते । आदिना नोदनपरिग्रहः । येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यश्च न शब्दस्य निमित्तकारणं स संयोगविशेषो नोदनमित्युच्यते । एवं वेगोऽभिघाताद्यसंयोगस्यासमवाधिकारणं स्यात् स्पर्शश्च नोदनाद्यसंयोगस्यासमवाधिकारणं स्यात् ।

एवं ज्ञानादिकमपीति—ज्ञानमात्मगुणः आदिना इच्छापरिग्रहः । ततश्चायमर्थः सम्पद्यते ज्ञाननिच्छायाः, इच्छा च प्रवृत्तेः असमवाधिकारणं स्यात् । तल्लक्षणस्य नत्र नत्र घटितत्वात् ।

समाधत्ते तथापीति । तन्तुसंयोगतत्त्वं सति तुरीतन्तुसंयोग-भिन्नत्वं सति पटकारणं पटासमवाधिकारणम्, एवं कपालसमवेतत्वे सति चक्रकपालसंयोगभिन्नत्वं सति यद् घटकारणं तद् घटासमवाधिकारणम्, एवं काष्ठपुस्तिकासंयोगतत्त्वं सति यन्त्रकाष्ठखण्डसंयोगभिन्नत्वे सति यत् काष्ठपुस्तिकाकारणं तत् काष्ठपुस्तिकाया असमवाधिकारणम् इति विविधैः तान्मवाधिकारणालक्षणं धत्तव्यमित्यर्थः ।

इदमुक्तं भवति—प्रत्येककार्यस्यासमवाधिकारणालक्षणे निमित्तकारणान्मवाधिकारणयोर्न परस्परं संयोग तद्विभ्रान्तिवशं कर्तव्यः ।

अत्र केचिच्छङ्कन्ते—यदि तुरीतन्तुसंयोग पटासमवाधिकारणं स्यात्कोदाय इति ?

अपरं समादधते—'असमवायिकारणतायै कार्यनाश' इति सिद्धान्त, तद्यदि तुरीतन्तुसंयोग पटस्य असमवायिकारण स्वीक्रियेत तदा तुरीतन्तुसंयोगनाश सति पटेन नष्टव्ये, नत्वेवं दृश्यते, तस्मात्प्रदीर्घतरत्या पटसमवायिकारणलक्षणे 'तद्विन्नत्व' विशेष कर्तव्य एव ।

सम्प्रति तद्विन्नत्वनिवेपे व्यर्थं मन्यमान आह तुरीतन्तुसंयोगस्त्विति । वेगस्पन्दादीनि—वगतव्यक्रियादात्यर्थं । शिष्टं स्पष्टम् ।

आत्मविशेषगुणानामिति—आत्मनो विशेषगुणा ज्ञानेच्छाया वृत्रापीति—कमपि जन्म भावम्प्रतीत्यर्थं । सामान्यलक्षणे असमवायिकारणसामान्यलक्षण ।

इदमत्राकृतम्—आत्मना ज्ञानात्मकविशेषगुणास्य प्रति आत्ममनस्ययोगस्य असमवायिकारणता अवश्यमेवितव्या, एव ज्ञानस्य प्रति क्लृप्तकारणभाव आत्ममनस्ययोग एवेच्छादिविशेषगुणास्य प्रति असमवायिकारणमिति निर्वाहे सति ज्ञानेच्छायात्मविशेषगुणानां परम्परमसमवायिकारणमात्मस्वीकारो निष्फल । इत्यत्र 'आत्मविशेषगुणाभिन्नत्वे सति असमवायिकारणत्वात्तत्र कारणसमवायिकारणमित्यसमवायिकारणस्य सामान्यलक्षणम्फलितम् । आत्मविशेषगुणाभिन्नत्वनिवेपेन ज्ञानादीनामिच्छार्थान् प्रति, परामर्शस्य चानुमितिस्त्विति नाऽसमवायिकारणत्वमिति बाध्यम् ।

अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यकार्यप्रत्यासन्त्या कारणैकार्यप्रत्यासन्त्या च । आद्यं यथा । घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकसमवायिकारणम् । तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति ।

अत्रेति—अस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थं । समवायिकारणे समवायिकारणरूपे अभिन्नत्वं । प्रत्यासन्नं कार्येण महासमवायिकारणस्य

सामानाधिकरण्यम् । कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणेण महैकाधिकरण-
सम्बन्धेन । कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या कारणेण महैकाधिकरण-
सम्बन्धेन । केषु उदाहरति—आद्यं यथेति । कपालसंयोगादिक-
मिति—कपालद्वयसंयोगादिरित्यर्थः । एकस्मिन् कपाल इति—कपा-
लात्मके एकस्मिन्नधिकरणे एककार्यसमवेतत्वं सम्बन्धः कपालसंयो-
गस्येत्यतोऽसौ प्रथमसमवायिकारणस्योदाहरणम्, एवमेव तन्तु-
संयोगादावपि योजनीयम् ।

द्वितीयं यथा । घटरूपं प्रति कपालरूपसमवायिका-
रणम् । तत्र स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटः तेन मह
कपालरूपस्यैकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति ।

द्वितीयमुदाहरति—द्वितीयं यथेति । तत्रेति—घटरूपमप्रति
कारणीभूतेन घटेन सह एकस्मिन् कपालात्मकेऽधिकरणे रूपस्य
'एकार्यसमवेतत्व सम्बन्ध' इति द्वितीयासमवायिकारणस्योदाहर-
णम् एवमेव घटरूपं प्रति तन्तुरूपादावप्युदाहार्यम् ।

तथा च कचित्समवायिसम्बन्धेन कचिन्स्वभवायिसम-
वायिसंबन्धेनेति फलितोऽर्थः । इत्थं च कार्यकार्यकारणकार्या-
न्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादि-
भिन्नममवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् । आभ्यां
समवायिकारणाममवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं
निमित्तकारणमित्यर्थः । १८ ।

असमवायिकारणनाया नियामकं सम्बन्धद्वय फलितरीत्या
दर्शयति—तथाचेति । अस्यायमर्थः—घटमिति य. कपालभयोर्गो-
ऽसमवायिकारण तन्निष्ठाया. कारणनाया नियामकः सम्बन्ध सम-

वायः सयोगस्य गुणत्वात् कपालस्य च द्रव्यत्वात् गुणगुणिनोश्च
समवायात्, घटरूप प्रति यत् कपालरूपमममवायिकारण तन्निष्ठायाः
कारणताया नियामक सम्बन्ध एवसमवायिसमवायसम्बन्धः ।
अत्र एव पदेन कपालरूपस्य अणुत्वं तस्य समवायी कपाल
एव, तस्मिन् कपाल समवाय घटस्याप्यस्ति अर्थात् कपलत्वे
समवायिकारण घट समवेतो वर्तते, एव एवसमवायिसमवेतत्व-
सम्बन्धेन कपालरूप घट नीत्या घटरूपप्रति तद् असमवायिकारण
भवत्यथ ।

असमवायिकारणस्य स्वयमथ निष्कृष्ट लक्षण वस्तुमाह—
इत्थञ्चेति । निमित्तकारणलक्षण दर्शयति—आभ्यां परमिति ।
यथा घटप्रति दण्डादिक, घटप्रति तुगावमादिकम् । सूत्रयोष्टेता
नलिनी तुरी, वायुदण्डा वेमा यत्र तुगा निधाय उभयत मृचसन्ता-
नापरि व्यापार्यते ।

इदानीपन्यथासिद्धत्वेन कियतां पदार्थानामत आह—

कारणलक्षण अन्यथासिद्धत्वं प्रमुक्त तत्र भवति जिज्ञासा
किमन्यथासिद्धत्वं कतिविधश्च तदिति तच्छान्त्यं इदानीमित्यादि-
ग्रन्थमुपन्यस्यति ।

येन सह पूर्वभावः ।

यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते
तत्कार्यं प्रति तद्रूपन्यथासिद्धमित्यर्थः । यथा घट प्रति दण्ड-
त्वमिति ।

यत्कार्यमिति यद्दमांश्चिद्धत्वं कार्यं प्रति यस्य=कारणत्वेना-
भिमतस्य दण्डात्वादं पूर्ववृत्तिता-पूर्वभावः येन रूपेण-दण्डत्वा-
दिना महेश गृह्यते=ज्ञायते तत्कार्यं प्रति घटत्वादि रमांश्चिद्धत्वं-
घटादिकार्यं प्रति तद्रूप=कारणत्वाच्चिद्धत्वं दण्डत्वादि अन्यथासि-

इमित्यर्थः . कारतावच्छेदकधर्मत्वं प्रथममन्यथासिद्धमिति फलितम् ।
यथाघटं प्रति दण्ड कारण, कारणता दण्डनिष्ठा, नदवच्छेदको दमो
दण्डन्वमिति तदन्यथासिद्धम् ।

कारणभादाय वा यस्य ।

द्वितीयमन्यथासिद्धमाह । कारणमिति । यस्य स्वा-
तन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किं तु कारणमादायैवान्वयव्यति-
रेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डरूपम् ॥

यस्येति—यस्य स्वात्मना कार्यं प्रति पूर्वभावो न भवेत् किन्तु
स्वकारणो गृहीत्वैव पूर्वभावः स्यात् सोऽप्यन्यथासिद्ध , कारणम् न
वेनविशेषगुणत्वं द्वितीयमन्यथासिद्धमित्यर्थं , अक्षरायैस्तु—यस्य=
स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकगुण्यस्य स्वातन्त्र्येण = स्वकारणनिरपेक्षतया
अन्यव्यतिरेकौ = स्वाधिकरणे कार्यस्यमन्यय , स्वाभावाधि-
करणो कार्यासत्त्वं व्यतिरेकः नो न स्त = न स्यातां किन्तु कारण =
स्वकारण भादाय = गृहीत्वैव नो शोयते तद् द्वितीयमन्यथासिद्धम् ।
यथा दण्डरूपम्, दण्डरूपस्य घटं प्रति न स्वतन्त्रतया पूर्वभावः
किन्तु दण्डस्य पूर्वभावं गृहीत्वैव दण्डरूपस्यापि घटं प्रति पूर्वभावो
गृह्येतेऽनो दण्डरूपं घटोऽप्येते पूर्वदशो मदापि अन्यथासिद्धमेव ।

अन्यं प्रति पूर्वभावे जाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् १६

तृतीयमाह । अन्यं प्रतीति । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं
गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तन्कार्यं
प्रत्यन्यथासिद्धन्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य । तस्य हि
घटादिकं प्रति कारणन्प्रत्याकाशत्वेनैव स्यात् । आकाशत्वं हि
शब्दमपवायिकारणत्वम् । एवं च तस्य शब्दं प्रति जनकत्वं
गृहीत्वा यथादिकं प्रति जनकत्वं च तदन्वयत्वं गृह्येतेऽपि ।

ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे काऽन्यथासिद्धिरिति चेत्, पञ्चमीति गृहाण । नन्वाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्कवत्वादिषु विशेषपदार्थो वेति ॥

तृतीयमन्यथासिद्ध दर्शयति—तृतीयमाहति । अन्य प्रति = प्रकृतघटादिकार्यभित्त प्रति पूर्ववृत्तित्त्वं=पूर्वभाव गृहीत्वैवत्यर्थे ।

अन्यकारणजन गृहीतकारणनाक तृतीयमन्यथासिद्धम् । एतदुदाहरणेन स्पर्शकरानि—यथेति । स्वप्नमन्यत् । गङ्गा—नन्विाते । माभूद् आकाश शब्दस्य समवायिकारणं किन्तु शब्दाश्रय एवेति कुत आकाशस्यान्यथासिद्धतति गङ्गाकर्तुराशय । समाधत्त—पञ्चमीति । अनुपद वक्ष्यमाण पञ्चममन्यथासिद्धमित्यर्थे । यादे आकाश शब्दसमवायिकारणमिति लक्षण परिशुद्ध शब्दाश्रय इत्ये तत् स्मादिप्रत्यय भवता तदापि तस्यान्यथासिद्धत्वमत्र अवश्यनियतपूर्वभावेन कारणात् कायमस्मत् तद्विषय सर्वमन्यथासिद्धमवति-ममाधानुरागय । क रणु ताप्रमद्वन शब्दमिति । आकाशनिष्ठकारणताया अत्र अक्षरकानिगायाय गङ्गा—नन्विाति । उत्तम्यति—कृत्वादिकमिति । क ककारादिप्रत्यय (समवायन) अस्मिन्निति कवत् नष्टात् कवत्प्रम आदिना गवत्प्रत्ययि परिग्रह । नाहि निरवच्छिन्ना काचित् कारणत निनियमन आकाशायममवायिक रणताया कवत्प्र गवत्प्रमि वाद्यवच्छेदक जानाहि । कवत्प्रत्यादानामवच्छेदकत्वं गौरवम, अथात् गृह्णाता वर्णाता कारणतावच्छेदकतायां शरारत्त गौरव भविष्यति त्रिनिगमनात्परहश्च यस्मात्मादात् विशेषपदार्थोवेति । विशेषण्य पदार्थं एव शब्दमिति आवायनिष्ठकारणताया अवच्छेदक (इतरेभ्यो व्यापत्तं) इति न त् दाप ।

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिजाय न यस्य गृह्यते

चतुर्थमन्यथासिद्धमाह । जनकं प्रतीति । यत्कार्य-
जनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं
गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा कुलालपितुर्घटं
प्रति । तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वे एवान्यथा-
सिद्धिः । कुलालत्वेन जनकत्वे त्विष्टापत्तिः, कुलालपात्रस्य घटं
प्रति जनकत्वात् ॥

चतुर्थमन्यथासिद्ध दर्शयति—जनकं प्रतीति । यस्य यत्कार्यं,
जनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वात्=पूर्वभाव अपरिहाय=अगृहीत्या पूर्वभावो न
गृह्यते अपितु गृहीत्वैव पूर्वभावो गृह्यत तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथा-
सिद्धत्वम् । एककार्यं प्रति गृहीतपूर्ववृत्तिर्ध. कार्यान्तरं प्रत्यपि पूर्व-
वृत्तिर्नया गृह्यते तच्चतुर्थमन्यथासिद्धमिति प्रघटकार्यं, कालिकसम्ब-
न्धाच्चिह्नकारणत्वं चतुर्थं तदिति तु नात्पर्यम् । यथा—कुलालपितु-
र्घटकार्यजनकं कुलालं प्रति पूर्वभावमज्ञात्या घटं प्रति पूर्वभावो न
गृह्यते अतो घटं प्रति कुलालपिता कुलालपितृत्वेन रूपेण अन्यथा-
सिद्धश्चतुर्थः । कुलालत्वेनेत्यादिप्रघटस्तु निगदेनैव व्याख्यात ।

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः २०

पञ्चममन्यथासिद्धमाह । अतिरिक्तमिति अवश्यवृत्त-
नियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसमवे तद्विन्नमन्यथासिद्धमिन्पर्यः ।
अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम् अनङ्गद्रव्यवचनमन्यथासिद्धम् ।
नत्र हि महत्त्वमवश्यं वन्द्यं तेनानिङ्गद्रव्यवचनमन्यथासिद्धम् । नच
वैपरिन्त्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्, महत्त्वत्वज्ञानेः कारण-
नायच्छेदकत्वं लाघनात् ॥ १९ ॥ २० ॥

पञ्चममन्यथासिद्धं दर्शयति-अतिरिक्तमितीति । अथ नियतः= व्यापकः, आवश्यकः=यदन्तरंशु कार्यमिच्छितं नैव जायते नियतश्चात्मा-
 वाचश्यकं पूर्वभावी चेति कर्मधारय तस्य नियतावश्यकपूर्वभा-
 विनः, अस्यैव कारिकास्यपदस्याभेदात्—अवश्यकलृप्तनियतपूर्व-
 वृत्तिर्न इति । एतस्मिन् अतिरिक्तं भिन्नं सर्वमपि अन्यथासिद्धमेव ।
 नियतावश्यकपूर्वभाविभिन्नं यत्स पञ्चमोऽन्यथासिद्ध इति, इदमेवा-
 न्यथासिद्धस्य सामान्यं लक्षणम्, अनेनैव गतार्थत्वे इतरेषां प्रपञ्चः
 तिष्ठत्युद्धिर्वैतार्थः । यथा रासभः, यद्व्यक्तिं (घट) प्रति रासभस्य
 पूर्वभावोऽस्ति तत्रापि सिद्धकारणभावेद्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्त्ये-
 रपि ससभोऽन्तं देवादागतो रासभो घटोत्पत्तेः पूर्वक्षणे विद्यमानो-
 ऽपि अन्यथासिद्ध एव । यावद्व्यक्तिं प्रति दण्डादीनां कारण-
 ताया व्यापकत्वादितिभावः ।

अत्र अन्यथासिद्धसामान्यलक्षणे यदि 'नियत' इतिपदं न
 दीपते तदा रासभे, आचश्यकेति नोच्येत तदा आकारे, पूर्वभावीति
 न निवेद्येत तदा सस्मिन् (तद्व्यक्त्यादिव्यक्तौ) अनिव्याप्ति स्याद्
 अतस्त्वत्तद्धारणाय तत्तत्पदनिवेशः ।

एवञ्च 'अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यानियतपूर्ववृत्तित्वं
 कारणत्व' मिति कारणसामान्यलक्षणं फलितम् । अत्र कारणसा-
 मान्यलक्षणे अनियतरासनादिधारणाय नियतपदम् । कार्यवारणाय
 पूर्वेतिपदम् ।

पञ्चमोऽन्यथासिद्धेनैव सर्वेषां गतार्थतां स्पष्टयितुमाह—अत-
 एवेति । अनेकद्रव्यत्वं=अनेकद्रव्यसमवेतत्वं अणुपरिमार्गोपद्र-
 व्यभिन्नद्रव्यत्वमिति यावत्, प्रत्यक्षे महत्त्वमवश्यं कलृप्तम्, इति चेत्तदा
 प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।

यद्गुणमिति समाधानमन्यमाह—नचेति अत्र अनेकद्रव्यत्व-

मेष प्रत्यक्षं कारणमास्ना महत्त्वमन्यथाभिरु म्याद् एकीयपध्मात्रि
काया युनेरभावादिति पूर्वपक्ष ।

अनेकद्रव्यत्वं चेत् प्रत्यक्षे कारणं तर्ह्यनेकद्रव्यमन्यथा कारण-
तावच्छेदक भविष्यति महत्त्वस्य कारणत्वे तु महत्त्वत्वं कारणता-
वच्छेदक लघुत्वमे तेन कारणतावच्छेदकस्य परिहरणं लाघयमेव
महत्त्वस्य कारणत्वे अनेकद्रव्यत्वस्य चान्यथासिद्धत्वे गमक-
(विनिगमक, एकीयपक्षतामाधक) मिनिममन्तोत्तरप्रत्यापं ।

नव्यास्तु—'लघुनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यमन्मये मद्रिध-
मन्यथासिद्धमि यनुर्गतफलक्षणेन एकविधमेधान्यथासिद्धमाचक्षते
इतरे प्रकारा सिध्युद्विगैगार्था मन् तात्याह नन प्रकारभेद प्राचा-
मेवेष्ट इति सिद्धम् ।

इदन्तु बोध्यम्—त्रिविधं लाघयं भवति गरीरज्ज्जतम्, उपस्थिति
कृतम्, सम्बन्धकृतञ्च । तत्र प्रत्यक्षप्रत्यनेकद्रव्यत्वापेक्षया मह-
त्त्वस्य कारणतायां परिहरणं लाघयम् । गन्धप्रति रूपप्रागभावा-
पेक्षया गन्धप्रागभावस्य कारणत्वे उपस्थितिरुत लाघयम्, गन्धस्य
प्रतियोगिनं रूपापेक्षया शीघ्रमुपस्थिते । घटप्रति दण्डव्यदण्डरूपा-
पेक्षया दण्डादेः कारणत्वं सम्बन्धकृतं लाघयम्, दण्डस्य संयोग-
सम्बन्ध प्रथममुपस्थिते दण्डादीनास्तु स्वस्वमवायिदण्डसंयोग
पश्चरा गुरुभूतम् ।

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शिम २१

तृतीयं तु भवेद्वधोम कुलालजनकोऽपरः

पञ्चमोऽरासभादिः स्यादेतेष्वभावद्वयकस्त्वसौ २२

रासभादिरिति । यत्रपि यत्किञ्चिद्व्यक्ति प्रति
रासभस्य नियतपूर्ववर्तित्वमस्ति, तथापि घटजातीयं प्रति सिद्ध-

कारणभावंदण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि संभवे रामभाऽन्यथासिद्ध
इति भावः । एतेष्विति । एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये
पञ्चमोऽन्यथामिद्ध आवश्यकः, तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् ।
तथाहि । दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे
दण्डत्वादिकमन्यथामिद्धम् । नच वैपरीन्ये किं विनिगमक-
मिति वाच्यम्, दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः
संबन्धत्वकल्पने गौरवान् । एव न्येपामप्यनेनैव चरितार्थत्वं
संभवतीति ॥ २१ ॥ २० ॥

अन्यथामिद्धानां क्रमेण उदाहरणानि परममूल एत इति ।
रामभाटिरिति—रामभो गर्दभ । आदिना शकटादिपरिग्रहः, यद्यपी-
त्यादिः सर्वाग्रन्थ विरतिकारिकाया मुक्तावलीप्रभयैव प्रकाशितार्थो
वेदितव्य इति कृत विष्टविष्ट्या ।

कारणात्त्वपसद्वे इदमपरमप्यनुसन्धयम्—सामान्यत कारणा
द्विविध माध्यागमसाधारणञ्चेति । कार्यमात्रप्रति यत्कारण तत्सा-
धारण यथा दिङ्मात्रादृष्टादि । कार्यविशेषप्रति यत्कारण तदसाधा-
रण यथा घटप्रति मन्वादि, यथा वा घटप्रति कपालादि । अन्यो-
ऽपि विशेषे यदेका कारणाताममुदायविधान्ता यथा घटप्रति दण्डा-
दिनिष्ठा कारणाता । इयमेव 'दण्डवक्रादिन्यायेन कारणाता' इत्युच्यते
दण्डादिष्वन्यतमाभावे घटानुत्पत्ते, एका च प्रत्येकविधान्ता यथा
वह्निप्रति, तृणाग्निमग्निसंयोगनिष्ठा कारणाता, इयमेव तृणाग्नि-
मग्निसंयोगेन कारणाता अर्थात् तृणादिष्वन्यतमापि वह्निरुत्पत्ते ।

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम्

माद्यस्यैवमद्भापुनस्तदेवाह—परममूलं समवायिकारण-
त्वमिति । मुक्तावल्यां 'समवायीति स्पष्ट' मित्युक्तम् । एव शब्दो-

अध्यायार्थक तेन समवायिकारणं द्रव्यमात्रस्यैव साधर्म्यमित्युक्तं
भवति ।

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् २३

गुणकर्मैति । अपसवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां
वैधर्म्यं नतु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र, तात्पर्यम् । अथवा
अपसवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । तेन ज्ञाना-
दीनामपसवायिकारणत्वविहेदपि न क्षतिः ॥ २३ ॥

मूले असमवायिकारण गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्युक्तं, परं
तत्र युक्तम् अतमविवेकगुणा न कस्यापि असमवायिकारण तस्मा-
ज्ज्ञानादिविवेकगुणोपस्थाति, स्यात् (इति समवायिकारणत्वस्य-
प्रसङ्गे प्रागुक्तम्) अतो मूलस्यैव वैधर्म्यपरतया योजयति-
असमवायिकारणत्वमिति ।

साधर्म्यविवक्षयापि यथा नाव्यामिदोषः तथा 'जातिघटित
'साधर्म्यमाह-अथवेति । असमवायं - असमवायिकारणं गुणं कर्मणि
या वृत्तिर्यस्याः सा सत्ताभिन्ना जातिः सत्ताया व्याप्या अपराजातिः
गुणत्वकर्मत्वरूपा साहजजातिमत्त्वं विवक्षितं गुणकर्मणोः साधर्म्यम् ।
गुणत्व जातिस्तु (असमवायिकारणतागून्येष्वपि) ज्ञानादिषु गुणेषु
वर्तते इति नाव्यामिदोषगन्वोऽपि इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे-
तेनेत्यादि ।

असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वम्, अस्य पद-
कृत्यमित्येवमेव—यादे 'सत्ताभिन्नजातिमत्त्वं' मित्येवोच्येत तदा
द्रव्येऽतिव्याप्तिं द्रव्यमपि सत्ताभिन्नद्रव्यत्वजातिमत्त्वं तत्रातिव्याप्ति-
धारणाय 'असमवायिकारणवृत्ती' त्युक्तम् द्रव्यत्वं ज्ञानिनोऽसमवायि-
कारणवृत्तिः किन्तु समवायिकारणवृत्तिः । एव तत्रैवातिव्याप्तिनि-
वृत्तये 'सत्ताभिन्ने' त्युक्तम् । द्रव्यगुणान्यनस्त्वमादाय तत्रैवातिव्याप्ति-
परामनाय 'जाती' त्युक्तम् ।

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते

‘नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः । आश्रितत्वं तु ममवायादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वम् । विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ।

परममूले इहंति—इह सप्तपदार्थमध्ये । नित्यद्रव्येभ्य इति-
 पृथिन्यंनजोवायूनां परमाण्व आकारादि पञ्चकश्चेति नव नित्य-
 द्रव्याणि । तेभ्योऽन्यत्र तानि विहाय इत्यर्थः । आश्रितत्वमिति—
 अनित्यद्रव्याणां गुणादीनाञ्च आश्रितत्व साधर्म्यम् । उक्तञ्च प्रयस्ते-
 ‘द्रव्याश्रितत्व चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ।

ननु—कालिकसम्बन्धेन नित्यद्रव्याण्यपि वृत्तिमन्ति तत्कर्षं
 तानि विहायेत्युक्तमितीमां गड्डां पराणुदत्तेव आह—आश्रितत्व-
 निर्वर्ति । सर्वाधारतानियामककालिकविशेषणतादिसम्बन्धातिरि-
 क्तसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व नित्यद्रव्येतराणां साधर्म्यमित्यर्थः ।

अथभावः—कालो देवश्च (दिक्च) एतौ सर्वेषां विशेषणता-
 सम्बन्धेनाधारभूतौ यत्तद्द्वारक सम्बन्ध सर्वस्य सर्वत्र वर्तते,
 कालद्वारको यः सम्बन्ध स स्वाधिकरणकालवृत्तित्वमिति शिग्द्वार-
 रको यः सम्बन्धः स ‘स्वाधिकरणदेशवृत्तित्व’ मिति च यथाक्रम-
 मुख्यते । तेन नित्यानि द्रव्याणि यत्रपि उक्तोभयसम्बन्धेन वृत्ति-
 मन्ति प्रतीयन्ते पर वस्तुतस्तथा न मन्ति, यत ममवाय सयोग-
 श्चेति हावेय सम्बन्धो मुख्यतया वृत्ति-नियामकौ तेनात्र ‘आश्रितत्व’
 पदेन ममवायमयागान्यन्यसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविचक्षायां न कालि-
 कदेशिकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वु नित्येऽप्यतिश्यासि इति सर्वेहृदि कृत्वा
 आह—‘अश्रितत्व’मित्यर्थेभ्य वृत्ते’ रित्यन्तम् ।

१ आश्रितत्वमिति ।

२ उक्तं अतोभ्याया विधेयिका-पर-उक्तं । तत्कारिर्वाति भावः ।

इदानीं द्रव्यमयं विनिष्य माधर्म्यं वस्तुमाश्रितं-- ।

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्रयगुणयोगिता २४

क्षित्यादीनापिति । तु यत् द्रव्याभ्रमाधर्म्यप्रकरणं-
दक । क्षित्यादीनां सर्वेषां द्रव्यत्रयस्य गुणप्रत्यक्षं माधर्म्यमित्यर्थं ।

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च
परापरत्वमूर्तत्रक्रियावेगाश्रया अमी २५

पृथिव्यपतंगोवायुमनसा परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं प्रिया
वत्त्वं वेगवत्त्वं च साधर्म्यम् । नच यत्र घटादीं परत्वमपरत्वं
वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, परत्वादिसमानाधिकर-
णद्रव्यन्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्ट
परिमाणवत्त्वं, तच्च तेषामेव, गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्य-
पकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत् कर्मवत्त्वं । कर्मसमानाधिकरणद्रव्य-
त्वव्याप्यजातिमत्त्वं, वेगवत्त्वं वेगवद्भूतिद्रव्यन्वव्याप्यजाति-
मत्त्वं च बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

निवृत्तस्य साधर्म्यस्य अ-व्याप्तिमाहूय निरस्यति—'नच'
इत्यारभ्य 'विनिक्षितत्वात् इत्यन्तं ग्रन्थतः । अयमर्थः—द्विविधं पर-
त्वापरत्वं दिक्कृतं कालकृते चेति गुणप्रस्तावः स्फुटाभिव्यक्तिः । तत्र
दिक्कृतयोस्तथा इदमस्मात्सन्निवृत्तम् इत्यपत्तावुद्धिदत्तु । अय-
मस्मात् कनिष्ठ (अक्षरत्रय लसम्भ्र) एवमस्मात्-ज्येष्ठ (बहु-
तरकालसम्भ्र) इत्यपत्तावुद्धि-कालगतयोस्तथाईतु पर-यत्र-
घटादिपदार्थे इत्युद्धिर्नो पत्रा (यत्रय बुद्धि घटादिपदार्थे तद्विषयी-
क्रान्ति) मद्वा तत्र परत्वापरत्वयोग्यताद्वयमित्यत्र साधर्म्यं लक्षणं

स्येतिशङ्काकचुंरुसप । परत्वादीति—परत्वादिस्तानाधिकरणा-
 यत्र परत्वापरत्वे यदाकदाचिद्भवत तस्मिन्नेवाधिरेण घञ्माना
 या द्रव्यत्वस्य साक्षाद्द्रव्याप्या जाति पृथिवीत्व तेजस्त्यमित्यादि,
 सादृशजानिमत्तय विधाच्चिन्न 'परत्वापरत्ववत्त्व'पदेन 'इति नाव्या-
 सिधंटादौ, यत्र तादृशापेक्षाद्युक्तया अत्रिपदीनियमांशेष्वपि घटादौ
 पृथिवीत्वादिजानिर्वर्तत एव ।

आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणान्तम् । तत्रैव
 सत्तामादाय अनिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्या-
 प्यत्वं नाम द्रव्यत्वापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्व (अपरजातित्व)मित्यर्थः ।
 मूर्त्तत्व निर्वाक्ति—मूर्त्तत्वमिति ।

अपकृष्टेति—परिच्छिन्नपरिमाणवत्वमित्यर्थं तेन परमायधा-
 दौ नाव्याप्ति । नव्यास्तु—क्रियाजनकतावच्छेदको जातिविशेषो
 मूर्त्तत्वमित्याहुः । इयत्तापरिच्छिन्नपरिमाणयोगो मूर्त्तत्वमिति तु
 मात्रः । गगनादिषु मूर्त्तत्ववत्त्वात् वारयितुमवधारयति—तत्रैवा-
 मेवेति । यत्र घटादौ क्रिया नोत्पद्यते कन्दुकादौ वा वेगो नोत्पद्यते
 तथाव्याप्तिवारणाय पूर्वोक्त जातिघटितसाधर्म्यलक्षणप्रकारमिति
 विधीयते—पूर्ववदिति । विवरणप्रकार पूर्ववद्दृष्टनीयः, अन्वयगौरव-
 भयात् प्रतापित ।

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्

कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं परम-
 महत्त्वं च, परममहत्त्वं जातिविशेषः, अपकर्षानार्थपरिमा-
 णत्वं वा ।

कालेति—कालादीनां सर्वगतत्वं परममहत्त्वं च साधर्म्यम् ।

स्पष्टमन्यत् ।

चित्यादिः पञ्च भूतानि-

चित्यादीति । पृथिव्येतेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् ।
 तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । अत्र ग्राह्यत्वं लौकिक-
 प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् । तेन 'ज्ञातो घट' इत्यादिप्रत्यक्षे
 ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात्तद्वृत्ति आत्मनि नातिव्याप्तिः ।
 नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्यादावव्याप्तिः, तस्यापि
 स्वरूपयोग्यत्वात् । महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्च न
 प्रत्यक्षम् । अथवा आत्मवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वम् ।

चित्यादीति—पृथिव्यादिवज्ज्ञानां भूतत्वं साधर्म्यमित्यर्थः ।
 भूतत्वं लक्षणेति—तत्रेति । बहिरिन्द्रियाणि ग्राह्यरसनचक्षुस्त्र-
 यक्षेत्राणि पृथिव्यादिवज्भूतकार्याणि, तेषां ग्राह्यो विषयो यो विशेष-
 गुणः यथाक्रम गन्धादिरसः, मादराविशेषगुणवत्त्वमेव भूतत्वम् ।
 पृथिव्याः गन्धः, अर्पा रसः, तेजसोरूपम्, वायोः स्पर्शः, आकाशस्य
 शब्दो विशेषगुण इत्यग्रे मूल एव स्फुटीभव्यति । केचित्सामान्य-
 गुणाः केचित् विशेषगुणा इत्यध्यय एव विरहम् ।

भूतलक्षणे 'ग्राह्य' पद इत्, तेन यदि ज्ञानविषयमात्रं विवक्षितं
 तदात्मनि अतिव्याप्तिः, कथमिति चेत् । शृणु—'अथ घटः' इतिज्ञा-
 नोत्तर-भवति हि 'मया घटो ज्ञात' इत्याकारकं ज्ञानमपि, अथ व्य-
 षसायज्ञान द्वितीयमनुव्यवसायज्ञानमित्युच्यते । यदाय ('अथ घट'
 इत्याकारकं) व्यवसायज्ञानं तद् द्वितीयस्मिन् (अनुव्यवसायज्ञाने=
 'ज्ञातो घट' इत्याकारकं) प्रकारीभूत (विशेषणभावं प्रात) भवति,
 अथैव द्वितीयेन विषयीक्रियमाणात्वात्, द्वितीयस्य च ज्ञानेन
 व्याप्यतेत्यात्, अथैव द्वितीयस्य च ज्ञानेन व्याप्यतेत्यात्, अथैव द्वितीयस्य च ज्ञानेन
 इत्याकारकं तल्लौकिकेन संयोगसन्निकर्षेण चक्षुरिन्द्रियजन्यमपि

'चक्षुः * संयुक्तमन संयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयत्वेन' (अलौकिकेन अपि सम्बन्धेन ज्ञानलक्षणात्वेन) घटाय प्रत्यक्षरूपतया भासते, तादृशज्ञानात्मकविशेषगुणावांश्चात्माऽपि 'भूत' पदवाच्यः स्यात् यतोऽलौकिकेन सम्बन्धेनापि घटज्ञानं यद्विरिन्द्रियजन्यमेव तद्वांश्चात्मा विशेषगुणावान् शक्यतेऽभिधातुम् इति स्यादेव भूतलक्षणास्यात्मभ्यतिव्याप्तिः, अस्याः परिहाराय लक्ष्यान्त. याति 'ग्राह्य' पदस्य विवक्षितमर्थमाह — ग्राह्यत्वमित्यादिना ।

लौकिकं यत्प्रत्यक्षं चक्षुषमाणचक्षुषादिभेदभिन्नं ज्ञानलक्षणाघलौकिकप्रत्यक्षतोऽप्यतिरिक्त तत्स्वरूपयोग्यत्वं (तद्विषयत्व) मेव ग्राह्यत्वम्, अर्थात् यद्विरिन्द्रियजन्यमपि यदि लौकिकेन संयोगसंयुक्तसमवायादिसन्निकर्षेण जन्यं भवति तदेव (तदेव) ग्राह्यत्वपदेन विवक्षितं (विवक्ष्यते) नत्वलौकिकसन्निकर्षजन्यमपीति भावः ।

अक्षराण्येवं योजयितव्यानि—'ज्ञातो घटः' इत्याकारकज्ञानस्यापि उपनीतमानविषयत्वान् उपनीतस्य ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण ज्ञातस्य यद् मान विषयिता तद्विषयत्वात् तन्निरूप्यत्वात्, तद्वति तादृशलौकिकसन्निकर्षजन्यघटज्ञानविषयकज्ञानवति प्रात्मनि प्रमातरि (समवायेन ज्ञानाधिकरणे) नातिप्रमङ्गः नातिव्याप्तिः ।

* घटसंयुक्तं यच्चक्षुः, तत्संयुक्तमन, तादृशघटसंयुक्तचक्षुःसंयुक्तमन संयुक्तो य आत्मा, तस्मिन्माननि समवेत समवायसम्बन्धेन वर्तमानं यद्ज्ञानं 'ज्ञातो घटः' इत्याकारकं घटज्ञानविषयकमनुपपत्तायात्वेन ज्ञानं तादृशस्य ज्ञानस्य विषयता घटेऽपि वर्तते इत्ययमलौकिको ज्ञानलक्षणासन्निकर्षोऽपि मूल एव निरूपितं तद्विषयत्वात् अधिकं स्पष्टीकरिष्याम ।

१० उपनीयते उपन्यस्यते ज्ञानविषयतामापद्यते ज्ञानमेवेति उपनीतम् अलौकिको ज्ञानलक्षणासन्निकर्ष (सम्बन्ध.) । इदोपनीतमानं प्रत्यक्ष एव तिष्ठति नातुमित्यादीन् अपि न विस्मर्तव्यम् ।

परमाणुरूपादेरप्रत्यक्षत्वात् परमाणौ भूतत्वञ्चक्षणाऽव्याप्ति-
 माशङ्क्य निरस्यति—नचेत्यादिना । मूर्खपयोऽयत्नादिति यद्यप्य-
 तीन्द्रियपरमाण्वादीनां रूपादिकं न प्रत्यक्षं तथापि प्रत्यक्षस्यैकपयो
 ग्यता तत्र वर्त्तते, कथमन्यथा प्रसरणघटादां रूपादेः प्रत्यक्षं सम्भवति
 यथा सारययस्यद्रवडा यद्यपि न प्रवृत्तघटकारणं दूरं पतित्यात्,
 तथापि तत्र घटात्वादनयोग्यता वर्त्तते एवमथाप्रपि प्रत्यक्षस्यैक-
 पयोग्यताचरणात्परमाण्वादेः अपि भूतत्वञ्चक्षणां वर्त्तते एवमिति भावः ।

१ प्रत्यक्षस्यैकपयान्यतायां वर्त्तमात्रायां कुतो न परमाण्वादेः
 प्रत्यक्षमिति शङ्कायां कारणमाह—पहस्वेति ।

एव कुनेऽपि चतु रेन्द्रियनारूपादेरनुद्भूतस्य न प्रत्यक्षस्यैकप
 योग्यतेति तत्र भूतत्वञ्चक्षणाव्याप्तिरेवेति मत्वा कल्पान्तरमाह—
 अधेवेति । आत्मनि न वृत्तिर्देवां तादृशा ये विद्यमाना रूपाद्या, तद्वत्त्वं
 भूतत्वमिति भूतत्वञ्चक्षणां तथा च पूर्वञ्चक्षणाद्गुणितृप्तिरिति भावः ।

चत्वारि स्पर्शन्ति हि ॥२६॥

चत्वारितीति । पृथिव्येतेजोवायुनां स्पर्शवत्त्वम् ॥६॥

चत्वारितीति स्पष्टम् ।

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्याद्—

पृथिव्येतेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । नच द्रव्या-
 नारम्भके घटादावव्याप्तिः, द्रव्यममवाधिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्या-
 प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वमित्यर्थः । घटादा
 व्याप्तिर्माशङ्क्य जातिघटितलक्षणेन परिहार मन्वानं नचेत्यादि
 श्रूयतेति । द्रव्यसमवायिकारणेति—द्रव्यस्य न च द्रव्यस्य घट दे
 श्वरसमवायिकारण कषायादि तद्वृत्तिया द्रव्यत्वस्य साक्षाद्वाप्यो

जाति पृथिव्यात्शादिरूपा तादृशजातिमत्त्व विवाचित, तत्र घट्टाद घपि
वर्तत एवेति नाव्याप्तिगन्धोपीत्यर्थ ।

अथाकाशशरीरिणाम् ।

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥२७॥

आकाशशरीरिणामिति । आकाशात्मनामव्याप्य-
वृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः । आकाशस्य
विशेषगुणः शब्दः, स चाव्याप्यवृत्ति यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द
वत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् ।

आकाशशरीरिणामिति—अस्यार्थं दर्शयति—‘आकाशात्मना’
मिति, अर्थात् कारिकास्य शरीरि’ पदमात्मसामान्यार्थकम्बोध्यम् ।
अव्याप्यवृत्तिरित्यादेरयमर्थ —अव्याप्य वर्तत इति अव्याप्यवृत्ति,
क्षण भव क्षणिक विशेषगुणो बुद्ध्यादि एतच्च ‘बुद्ध्यादिपदक
स्पर्धन्ता खेह सामिद्रिको द्वय । अदृग्भावताशब्दा अमी वैश-
यिकागुणा इति ६० व रिकाया वदपत । तथाच अव्याप्यवृत्तिवि-
शेषगुणावत्त्व क्षणिकविशेषगुणावत्त्व आकाशा मना साधर्म्यमिति
विधित्कार्थ । एतद्व्यस्पष्टीकरोति—आकाशस्यै यादना ।

स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण्य वमव्याप्यवृत्तित्वम्, अथात्
स्वस्य अत्यन्ताभावस्य यदाधिकरणम् तस्मिन्नेव स्वात्यन्ताभावाधि-
करणे वर्तमानत्वं यत्, तदव्याप्यवृत्तित्वम् ।

अयमत्राप्य — अत्र वृत्त कपिसयोगयान् न मूल’ इतिप्रतीत्या
एकस्मिन्नप्यधिकरण्य (वृद्धात्मके) शाखाया कपिसयोगो वर्तत
अथ मूलदेये तस्यैव कपिसयोगस्यात्यन्ताभावोऽपि विद्यत इति कपि
सयोगोऽव्याप्यवृत्ति रिति भणितु शक्यते एवमेव यदाकारे घट्टा-
दय शब्दा वर्तते तदा अव्यप्यवृत्त तस्मिन्नेव शब्दाधिकरण्य आकाशे

पञ्चासन्तानावोऽपि विद्यत इति भवति शब्दो विशेषगुणः अव्याप्य-
वृत्तिः । आकाशीयसकलदेशेऽभावात् ।

क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । योग्य-
विभुविशेषगुणानां स्रोत्तरवर्तिगुणनाशपत्रात्मधनशब्दस्य द्वि-
तीयशब्देन नाशः । एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं यदात्मनि-
विभौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते तदा यदाद्यवच्छेदेन तदभावो-
ऽस्त्येयः । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि । इत्थं चाव्या-
प्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः । पृथिव्या-
दी रूपादिविशेषगुणोऽस्तोत्पतोऽव्याप्यवृत्तित्युक्तम् । पृथिव्या-
दावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीत्यतो विशेषगुणेत्युक्तम् ।

बौद्धमते सर्वे भाषा द्वितीयक्षणे नश्यन्तीति चक्षिका उच्यन्त
इति तेषां मताद्भेद दर्शयितुं स्वमते 'चक्षिकत्व' लक्षयति—तृतीय-
क्षणति । स्रोत्पत्तितृतीयक्षणे वृत्तिर्वस्य एवविवो योऽप्येसः नाशः
(साधनतोऽभावात्) तस्य प्रतियोगित्वमव क्षणिकत्वम् । अर्थात्
योग्यविभुवियेगुणः 'प्रथमक्षणे उत्पद्यन्ते, द्वितीयक्षणे तिष्ठन्ति,
तृतीयक्षणे नश्यन्ति' इतिनियमः, तेन यस्तेषां तृतीयक्षणे विनाश
स्वभावात् तदेव चक्षिकत्व शेषम् । एतदर्थयति योग्यविभुविति ।

ज्ञानस्यापि शब्दवत् अव्याप्यवृत्तित्वं चक्षिकत्वश्च स्पष्टी-
करोति—एवमित्यादिना । उक्तसाधर्म्यस्य पश्यत्य दर्शयति—
पृथिव्यादाविति । यद्यपि रूपादि शब्दादिषु विशेषगुण प-
नासावव्याप्यवृत्तिः किन्तु स्याद्यथा यदादौ सर्वदशावच्छेदेन वर्तन्ते,
इत्यर्थः । सिद्ध स्पष्टम् ।

नच रूपादीनामपि कदाचित्तृतीयक्षणे नाशसंभवात् क्षणि-
कविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादाविति न शक्यमिति वाच्यं, चतुःक्षण-

एत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवस्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षा-
 बुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति, क्षणचतुष्टयं तु न किमपि जन्यज्ञाना-
 दिकं तिष्ठति । रूपत्वादिर्कं तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ
 वर्तते इति तद्व्युदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञान-
 त्वस्य तद्वृत्तित्वजन्येत्युक्तम् । यथाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं
 तदा जन्येति न देयं, द्वेषत्वादिप्रमादाय लक्षणसमन्वयात्,
 परममहस्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्च चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामपि
 नाशाभ्युपगमाद्द्वित्वादीनामपि तथात्वात्तद्धारणाय विशेषेति ।
 त्रिक्षणवृत्तित्वं वा वाच्यम् । द्वेषत्वादिकमादायात्मनि लक्षणस-
 मन्वयः ॥ २७ ॥

यदा कदाचिद् यस्य कस्यापि रूपादिविशेषगुणस्य तृतीयक्षणे
 नातो जात सदा तादृशवृत्तिविशेषगुणवस्त्वस्य पृथिव्यादावप्यायात-
 मिति तत्रानिव्याप्तिमायङ्क्य समाधत्ते 'नच इत्यारभ्य तदर्थत्वात्'
 इत्यन्तेन ग्रन्थेन । चतुःक्षणवृत्तिरिति—अस्यायमर्थ—चतुःक्षणा-
 वृत्तौनि यानि जन्यानि घटादीनि रूपरसादीनि च तेषु अवृत्ति (न
 यत्तमाना) या जाति 'शब्दत्वं' 'ज्ञानत्वम्' इत्याकारा जाति तादृश
 जातिमान् यो विशेषगुण शब्दो ज्ञान या, तद्वान् यथाक्रम आकाश
 आरमाचेत्येव विरक्षाया न पृथिव्यादिष्वतिव्यातिगन्धाऽपि । चतु
 क्षणावृत्तित्वश्चाधिककालापलक्षणा नतु चतुःक्षणा मात्रवृत्तित्वमेव
 ग्राह्यम् नन पञ्चक्षणावृत्तिघटादिपदाथध्वपि तादृशजातेरग्रह पथेति
 कदापि पृथिव्यादिषु नातिव्याप्ति ।

चतुःक्षणावृत्तिजन्येत्याद पदग्रह दर्शयितु 'अपेक्षाबुद्धि'
 रित्याद्यभिमत ग्रन्थमवतारयति ।

उपस्थितिरुपं लाघवमभिप्रेत्य 'चतु-क्षणावृत्ति-व' स्थाने त्रिः-
क्षणावृत्तित्व' पदं मन्वान आह त्रिःक्षणवृत्तित्वमिति । ज्ञानत्वजाति-
स्थाने द्वेषत्वादिजातिग्रहणं कृत्वा लक्षण समन्वेतव्यम् ।

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ।

पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं, द्रवत्ववत्त्वं, प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः ।
न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवन्देरूपमणश्च रूपवत्त्वे किं मान-
मिति वाच्यं, तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुपानात् । एवं वाय्वा-
नीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुपानं बो-
ध्यम् । न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्या-
प्तमिति वाच्यं, द्रवत्ववद्द्रुतितद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विव-
क्षितत्वात् । घृतजतुमृतिषु पृथिवीषु, जलेषु, द्रुतसुवर्णादौ तेजसि
च द्रवत्वसन्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिमन्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षण-
समन्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वाद्यावव्याप्तपतिव्याप्तं च
रूपादाविति वाच्यं, चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । आन्प्रत्यक्षविषयव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति ।
परममूले रूपेति । दृष्टान्तान्तिन्यायेन यांगिपदस्य प्रत्येकमन्वय, रूप-
यांगित्वं, द्रवत्वयांगित्वं, प्रत्यक्षयांगित्वञ्च पृथिव्यादित्रयाणां साधर्म्यं-
मिन्यर्थः । तदेतद्व्याख्यायति—पृथिव्यप्तेजसाभिन्यादिना । चक्षुरा-
दिषु रूपवत्त्वं गङ्गामुन्याप्यप्रमाणमाह—'न च' इत्यारभ्य रूपानुमाद'
इत्यन्तेन ग्रन्थेन । निगदव्याख्यातां ग्रन्थः । अनुमानप्रकारश्चायम्—
चक्षुश्चिन्द्रियं रूपवत्, तेजस्त्वात् सूर्यवत् । भर्जनकपालस्थो घट्टिः
रूपवान् तेजस्त्वाद्, इत्यादि श्रेयम् । वाच्यानीतपृथिव्याद्येषु रूपव-
त्त्वानुपानमन्विष्यति पृथिवीति । वाच्यानीत पृथिवीभागे रूपवान्

पृथिव्यायात् घटवद्, वायव्यानां जलभागोरूपयान् जलस्यात् गटाक
 स्यज्जलवत् वायव्यानां घटभागोरूपयान् जलस्यात् महानर्मावर्षादि
 यत्, इत्यादीन्नुमानानि तत्रैव रूपवशात्साधकानि नैवानि । घटादि
 पृथिव्यां प्रत्यक्षानुमानेनैव सन्नमि प्रत्यक्षस्याध्यात्मिमाद्युक्तं ज्ञानि-
 यत्त्वेन तद्वत्त्वेन समाधत्त 'नय' इत्यादिषु विरहितानुमानं
 इत्यन्तेन प्रथमेन । समाधानप्रत्यक्षस्याप्यर्थं — प्रत्यक्षवति घटवत्त्वात्
 प्रत्यक्षस्यात्कारणात् या प्रत्यक्षवत्येव साक्षाद्दृश्यात्ता ज्ञानि 'पृथिव्याय
 तज्जलवत्' मिथ्यादि, तद्वत्त्वज्ञानमर्थं यद्यत्तमे विरुद्धपृथिव्यादिषु
 यत्त्वे इति नाप्यामिहं ।

इयत् तद्वत्त्वमर्थं मानयति घटवत्त्वभूतिरिति ।

प्रत्यक्षविषयस्य परमाणुवादावस्थानं कदादिषु ध्यातव्यानि-
 माद्युक्तं ज्ञानियत्त्वत्त्वविषयत्वात् समाधत्तं तद्वत्त्वादिना 'विष-
 यित्वात्' इत्यन्तेन । समाधानप्रत्यक्षवत्त्वत्त्वात् (यत्त्वं किञ्च)
 प्रत्यक्षवत्येव विषयवत्त्वत्त्वात् तेषु प्रत्यक्षवत्या साक्षात्पृथिव्याय
 साक्षाद्दृश्यात्ता ज्ञानि, पृथिव्यायैव जलवत्त्वमेतन्नयम् तद्वत्त्वज्ञानिमर्थं
 पृथिव्यादिपरमाणुषु यत्त्वे कदादिषु च न यत्त्वं (तेषु रूप्यादि-
 ज्ञानित्वात्) इति तद्वत्त्वमर्थं नैव दत्तव्यम् ।

आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायेति—यदि ज्ञानियत्त्वत्त्वत्त्वं
 'चाक्षुष' पदं न निश्चयेन तदा आत्मन्यतिव्याप्तिरुच्यते, कथमिति
 चेद्? इत्यन्त-भ्रामन्त्या प्रत्यक्षविषयो यथा घटादि तथा आत्माऽपि
 प्रत्यक्षविषय तस्मिन् आत्मनि यत्त्वेन या ज्ञानि आत्मतज्ज्ञानि तद्वत्त्व-
 मात्मन्यस्तीति बुक्ता नातिव्याप्ति, तस्माद्दत्तवत्त्वत्त्वात् 'चाक्षुष'
 पदं दानव्यम् मानसप्रत्यक्षविषयत्वेऽपि न चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वं
 मानस इति शक्तशेषः ।

गुरुणी द्वे रसवर्ती

गुरुणी इति । गुरुत्वरत्वं रसवरत्वं पृथिवीजलपौरित्वर्थः

नच प्राणन्द्रियादीनां वाग्वाणीतपार्थिवानीमागनां च रसा-
दिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यं, तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनु-
मानात् ।

परममूले द्वे इति । पृथिव्यद्रूपे द्वे द्रव्य इत्यर्थः । पृथिवीजल-
योरिति—साधर्म्यमिति शेषः । नच प्राणोन्द्रियादीनामिति ग्रन्थः
स्पष्टार्थं, अनुमानप्रकारोऽपि पूर्ववत् अर्थात् प्राणोन्द्रियं रसादिमत्
पृथिवीत्वात् जम्बीरफलवत् इत्यादि स्वयमुद्दनीयम् ।

द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः २८

द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । नच नैमित्ति-
कद्रवत्ववत्त्वं घटादौ बह्यादीं चाव्याप्तमिति वाच्यं, नैमि-
त्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षि-
तत्वात् ॥ २८ ॥

द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं साधर्म्य-
मित्यर्थः । उक्तसाधर्म्यस्य घटादिषु अव्याप्ति जातिघटितलक्षणेन
पारयन् 'न रे' त्यादि शङ्कासमाधानतया प्रध्नाति । नैमित्तिकद्रवत्व
घृतलान्त दिपृथिव्यां वर्तते तत्रैव पृथिवीत्वादि जातिरपि । एवं
तादृशद्रव्यसमानाधिकरणा या द्रव्यत्वस्य साक्षादव्याप्या जातिः
पृथिवीत्वादि, तादृशजातिमत्त्वं घटादावप्यस्तीति नाव्याप्तिदोषलेपः ।

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

पृथिव्यपेक्षेणोवाग्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः ।

आत्मान इति सर्वं सुस्पष्टम् ।

शुद्धं यस्य साधर्म्यं धैर्यमिति तस्य तत् २९

ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तत्तु न कस्यापि
वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥

इत्थं साधर्म्यमुक्त्वा सम्प्रति अल्पेनैव प्रकारेण वैधर्म्यमाचष्टे-
यदुक्तमिति । यथा-सत्तावत्त्वं द्रव्यादित्रयादन्येषां वैधर्म्यम् ।

मुक्तावल्यां ज्ञेयत्वादिकमिति—ज्ञेयत्वमभिधेयत्वं प्रमेयत्व-
न्तु न कस्यापि वैधर्म्यम्, सर्वस्य ज्ञेयत्वात् अभिधेयत्वाच्च, अर्थात्
ज्ञेयत्वादयः केवलान्वयिनो धर्माः । केवलान्वयित्वन्तु अत्यन्तामावा-
प्रतियोगित्वम् । यस्य क्वचिदपरत्यन्ताभावो न स्यात् स धर्मः केव-
लान्वयी भवति, जगत्यां कश्चिदप्येवंविधः पदार्थो न वर्तते यः
कस्यचित् द्वेषो न स्यात्, यश्चास्मदादीनां न ज्ञेयः स योगिनामूर्ध्व-
स्योत्तमान्तु ज्ञेय एव, तेषामप्यज्ञेयस्तु ईश्वरीयज्ञानविषयः, एवमे-
वाभिधेयत्वादिकं बोध्यं, सर्वस्यैव अभिधावृत्तिविषयत्वात्, तेन ज्ञेय-
त्वादिकं कस्याच्चिदपि न वैधर्म्यमिति युक्तमुक्तं ज्ञेयत्वादिकं विहा-
येति ।

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाग्नयः संस्कारो मरुतो गुणाः

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ३०

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम्

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ३१

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश

बुद्ध्यादिपदकं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ३२

धर्माधर्मौ गुणा एते ह्यात्मनः स्युश्चतुर्दश

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ३३

संख्यादयः पञ्च वृष्टिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे
परापरत्वे संग्रहाद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ३४

ते च ये भासाशे ॥ ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥
माधर्म्यवैधर्म्यं निरूप्य सप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति-
वायोर्नैकादशतेजसोगुणा जलक्षितिप्राणभृता चतुर्दश ।
दिक्कालयो पञ्च पटव चाश्वरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्त्वथैव ॥

इति प्राचीना कारिकाभाषित्य वाग्वादाना द्रव्याणां गुणा
नाह—स्पर्शादय इति । एतेन उद्घनमानुसारण पृथिव्यादीना गुणा
कुतो नाक्ता इति शङ्का व्युद्भवा । स्पष्टसङ्ख्यापरिमाणपृथक्
सयोगविभागपरत्वापरत्वानि उगाह्य मस्कारश्चति नव वायोगुणा ।
नेत्रमा गुणानाह—स्पर्शाद्यष्टाविति । जलगुणानाह—स्पर्शादयो
ऽष्टाविति । पृथिव्या गुणानाह—मेहहीना इति । आत्मनो गुणा
नाह—गुद्गुणादिषट्कमिति । कालदिसोर्गुणाना समत्वादाह—
सङ्ख्यादिषट्कमिति । आकाशगुणानाह—शब्दश्चेति । ईश्वर-
गुणानाह—सङ्ख्यादीति । शिष्ट स्पष्टम् ।

इति सप्रभाया मुक्तावत्या

माधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणनाम्ना

द्वितीया मुक्ता ।

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुः

गन्धहेतुरिति गन्धसम्पत्त्यकारणमित्यर्थः । यत्रपि
गन्धवच्चमात्र लक्षणमुचितं, तथापि पृथिवीत्वजाती प्रमाणोप-
न्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् । तथाहि । पृथिवीत्वं हि गन्ध-

समवायिकारणनावच्छेदकतया सिद्धयति, अन्यथा गन्धसंवा-
 वच्छिन्नस्याकस्मिन्त्वापत्तेः । नच पापाणादौ गन्धाभावाद्ग-
 न्धवत्त्वव्याप्तमिति वाच्यं, तत्रापि गन्धसत्त्वात् । अनुपल-
 क्षिस्तवनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते । कथमन्यथा तद्गस्मानि गन्ध-
 उलभ्यते । भस्त्रनो हि पापाणध्वंसजन्यत्वान्पापाणोपादा-
 नोपादेयत्वं सिद्धयति । यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदु-
 पादानोपादेयमिति व्याप्तेः । दृष्टं चैतत्सण्डपटे महापटध्वंसज-
 न्ये । इत्थं च पापाणपरमाणोः पृथिवीत्यात्तजन्यस्य पापा-
 णस्यापि पृथिवीत्वं तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधाकाभावः

पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यं निरूपित, सम्प्रति प्रत्येकं पृथिव्या-
 दिकं निरूपयन्न दौ पृथिवीं लक्षयति परममूले तत्रेति । मूलं गन्ध-
 हेतुरिति—अस्यायं—गन्धेत्यादिरिति । काळादीनां कार्यमात्रं प्रति
 कारणता सर्वसम्भवा तथा च पृथिवीलक्षणात्तत्र २ अतिव्याप्तमिति
 शङ्कामात्रं प्रति हेतु पदस्यायंमाह गन्धसंवायिकारणमिति । सम-
 वायिनं गन्धकारणं पृथिवीलक्षणमित्यर्थः । कालं कालिकसम्यग्धेन
 गन्धहेतुं दिशो देशिकसम्यग्धेन गन्धहेतुं नतु समवायसम्यग्धेनेति
 नानिव्याप्तिः । नच सुरभ्यसुरभिरुपाहारोवे निर्गन्धे घटे (आदि-
 क्षणवर्तिनि) लक्षणाव्याप्तिरिति वाच्यम्, गन्धवत्त्वसिद्धयत्वव्या-
 प्यजातिमत्त्वविवक्षायां दापामावो यत् । अर्थात् गन्धवन्तो ये कपा-
 लाद्याः, तद्गन्धवत्त्वस्य साक्षाद्गन्धायां जातिः पृथिवीत्वम्,
 तादृशजातिमत्त्वं गन्धवत्त्वेन विवक्षितं तेनादिक्षणे निर्गन्धेऽपि घटा-
 दिपदापि पृथिवीत्वसत्त्वात्तत्त्वसमन्वयो नान्व्याप्तिदोषलेशोऽपि ।
 इयमेव लक्षणासमन्वयप्रकारो यथायथं जलादिलक्षणेऽपि बोध्यः ।
 'गन्धवत्त्वं पृथिवीत्वं' मितिलक्षणापि निर्वाहं सति 'गन्धसम-
 वायिकारण' मिति शुभ्रदणकरणे प्रयोगतभाद्—संवायिकारणः

दिना । पृथिवीत्वं हीति-अस्य ग्रन्थस्यायमाशय -समवायसम्बन्धा-
 वच्छिन्नगन्धत्रावच्छिन्नगन्धकार्यतानिरूपिता तादात्म्यसम्बन्धा-
 वच्छिन्नपृथिवीत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वनिष्ठा या समवायिकारणता, सा
 किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणात्वात्, घटनिष्ठकार्यतानिरूपितरूपाल-
 गतकारणतावत् इत्यनुमान पृथिवीत्वजाता प्रमाणमिति दर्शयितु-
 मेव लक्षण कारणपदनिवेश इति । घिपक्षे दग्धमाह—अन्यथेति ।
 गन्धत्वावच्छिन्नस्य गन्धमात्रस्य कार्यस्य । आकस्मिकत्वापत्तेः कारण
 विनापि जन्यत्वापत्ते । परन्तु नहि कारण विना कार्यं भवति, यदि
 तथा स्यात् तदा पानीयमन्नरापि पिपासोपशम स्यात् एव यद्
 गन्धस्य कारणं सा पृथिवी, सा च न निरवच्छिन्ना किन्तु केनचि-
 द्धर्मणावच्छिन्ना, यश्च धर्मस्तस्या अवच्छेदक स पृथिवीत्वमिति
 पृथिवीत्वजातिसिद्धिः ।

पापाणादावव्याप्तिमाहाङ्क्य समावृत्त 'नच' इत्यारभ्य 'गन्ध
 सत्त्वात्' इत्यन्तेन । तत्रापि पापाणादत्रपि । गन्धसत्त्वात् पृथिवी-
 त्वेन गन्धानुमान् । तदाकारश्चाय-पापाणादिगन्धवान् पृथिवीत्वात्
 घटवत् इति । यदि पापणादौ गन्धोऽस्ति तर्हि द्रायोन्द्रियसयोगे
 ऽपि कथं न तस्योपलब्धिरितिमां शङ्कां परिहरति—अनुपलब्धि-
 स्त्विति । उत्कट एव गन्ध उपलभ्यते अनुत्कटस्तु विद्यमानोऽपि
 नोपलभ्यते इति भावः । उत्कट उद्भूत न उत्कट अनुत्कटोऽनुद्भूत
 इत्यर्थः । अत्र युक्तिं सञ्चारयति—कथमन्यथेति । अन्यथा पापा-
 णादौ पृथिवीत्वानङ्गीकारे । तद्भस्मनि पापाणमस्मनि ।

अथ भावः—पापाणमस्मनि गन्ध प्रत्यक्षमाणासिद्ध तेन
 तत्र पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् ततो भस्मारम्भकावयवेऽपि पृथिवी-
 त्वसिद्धिरप्रत्यूहा । ये भस्मारम्भकावयवा न एव पापाणारम्भका
 वयवया इति पापाणस्य पृथिवीत्वे तत्र गन्धमिति गन्धस्य पृथिवी-
 त्वसामानाधिकरण्यानियमात् ।

एतदेव 'भस्मनो हि' इत्यादिप्रत्येन विद्ययति । पापाणो-
पादानोपादेयत्वं पापाणस्य उपादान समवायिकारणं यत् पापा-
णात्सक पाधिवायव्यरूपं द्रव्यं, तस्यांपादेयत्वं कार्यत्वमित्यर्थः ।
अस्मिन्नर्थे व्याप्तिनियममिच्छाप्य दर्शयति—यद् द्रव्यमिति । उक्तं
व्याप्तिं दृष्टान्तेन घटयितुमाह—दृष्टञ्चेतदिति । यथा महापटध्व-
सजन्यः खण्डपटः महापटोपादानकारणं (समवायिकारणं) भूतै-
स्तन्तुमिजन्यं तथा पापाणध्वंसजन्यं पापाणमस्मापि पापाणीय-
समवायिकारणजन्यमेवेत्यर्थः । किन्तु पापाणस्य समवायिकारण-
मिति जिज्ञासाया मुक्तं दृष्टान्तं दार्ष्टान्ते सङ्गमयनेवाह—इत्यञ्चेति ।

अयमभिसन्धिः—यथा महापटः तन्तुरूपैः स्व समवायिका-
रणभूतैरयवैरारब्धः, तन्न्यः खण्डपटोऽपि तदयवैरेवारब्ध-
प्रत्यक्षात्, नहि महापटस्यान्यत्समवायिकारणं खण्डपटस्यान्यत्सम-
वायिकारणं मित्यत्र किञ्चित्प्रमाणं पश्यामः, किन्तुभयमपि तन्तुपा-
दानजन्यत्ववर्मावच्छिन्नं पशमेव पापाणं, पृथिवीपरमाणुजन्यत्वात्
पृथिवीत्ववर्मेवान् (पाधिं च) पृथिवीपरमाणुं च गन्धसत्त्वात्पापाणं-
ऽपि गन्धसत्तामिद्धिः अन्यथा तद्भस्मनि कदापि गन्धो नोपलभ्यते
नहि कारणोऽविद्यमानस्य गुणस्य कार्यं उपलब्धिवर्दष्टचरति, कारण-
गुणानां कार्यगतगुणान्प्रति अस्ममवायिकारणत्वात्, तथा च पारमर्षं
मूर्ध्नि 'कारणगुणपूर्वकं कार्यगुणो दृष्टः, 'कारणत्वसमवायिनो
गुणा' धं. २ । १ । २२ । २४ । इति ।

नानारूपवती सत्ता ।

नानारूपेति । शुक्रनीत्यादिभेदेन नानाजातीयं रूपं
पृथिव्यामेव वर्तते नतु जलादी, तत्र शुक्रस्यैव सत्त्वात् ।
पृथिव्यां तु पृथिव्यपि धर्मिणि षड्विधेन नानारूपसंभवात् ।

नच यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, रूपद्रव्यवद्बृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, रूपानाशब्दवद्बृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात् । वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् । न्यायनये घटादावपि तन्मन्त्राल्लक्षणसमन्वयः ।

परममूले 'नानारूपवती' इति पृथिव्या लक्षणान्तरबोध्यम् । एतन्नक्षत्रभूतायां पृथिव्यां घटयितुं ग्रन्थमत्रतारयति शुरुनीलादिभेदेनेति । पाकवशेनेति—पाको विजानीयतेजस्ययोगः । यत्र घटादिरूपायां पृथिव्या नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिमाशङ्क्य समाधत्ते 'नचे' न्यायभ्य 'विवक्षितत्वात्' इत्यन्तेन ग्रन्थेन । रूपद्रव्यवद्बृत्तीति—रूपद्रव्यवन्तो ये केऽपि पटाद्या पदार्थाः तेषु बृत्तिर्याद्रव्यत्वस्य म्नाक्षाद्व्याप्या जाति प्रयिर्यत् तद्व्यवहारमिति मत्त्वं नानारूपवत्पदेन विवक्षितमिति अनानानुपपन्नस्यपि घटादिषु वर्तत एवेति नाध्यामि । इदञ्च 'लक्षणमपेक्षानुद्धिविधेर्वाधपयकृत्वरूपं यद् द्वित्वेन घटितम् तदाऽत्रोपस्थितिवृत्तं गौरव भातीति तादृशगौरवपरिहाराय हीनोपस्थितय लक्षणान्तरं प्रशयति—रूपनाशवद्बृत्तीति । अस्ययमर्थः यदा प्राग्ने आमघटो तिच्छिप्यत तदा पाकेन (विजलक्षणनेजस्ययोगेन) पूर्वं ज्यामरूपं नश्यति परं रक्तं रूपमुपघनं पचमेव सर्वत्र पाचिरेषु पदायेषु पाकेन पूर्वरूपपरावृत्तिर्जायते नात्र कस्यचिद्विवादः, परन्तु पालुपाकवादिनो वैशेषिकस्य नयः पृथिवीपरमाणांवेव पूर्वरूपनाशा रूपान्तरत्वात्तत्र पाकन भवति, पिटरपाकवादिनो न्यायनयः तु न प्रायगी परमाणो पाकः किन्तु परमाणुजन्ये घटाद्यवयवनिर्घेव पाकः, तत्रैव पूर्वरूपनाशा रूपान्तरत्वादिच्च, सर्वपापेषु घटादिपदायो रूपनाशवान् तादृशं रूपनाशयति घटादौ बृत्तिर्य-

स्या सा द्रव्यत्वस्य साक्षाद्वाप्या जाति पृथिवीत्वमेव, नादृशजातिमत्त्व
'नानारूपधर्म' पदेन विद्यक्षितमिति नाख्याति नापिचोपस्थितिकृतं
गौरवमिति सर्वथा निर्दुष्ट लक्षणम् । नाशो धम्म । पीलुपाकादि
प्रक्रिया अग्रे वक्ष्यते । शिष्ट स्पष्टम् ।

पङ्क्तिस्तु रसस्तत्र—

पङ्क्ति इति । मधुरादिभेदेन यः पङ्क्तिः रसः स पृ-
थिव्यामेव । जले च मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयव-
वृष्टिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसंयः ।

पङ्क्ति इतीति—पङ्क्तिरसश्च पृथिवीत्वमित्यपर पृथिव्या
लक्षणम्, यत्र त्वाम्रादिकले पङ्क्तिरसो नोत्पन्न तथापि पूर्व-
यजातिघटितलक्षणत्रिरवयाऽन्यातिपरिहारमनिदिशति—अत्रापीति ।

गन्धस्तु द्विविधो मतः ३५

गन्धमिति । द्विविध इति । वस्तुस्थितिमात्रं न
तु द्विविधगन्धत्वं लक्षणं द्विविधत्तस्य व्यर्थत्वात् । द्विविध्यं च
सौम्यभासांभवेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥

यथा नानारूपत्वाविक पृथिवीलक्षण तथा द्विविधगन्धत्वं
अपि लक्षणान्तर किञ्च स्यादिति शङ्कमान प्रत्याह—द्विविध इति ।
वस्तुस्थितिमात्रमिति—वस्तुगत्या पृथिव्यां द्विविधो गन्धस्तिष्ठति
इति सूचयितु द्विविधगन्धकथनं ननु रसिव्यस्य लक्षणे प्रथम इत्यर्थं ।
'गन्धहेतु' गन्धलक्षणैवास्या गन्धत्वात्तद् लक्षणा-न्तरमितिमात्र ।

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

तस्याः पृथिव्याः । अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायोरपि वनेत
इत्युक्तं पाकज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत
इति ज्ञापनार्थं तदुक्तम् । वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्ष-
णम्, अधिकस्य वैयर्थ्यात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादीं ना-
स्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्भृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वपर्यो
बोधः ।

परममूले स्पर्श इति—तस्याः पृथिव्या स्पर्श अनुष्णाऽऽद्य
कोष्ण, अशीतोऽद्यकरीतश्च सचामी पाकजश्चैति द्वौ कर्मधारया ।
एषश्च नानारूपस्त्व पङ्क्तिवत्सवत्त्व, पाकजस्पर्शस्त्वञ्चानि पृथिव्या
खद्योत्रय निस्पष्टम् । शिष्ट स्पष्टम् । ननु—न्यायमते पटाद्यययिनि
नैव पाकजस्पर्श पाकेन पटादिदाहोत्पत्तं पटादेरेवध्वंस कुलस्तेषां
स्पर्श, वैशयिकमते तु पटाद्ययवभूनेषु परमाणुष्वेव पाको नाययिनि
इति पटादीं पाकामिडेरेव्यामिरित्याद्युक्त्यां समाधातुं 'यद्यपि'
इत्यादि प्रधाति । *पाकजस्पर्शवदिति—पाकजस्पर्शवन्तो ये घटाद्या
भाम्नाद्याश्च तेषु वृत्तिवत्संन यस्या सा चामी जाति, अर्थात् पृथिवी-
त्व, तादृजजातिमत्त्वं 'पाकजस्पर्शवत्त्व' पदेन विधत्तमिति न 'पटादी
कुत्रापि कश्चिदाप इत्यर्थे ।

नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादणुलक्षणा ३६

* सत्त्वरूपजातिमादाय गगनादाविति यातिशरण्याय द्रव्यत्वव्याप्येति ।
द्रव्यत्वसमानाधिकार्यमनामादायाति यातिशरण्याय द्रव्याप्यमाग । स्पर्शानुष्णादि-
करणजनत्वादि क्रमादाय जलादाविति यातिशरण्याय पाकजेति । पाकजद्रव्यत्व-
मानाधिकार्यमत्त्वमादाय तत्स्यति यातिशरण्याय स्पर्शति । जलशुष्यव्यव्यत-
त्वमादाय जलादाविति यातिशरण्याय ज्ञानीति ।

१० पटादावित्यत्र आशयत्नं वैशयिकमतेऽवयवयिमात्रपरिमह ।

अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी

सा पृथिवी द्विविधा नित्या अनित्या चेत्यर्थः । अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या । तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्रवणुकादिरूपा सर्वाऽप्यनित्येत्यर्थः । सैव अनित्या पृथिव्येवावयववतीत्यर्थः ।

सा पृथिवीत्यादिग्रन्था निगदव्याख्यातार्थः ।

ननु अवयविनि किं मानं परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः । न च परमाणुनामतीन्द्रियत्वाद्घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्, एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् । यथैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । नचैको घटः सूत्र इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्, एको महान्धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः । भेदं, परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः, सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् ।

शौद्ध शङ्कने— ननु इत्यारभ्य 'उपपत्ते' रित्यन्तेन । 'अथ घट' इत्याकाराया प्रतीते त्रिलक्षणमस्थानविशिष्टे परमाणुभिरेव निर्वाहं न तत्साधनाय प्रत्यक्षं प्रमाणमप्यलामिति शङ्काकर्तुं हृदयम् । सिद्धान्तिनाऽभिप्रायमुपाध्य नगडयति शौद्धं नचेत्यादिना । यद्यपि परमसूक्ष्मा परमाणुः नैकैकमिन्द्रियगोचरः तथापि तत्समुदायस्तु भवतीन्द्रियगोचर इति 'अथ घट' इत्यादिप्रत्यक्षे नानुपपत्तिः । तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य । एतद् दृष्टान्तेन समर्थयति स एव यथेति । तत्समूहस्य कश्चिसमूहस्य, यथा धान्यसमूहस्यैकं वात् 'एक' इति प्रतीतिः, एवमेव न्यायविशेष एव महदत्समूहा येन परमाणुपुञ्जसूक्ष्मेऽपि 'महान् घट' इत्याकारा प्रतीतिरिति भावः । पुनराशङ्क्यन्वप्येव स्थापयति परमाणुपुञ्जवादी (शौद्ध) 'नच' इत्यादिना ।

सिद्धान्ती (अथयविवादी) समावृत्ते 'मैत्रम्' इत्यादिना ।
परमाणुः परमसूक्ष्म आदिरथयवः स्वयं निरथयवः अतीन्द्रियो
नित्यः इति नैयायिकवैशेषिकाणां सिद्धान्तः ।

उक्तञ्च—

जाळमूर्पमरीचिस्थं सूक्ष्मं यद्दृश्यते रजः ।

तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

केचित् 'षष्ठितमो भाग' इति पठन्ति '१' अथ युक्ताऽयुक्तत्वं
सुधियो विवेचयन्तु । मूर्त्तत्वे सति निरथयवत्व परमाणुत्वमित्यत्र
तु न परमाणुवादिनां विवादः श्रुते र्वाङ्गसिद्धान्तात्, तेषां मते
उत्पत्तिविनाशयन्त क्षणभंगुराश्च परमाणवः (आस्तां ताद्यदियं
चिन्ता प्रकृतमनुसराम) ।

एवम्भूत परमाणुरतीन्द्रियः तत्समूहोऽपि अतीन्द्रिय एव
यथैकस्य परमाणोरतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षं न जायते तत्समूहस्यापि
प्रत्यक्षत्वेऽयोग्यतया, यन्तु एकस्य दूरस्थकेशस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्स-
मूहस्य प्रत्यक्षत्ववत्परमाणुसमूहप्रत्यक्षरूपेण र्वाङ्गस्य तदविचारि-
ताभिधाने, दूरस्थकेशस्तु स्वभावतो नानीन्द्रिय सप्रिधाने (सामीप्ये)
तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्, एतदाशयेनाऽह— परमाणोरतीन्द्रियत्वेनेत्यादि ।
एवञ्च प्रत्यक्षयोग्यतायन. केशस्य दूरस्थप्रतिबन्धकतया तदान प्रत्यक्ष
तत्रपगमे तु प्रत्यक्षमेव, नतु केशस्य स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्व यथा पर-
माणो, तथासोक्तदृष्टान्तदार्ष्टान्तभावां र्वाङ्गस्य बुद्धिमान्द्यं प्रकटयति ।

न च. तदानीमदृष्टपरमाणुपुञ्जाद्दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्प-
न्नत्वान्न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम्, अदृष्टस्य दृश्यानु-
पादानत्वात् । अन्यथा चक्षुरूप्यादिसंततेरपि. कदाचिद्दृश्य-

* 'षष्ठतम' इति पाठस्तु 'मैत्रशान्ति गोचरोल' इत्यायं प्रगीताया 'वाक्य-
रत्नौ' वर्तते । अयंप्रत्यो न्यायैश्वर्यापिकान्यमतानुसारी पुराणपत्तनमुद्रितः ।

त्वप्रसङ्गान् । नचातितप्तनैलादौ कथमदृश्यदहनसंततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यम्, तत्र तदन्तःपानिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्पृष्टदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन द्रव्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यम्, यतो न दृश्यन्वयदृश्यत्वं वा कस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे किन्तु महस्वीकृतरूपादिकारणसमुदायवशाद् दृश्यत्वं तदभावे चादृश्यत्वम् । तथा च त्रसरेणोर्भट्त्वात्प्रत्यक्षत्वं न तु द्रव्यणुकादिस्तदमानात् । नहि त्वन्मतेऽपि संभवतीदं परमाणो महत्त्वाभावात् ।

बौद्धपक्षमुत्थाप्य खयश्च्यति 'नच' इत्यारभ्य 'दृश्यानुपादानत्वाद्' इत्यन्तेन । नदानां कार्योत्पत्तिकाले । अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दशेनानर्हं (प्रत्यक्षयोग्यं) परमाणुसमुदायात् । दृश्यपरमाणुपुञ्जस्य प्रत्यक्षार्हपरमाणुसमुदायस्य । उत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोधः । 'अयं घट' इति प्रत्यक्षप्रतीतेर्नानुपपत्तिरिति भावः । अत्र हेतुमाह— 'अदृश्यस्य दृश्यानुपादानात्' इति । कार्यधर्मस्य कारणाधर्मानुरोधिन्यमित्यभिप्रायः सिद्धान्तिनः । वैपरिन्त्ये प्राधकमुपन्यस्यति अन्यथेति । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्यात्पादकस्यस्वीकारे । चक्षुरुष्मादिसन्नतेः चक्षुर्नेत्रेन्द्रियं, उष्मा धर्मोऽग्नेयः तयोः सन्नतेः मलानस्यापि दृश्यत्प्रदान् । साक्षात्कारयोग्यतापत्तः । यद्यदृश्यं दृश्यानुपादानस्यात् तदा चक्षुर्गिन्द्रियस्य उष्मणश्चापि साक्षात्कारः स्यात् नतु अथा दृश्यते तस्माद्दृश्यं न दृश्यानुपादानमित्यर्थः ।

पुनराद्यदृश्यं समाधत्ते 'गन्' इत्यादिना । अनिततमैलादावित्यक्षराणां निगदव्याख्यातः ।

— कटाहम्पौखट्टनाथौ पुरिकापर्वटादिपरिपाचनकाले तत्रादृश्यो यद्विभंयति यतो ज्वादिप्रक्षेपे दृश्यवद्गन्पत्तिर्जायते पयंशो-

दृश्यमपि दृश्योपादानमिति पूर्वपक्षयितुराशयः । तदन्तःपातिभिः
 अतिसत्तनैलान्तःपानिभिः । स्वभावात् कारणापेक्षाराहित्यात् ।
 अन्तःपानिनो दृश्यस्य दहनस्यावयवाः तैरेव दृश्यभूतः दृश्यभूतस्य
 स्थूलस्य घट्टेत्पत्तिर्नत्वदृश्य दृश्योपादानमिति सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः
 सिद्धान्ती पुनराक्षिप्य समाधत्ते 'नच' इत्यादिना । द्व्यणुकस्य
 न प्रत्यक्षमतोऽदृश्यं तत् भवति, तत् उत्पन्नस्य प्रसंग्याः प्रत्यक्षमिति
 प्रसरेणुदृश्यः, एवञ्च अदृश्यादपि दृश्यात्पत्ता अदृश्यं न दृश्योपादान-
 नमिति चर्चयित्वा यिकोऽसद्भन इत्याक्षेप्तुराकृतकम् ।

महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवत्त्वं दृश्यत्वं तद्विघ्नत्वमदृश्य-
 त्वमिति दृश्यादृश्यत्वयोर्विवेकः प्रसरेणो महत्त्वादिकं तेनाऽभौ
 प्रत्यक्षः (दृश्यः) द्व्यणुके तु न महत्त्वादिकं तत्कथं दृश्यं (प्रत्यक्षं)
 स्यात् तस्मान्न दृश्यत्वं (दर्शनयोग्यता) अदृश्यत्व (अदर्शनयोग्यता)
 कस्यचित्पदार्थस्य स्वाभाविको धर्मः (स्वल्पसम्बन्धावच्छिन्नो धर्मः)
 किन्तु महत्त्वादिकारणकलापहेतुकं दृश्यत्वादिकं बोध्यम् । आदिना
 घालोकादि परिग्रहः । बौद्धमतं तु परमाणुपुञ्जं महत्त्वादिकारण-
 कलापाभावात् कथं प्रत्यक्षत्वं स्यात् । एवञ्च तज्जन्यस्य घटादेर्गपि
 प्रत्यक्षतानापत्ता 'अयं घटः' 'घटमानय' इत्यादिलौकिकव्यवहारवि-
 लापां बौद्धमतंऽनिवार्यं इति नैयायिकस्य हृदयम् । अक्षराणि तु
 स्पष्टानि ।

कटाहस्थतैलघृणादावापि दृश्य एव यदि नैवदृश्यं दृश्यैरेव
 यद्दृश्ययवैः स्थूलस्य बह्वेत्पत्ति रन्यथा उत्पद्यमानो वह्निरपि दृश्यो
 (चाक्षुषप्रत्ययवेद्यः) न भवेत् इति सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः । पुनरा-
 क्षिप्य समाधत्ते नचादृश्येनेति । अक्षराणि स्पष्टानि । दृश्यत्वम-
 दृश्यत्वञ्च न कस्यचित्पदार्थस्य स्वाभाविक (स्वरूपसम्बन्धाव-
 च्छिन्ना) धर्मः किन्तु यत्र महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायः तत्र
 दृश्यत्वं (क्षुपसाक्षात्कारयोग्यता) यत्र तु न तथा तत्र अदृश्यत्वं
 बोध्यम्, प्रसरेणो महत्त्वमुद्भूतरूपञ्च घटते अतोऽसौ दृश्यः द्व्यणुके

तु न तथा तत्र महत्त्वोद्भूतरूपादि कारणाभावात् । नन्वेवं परमाणो-
रपि पुञ्जावस्थायां दृश्यत्वमितरथा तु अदृश्यत्वमिति, का क्षतिरित्या
शङ्कायां ग्रन्थान्तरमाह—नचेति । तत्र यौद्धमते नेयमादृशी दृश्यत्वा-
दृश्यत्वव्यवस्था यत परमाणौ न महत्त्वं नाप्युद्भूतरूपादिकम् ।

इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वादित्यत्वम् । तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे
मेरुसर्पपयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः । यत्र-
तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽपमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य
नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमि-
वाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य पर-
माणुत्वसिद्धिः । नच त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं;
त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदिन्यनुमानेन तदव-
यवसिद्धौ, त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात् कपा-
लवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । नचदमयोजकम्, अप-
कृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । नचैवं क्रमेण
तदवयवधारापि सिद्धयेदिति वाच्यम्; अनवस्थाभयेन
तदसिद्धेरिति ॥

इत्थञ्चेति—उक्तरीत्या, अर्थात् परमाणौ महत्त्वाद्यभावात्,
परमाणुपुञ्जस्य प्रत्यक्षासिद्धं ततोऽतिरिक्त एव घटाद्यवयवी पदार्थ-
सत्त्वानित्यं यत्तस्य तदनित्यमिति व्याप्तं । तेषामिति—घटाद्यवय-
विनामित्यर्थः । अवयवधारायाः अवयवप्रवाहस्य । अनन्तत्वे
सद्ब्रह्मण्युत्पत्त्ये । मेरुसर्पपयोः परस्परमत्यन्तविषयत्वपरिमाणुवतो-

रपि । साम्यप्रसङ्गः परिमाणतारम्याभावप्रसङ्गः । अथममित्यन्धिः—
यदि मेरोर्महापर्वतस्य अवयवप्रमाणा क्रियेरन्, अथ च ततोऽत्यन्त-
त्रिल्लुप्तस्य सर्पपरीजस्यपि अवयवा प्रियन्पेरन् परमुभयो कुत्रापि
अवयवविभागविधान्तिर्न स्यात् तदाऽप्रथं स्वीकृत्वंयं भवेद् यदु-
भयोः परिमाणं हास्याभूता अवयवमङ्गुला तुल्यैव, अवयवमङ्गुला-
तौल्ये च उभयोः परिमाणमास्ये सौहार्दापत्ति, नतत्रेव दृश्यते तस्माद्-
अवयवचाराया कचिद् विश्रान्तिरवश्य वाच्ये ।

नन्वस्तु कचिद्विश्राम पर विधामाश्रयो नित्यो निरवयवश्चेति
किमत्र गमकमित्याह—यत्रत्विति । अममवेतेति—अममवेतश्च
तद्भावकार्यमिति कर्मधारय । इदमत्राकृतकम्—अवयवधारायां यो
विधामस्याश्रय, अमो चेदन्तस्य नहि तस्य किमपि समवायिकारण्य
यकश्चम, अन्यथा भावकार्योत्पत्तिर्न स्याद्, नित्यश्चेत् स एवास्माकं
परमाणु, ततोऽतिरिक्तो घटाद्यवयवो अनित्य इति परमाणुपुञ्जवादी
यौञ्ज. परास्त ।

अत्रैव युक्त्यन्वमाह—महन्परिमाणेति । तारतम्यं न्यून-
धिकभावः । प्रसरेणुमारभ्य आकाशाद्यन्त महत्परिमाणस्य न्यून-
धिकभावो विधान्तः अयान्महत्परिमाणस्य परा काष्ठा आकाशादिः,
एवमामलक्यादिकमारभ्याणुपरिमाणस्यापि कचिद्विधामोऽप्रथं स्वी-
कार्यः समानन्यायात्, यद्वाणुपरिमाणस्य चरमोऽप्रधिः यतो न
किमप्यणु स एव परमाणु । उक्तञ्च 'न प्रलयोऽणुसंज्ञावात्' (५ ।
२ । १६) सूत्रे न्यायभाष्ये 'अस्मान्नात्परमस्ति, य. परमोऽद्व-
स्तत्र निघर्त्तते, यतश्च नालपीयोऽस्ति त परमाणु प्रचक्ष्मह' इति
संक्षेपः ।

ननु प्रसरेणुरेव परमाणुमन्वतां किमत' एतं कल्पनया इत्या-
द्यङ्गुमानं प्रति पूर्वोत्तरपक्षविधया अश्रानि 'नन्' इत्यादि । प्रसरेणु-
रपि सावयव., तदवयवो द्वयणुकमपि सावयवमिति द्वाभ्यामनुम-

नाभ्यां साधित, ततश्च त्रसरेणुः तदवयवश्चापि न परमाणुः किन्तु
द्वयणुकावयव एव परमाणुगितिसिद्धान्तः ।

‘यश्चाक्षुष तत्सावयव’ इति प्रथमप्रयोगे व्याप्तिः, यथा त्रस-
रेणुः सावयवतामिद्धि । ‘यो महदवयव’ (महत्परिमाणुवतः कार्य-
स्थारम्भकोऽवयवः) असावपि सावयवः’ इति द्वितीयप्रयोगे व्याप्तिः,
यथा द्वयणुकस्यापि सावयवता निरावाधा ।

ननु—अप्रयोजकमिदमनुमानं यत् त्रसरेणुः सावयवतासा-
धकमित्यारम्भमानमिति अप्रयोजकताशङ्कावारणाय भ्रूयति ‘नच’
इत्यादि । अप्रयोजकम् अनुकूलतर्करहितमित्यर्थः ।

प्रसरेणुः-के पक्षे चाक्षुषद्रव्यत्वं हेतुरस्तु सावयवत्वं
साध्य माभूत् विपक्षे बाधकतर्कानवतारादित्याक्षेपः ।

यदि सावयवत्वं न स्यात् तदा चाक्षुषद्रव्यत्वमपि न स्यात्
अथमेव विपक्षे बाधकतर्कः (नहि चाक्षुषद्रव्यत्वाभावघानाकाशादिः
सावयवः) ।

अथ साव.—‘त्रिमिद्वयणुकैरेकं त्रयणुकमारम्यते’ इत्यास्ति-
न्यायतप, तस्मात्तदेकावयवविजन्मद्रव्यत्वेन त्रयणुके अपरुष्टमहत्त्वमु-
त्पद्यते, अपरुष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकावयवविजन्मद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वं
(हेतुभाषो) यत् । यदि तु त्रयणुके चाक्षुषद्रव्यत्वं स्वीक्रियते, नच
सावयवत्वं, तदा अपरुष्टमहत्त्वानेकावयवविजन्मद्रव्यत्वयोः कार्यका-
रणमायमद्भयसाङ्ग एव स्यात्, तस्मात् त्रयणुके सावयवत्वमकामेता-
पर्युपेयम् ।

अथ त्रसरेणोरवयवत्वं द्वयणुक एव अवयवधारणया विधायः
स्यादित्युच्यते? तदपि न, यो महदारम्भकोऽवयवः सधृष्टारम्भक-
रूपत्वादि-रसावयव एव भवति ननु निरवयवः, अस्ति च द्वयणुके
महत्प्रसरेणोः (रम्भकोऽवयवः) । ननु त्रयणुस्य द्वयणुकेऽपि द्वयणुका-
वयवताः नान्यथा महदारम्भकस्य रूपत्वाद्यत् १०६ अनुमानेन द्वयणुका-
वयवतामपि सावयवता स्थितित्येवमेवोत्तरमवयवधारणियथान्तिर्न

भवेदिति चेद् न, द्वयणुके महत्त्वाभावात् द्वयणुकावयवा न महत्त्वा-
रम्भका । 'द्वयणुकावयवयोर्भवेत्तु द्वयणुकावयवयोर्भवेत्' इति मित्रा-
स्तेन द्वयणुकमेकावयवजन्य न तु अनेकावयवजन्य, अनेकावयव-
जन्यत्वाभावादेव द्वयणुकेऽरकृष्टमहत्त्वमेव न कृता महत्त्वमिति हृदि
कृत्या 'न चैव क्रमेण तदवयववारापि सिध्येद्' इत्याशुक्तम् । एवञ्च
द्वयणुकावयवो निरवयव एवित्यथ स एव परमाणु अणुपरिमाणु-
स्य परोवधि ।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥३७॥

सा चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिभेदार्थः । शरीरे-
न्द्रियविषयभेदादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सा चेतीति स्पष्टम् । उक्तसर्वप्रत्ययमूलान्तु—'पृथिवीत्यामि
सम्प्रधात्पृथिवी' इत्युक्त्वा 'नित्याऽनित्या च' इति चामिवाय 'त्रिविध
चास्या कार्यं शरीरेन्द्रियविषयतश्शक्यम्' इति प्रसक्तोक्तम् ।

तत्र देहमुदाहरति —

योनिजादि भवेद्देहम् ।

योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि द्विविधं जरायु-
जमण्डजं च । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् ।
अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिसम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः ।
उद्भिज्जास्तन्तुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । नच
मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यं, गत्या-
दिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् । न च हेतोर्भादेरुपलम्भादाप्यत्रा-
दिकमपि स्यादिति वाच्यं, तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना
संकरप्रसङ्गात् । नच तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिव-

त्वमिति वाच्यं, क्लृप्तादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानाह्न्यापुत्रव्येथ पृथिवीत्वभिद्धः । तेन पार्थिवादिशरीरे जन्मादीनां निमित्तत्वमानं बोधम् । शरीरत्वं तु न जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यात्, किंतु चेष्टाश्रयत्वम् । वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः ।

योनिजमिति—शुक्रयोगितयो परस्परमेजनजन्यं योनिजम् तद्विजमयोनिजम् । जरायुजमिति—गर्भेवष्टनचर्मपुटक जरायु । अयोनिजमिति—नयाच पारमर्ष मृतम्—तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च । वै० । २ । ५ । एतस्मिन्विषये वेदोऽपि प्रमाणम्—तथाहि—विश्वान्देवाञ्जगत्याविवेश । तेन चावत्पे ऋषयो मनुष्याः । ऋग्वे० अष्ट० ८ । ७ । व० १८ । ५ । तस्मादश्वा अजायन्तपेके चोभयादतः । गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः । ऋ० अष्ट० ८ । ४ । व० १८ । २० । आदिक्रमिति—आदिना देवर्षिणां ग्रहणम् । 'देवर्षिणां शरीर धर्मविषेणसहितेभ्योऽणुभ्यो जायत' इति प्रयस्तम् । नारकिणामिति मयमविषेणसहितेभ्योऽणुभ्यो नारकिणां शरीरावसि तथैव लुप्त-जन्तूनामपि । मानुषादीनामिति—आदिना पशुमृगादीनां परिग्रहः । मर्षादीनामित्यादिना विद्वद्गमादिपरिग्रहः । स्वैदजमुदाहरति कृषिर्दशाया इति ।

यत्तु 'योनिं विना न शरीर' मिति सर्वाणि शरीराणि योनि-जानीति कथं तत्र 'योनि' पद कारणमात्रपर द्रष्टव्यम् ।

मानुषादियर्षयाणा पार्थिवस्य सावयितु नृचे यादि प्रभ्रानि ।

वेदोष्मादेरिति—हेतुः दृश्य स्वद इति मायत इच्छा शक्त्येव

शरीरमिति यावत् । सङ्कररूपमद्वादिति—पृथिवीत्वं विहाय शरीरत्वं जलादिप्रितयशरीरं तु, शरीरत्वं विहाय पृथिवीत्वं चटादी, मानुशशरीरे तु पृथिवीरशरीरत्वं योर्द्वयोः समावृता इति जातिबाधक-सङ्करत्वोपमयात् । पार्थिवशरीरे क्लेशादिप्रतीतिस्तु जलादिभागस्यो-पपृथग्भवेनाप्युपपद्यत तेन तत्र आप्यत्वादिकमपि नेतिभावः ।

शरीरत्वं न जातिरिति—अस्वार्थं, पूर्वग्रन्थार्थेन गतायः । शरीरं लक्षयति—चेष्टाश्रयत्वमिति । चेष्टात्वं जातिविशेष-चेष्टन इति मत्प्रक्षयतीति सिद्धः । तथाच पारमर्षं सुत्रम्—चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् । न्या० १ । १ । ११ ।

न च वृत्तादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम्, आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य पूषाणत्वात् । तत्रैव किं मानमिति चेन्नप्रवृत्तसंरोहणादिना तदनुपानात् । यदि इस्तादौ शरीरव्य-वहारो न भवति तदान्तर्भाववित्त्वेन विशेषणीयम् । न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, तादृशे-पूषाणाभावात् ।

अध्यात्मिकेति—आध्यात्मिक. प्राणादयो वायुः । भद्रक्षणेति—भद्रक्षययोर्विमानात्रिशयस्त्रिष्टयावयवयोः संरोहणादिक, आदिना बुद्धिपरिग्रहः ।

अथमायय—वृत्तादि शरीर आध्यात्मिकवायुसम्बन्धत्वात् मानुशशरीरत्वत् । वृत्तादिआध्यात्मिकवायुसम्बन्धवान् भद्रक्षयसंरो-हादिमत्त्वात् अस्मदादियशरीरत्वं इत्यनुमानार्था वृत्तादीनां शरी-रत्वसिद्धिः ।

आगमोऽयत्र प्रमाणात्—‘शरीरजैः कर्मदोषैर्यातिस्थावरतां नरः’ मनु० इति ।

ननु—'चेष्टाश्रय शरीर'मिति लक्षणं हस्तपादाद्यवयवेऽपि वर्तते ननु नत्र शरीरव्यवहार इत्याद्युक्त्याम ह-यतीति । अन्त्यावयवित्वेनेति । 'अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रय, शरीर'मिति लक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः । द्रव्यान्तरान्तरम्भक्तत्वमन्त्यावयवित्वम् एवञ्च घटादायवित्वव्याप्तिवारणाय चेष्टाश्रयत्वम् । हस्तपादाद्यवयवेऽपि व्याप्तिवारणाय अन्त्यावयवित्वम् इति बोध्यम् ।

अथवा चेष्टावदन्त्यावयवित्वेतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा तत् । मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणमन्वयः । न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणमन्वयः, तत्र नृसिंहत्वम्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावाज्जर्जीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जानित्वाभावादिति वाच्यं, कलाभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणमन्वयात् ।

आण्ड्रुय समाधत्ते—नच यत्रेति । मृतशरीरे चेष्टाया अभावेऽपि शरीरव्यवहारसत्यादुक्तलक्षणस्याव्याप्तौ कलान्तरमाह—अथवेति । अयमर्थः—चेष्टावां आसावन्त्याप्रयथा तादृशेऽवयवित्वेन वृत्तिर्यस्याः सा चासाव्याप्या जातिर्मनुष्यत्वक्षेत्रम् इति तादृशजातिमत्त्वं मृतशरीरेऽपि वर्तते इति नाप्याप्तिः ।

ननु—अत्र लक्षणे 'द्रव्यत्वव्याप्यजाति' पदेन 'वृत्तिवात्त्वं'नपि धर्तुं शक्यते तादृशजातिमत्त्वं घटादायपीति शरीरलक्षणं घटादौ मन मित्याण्ड्रुयाह—अन्त्यावयवोति । अन्त्यावयवमात्रवृत्तिर्यां चेष्टावद्वृत्तिर्जाते तादृशजातिमत्त्वमित्यर्थः । वृत्तिवारणं न केवलमन्त्यावयववृत्तिरिति किन्तु आण्ड्रुयपदपरिभाषणेऽप्यपि वर्तते मनुष्यादादि-

कस्तु अन्तपाययधिमात्रवृत्ति चेष्टायदृत्ति चेति न कश्चिदोप इत्यर्थः ।
नच नृसिंहेति स्पष्टार्थो प्रत्यः किन्तु जलायतजसेत्यादिप्रत्यस्यायं
मर्थः—

दे रत्व विहाय तैजसत्प सूर्यादिषु तैजसत्व विहाय देवत्व
जलायदेवेषु चरणादिषु, तदुभयसमाश्रये तैजसदेवेषु सूर्यादिषु इति
साङ्ख्ये देवत्वस्य जातिरपराध इति । कल्पभेदेनेति समाधानप्रत्य ।
नृसिंहत्वं जानिरवेति नृसिंहापतारसरीरेऽपि न लक्षणासङ्गतिरि-
त्यर्थः ।

इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

इन्द्रियमिति । घ्राणन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं
कथमिति चेदित्यम् । * घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव
व्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगृह्यत् । न च दृष्टान्ते
स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादेसिद्धिरिति वाच्यं, परकीयरूपा-
द्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । नच नवशरावगन्धव्यञ्जकज-
लेऽनैकान्तिकत्वमिति वाच्यं, तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जक-
त्वात् । यद्वा परकीयेति न देयं वायुपनीतसुराभिभागस्य
दृष्टान्तत्वसंभवात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निरूपस्य गन्धमात्र-

* घ्राणेन्द्रियत्वाच्छब्दोद्देश्यतानिरूपितममवायतादात्म्यान्यतरसम्प-
न्नाच्छब्दपार्थिवत्वावच्छिन्नपार्थिवनिष्ठविवेकताक्रानुमिन्तिवार्वाच्छब्दप्रति पार्थिव
निष्ठध्यानप्रकारतानिरूपिता या रूपादिमध्यविशिष्टगन्धीयाभिव्यञ्जकत्वावच्छिन्न-
प्रकारता, तादृशप्रकारतात्पता या घ्राणन्द्रियत्वावच्छिन्ना विशेष्यता, तादृश-
विशेष्यताशालिनियय परामशत्वेन रूपण 'घ्राणन्द्रिय पार्थिव' मियाक्रानुमिति
मिति विशिष्टकारणमित्येवंरीत्या सर्वत्रानुमानेषु कार्यकारणभावतापर इत्यम् ।

व्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं, द्रव्यत्वेसतीति
विशेषणात् ।

इन्द्रियमितीति स्पष्टम् । इन्द्रियसामान्यजलज्जन्तु—आत्मा-
न्यत्वे सति ज्ञानकारणान्न भवो नाश्र गन्वामिन्द्रियत्वम् । एतच्चाग्रेपि
मूले स्फुटीभवति । घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वसावकमनुमानमाह
घ्राणेन्द्रियमिति । यद्यत् रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकं तत्तत्
पार्थिवं दृष्ट यथा कुङ्कुमगन्धामिव्यञ्जकगोघृतमितिप्रतिबन्ध-
सिद्धिः ।

हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति 'नच इत्यारभ्य 'तदर्थ-
त्वात्' इत्यन्तेन । दृष्टान्ते कुङ्कुमगन्धामिव्यञ्जकं गोघृतं न गन्ध-
मात्राभिव्यञ्जकं किन्तु स्वरूपाभिव्यञ्जकमपीत्ययं हेतुः स्वरूपासिद्ध-
यस्य हेतोः स्वरूपं (हेतुनाश्रकहेतुकोधर्मः) एवासिद्धं नामौ साध्य-
साधनायालमिदयाच्चेत्पुत्राय ।

'रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवव्यञ्जकत्वात्' अस्य हेतोः परीक्षीय-
रूपाद्यव्यञ्जकत्वमर्थः । तेन दृष्टान्ते विधिष्टे गोघृते स्वरूपव्यञ्जकत्वे
सत्यपि परकीयरूपव्यञ्जकत्वं, अर्थात् स्वभिन्नकुङ्कुमादिरूपव्यञ्जकत्वं
नास्तीति हेतुः सिद्ध एव नसिद्ध इति समाधानुद्देशम् । पुनर्हेतो-
र्व्यभिचारित्वं शङ्कते समावृत्ते च 'नच' इत्यादिना । यस्यायमर्थः—
यो हेतुः साध्याभावाधिकरणेऽपि वर्तते अन्नावनैकान्तिको व्यभि-
चारो वेत्युच्यते ।

प्रकृते च साध्यं पार्थिवत्वं, हेतुश्च रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवा-
भिव्यञ्जकत्वाद् इति, पर यत्र नये घराथे जल प्रक्षिप्यते तदा तेन
नयघराद्यगतो गन्धोऽभिव्यज्यते, जलज्जन्तु न पार्थिवम् अस्ति तु तत्र
गन्धामिव्यञ्जकत्वमपि तस्मादुक्तो हेतुः पार्थिवत्वरूपसाध्याभाववति
अथे वर्धमानत्वादनेकान्तिकः ।

अस्योत्तरम्—यद्यप्येव तथापि तज्जल न केवल गन्धमति
 ध्यनक्ति किन्तु सन्नतुरसमपि ध्यनक्ति तस्मात्तादृशजलस्य गन्धमा-
 प्राभिव्यञ्जकत्वाभावात् व्यभिचारः ।

लाघवमभिप्रेत्याह—यद्वेति । अर्थात् उक्तेऽनुमान परकीये
 त्यादिविशरण नोपादय घृतञ्च तादृश न दृष्टान्तीकर्तव्यम् किन्तु
 'वायुपनीतसुरभिभागवत्' इति दृष्टान्तो दयः । वायुपनीतसुरभि
 भागस्तुरुपादिषु मध्य केवल गन्धस्वैवाभिव्यञ्जक अत्रान्तर्गण्यते
 सकलहेतावयव इतिभावः ।

ननु—प्राग्निन्द्रियमन्निरूपाऽपि क्वचल गन्धस्याभिव्यञ्जक
 एवञ्चात्मान्निकय हलोर्व्यभिचार इत्याद्यङ्कावारणाय 'नच' इत्यादि
 'विशेषणान्' इत्यन्तमुक्तम् । द्रव्यत्वमति रूपादिषु मध्य गन्धस्यै
 वाभिव्यञ्जकत्वात् इति द्रव्यत्वविशिष्टा हतुर्नक्तव्यः । यद्यपि प्राग्ना
 ण्डियमन्निरूपा गन्धमात्राभिव्यञ्जक परमसौ न द्रव्य किन्तु सयाग-
 रूपत्वात् गुण इतिभावः ।

विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥३८॥

विषय इति । उपभोगसाधन विषयः । सम्भव हि
 कार्यजातमदृष्टार्थानम्, यत्कार्यं यददृष्टार्थानं तत्तदुपभोग सा-
 धात्परंपरया वा जनयत्येव । नहि बीजप्रयोजनाभ्या विना
 कस्यचिदनुपात्तिरस्ति । तेन द्व्यणुमादि ब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव
 विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि पञ्चरान्तगापत्याग-
 शिष्यबुद्धिवैश्वर्यार्थं ॥ ३८ ॥

उपभोगसाधनमिति —तुल्यदुष्वाच्यतरसाक्षात्कार उपभोग
 यस्तत्प्रयोजकं न सतीऽपि विषय एवत्यर्थं एवञ्च सर्वोऽपि गन्ध,

घान् विषय- साक्षात्परन्परया च भोगहेतु पार्थिवविषय इतिफलति ।
 अह एस्य कार्यमात्रमिति भावारणकारणत्वादाह—सर्वमेवेति ननु-
 सर्वस्यैवोपभोगसाधनत्वेन विषयत्वे शरीरेन्द्रिययोः पृथक् विभागो-
 ऽयुक्त इत्यत आह—शरीरेन्द्रिययोरिति । विष्ट स्पष्टम् । इदन्तु बो-
 ध्यम्—गन्धवत्त्वे सति भोगायतनत्व पार्थिवशरीरत्वम्, गन्धवत्त्वे
 सति गन्धज्ञानकरणात्त्व पार्थिवेन्द्रियत्वम्, गन्धवत्त्वे सति उपभोग-
 साधनत्वं पार्थिवविषयत्वम्, एतेषु दिगन्यत्रापि जलीयादिशरीरादिषु
 अनुसरणीया ।

इति पृथिवीग्रन्थ ।

जलं निरूपयति—

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शां जले मधुरशीतलौ ।
 लेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिः सिद्धयति ।
 यद्यपि 'स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं
 तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणौ जलत्वं
 न स्यात्तत्र जन्यस्नेहाभावात्, नित्यस्य च स्वरूपयोग्यत्वे
 फलावश्यंभावनियमादिनि चैन्न, जन्यस्नेहजनकतावच्छेदक-
 तया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ, तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया
 जलत्वजातिसिद्धेः ।

परममूले—वर्णः शुक्ल इति । 'सर्वं वाक्पु सावधारणं यथा
 ध्वजस्यो वायुमद्य' इतिश्रुत्यायेन अप एष भक्षयति वायुमेव मक्षयती-
 त्यर्थो लभ्यते तद्यथापि जले शुक्लं एव वर्णं, मधुर एव रसः, शीत
 एव स्पर्शाः, त्रष्ट एव लेह इति ज्ञेयम् । मजाचारं मूत्रम् रूपरमस्य-

शेवत्य आपां द्रवाः स्निग्धाःवं० । तत्र जलद्रवत्वसांतिद्विक स्वा-
भाधिकमुदाहृतमुक्तमिति यावत् । एवञ्च अभास्वरशुद्धमात्ररूपवत्त्वम-
शीनमात्रस्पर्शत्व, श्लेहवत्त्वम, सांभ्रिद्विकद्रवत्वत्वामिनिजलम्या-
नेकानि लक्षणाणि बोध्यानि ।

जलत्वजातौ प्रमाणमाह— श्लेहेति । अयमर्थ—समवाय
सम्बन्धावच्छिन्नश्लेहत्वावच्छिन्नश्लेहनिष्ठकार्यतानिरूपिना तादात्म्य
सम्बन्धावच्छिन्ना या जलनिष्ठा समवायिकारणता, सा किञ्चिद्धर्मा
वच्छिन्ना, कारणतान्वात् घटगतकार्यतानिरूपितद्रवद्रव्यवृत्तिकारणता-
यद् इति जलत्वजाताद्यनुमानं मान यथा पूर्वं द्रव्यत्वजातायुक्तम् ।

नित्यं जलपरमाणौ श्लेहो नित्य इति नित्यश्लेहवृत्ति श्लेहत्व
धर्मो न *कार्यतावच्छेदक त-कथ श्लेहनिष्ठकार्यतया जलत्वजाति-
मिदिरिति शङ्कते यद्यपीति । समाधत्ते—जन्यश्लेहत्वमिति ।
द्रव्यगुणादिनिष्ठश्लेहस्य जन्यत्वान् तदादाय श्लेहत्वं कार्यतावच्छेद-
कमपि, तेन जलत्वजातिभिर्ज्ञौ याधाभाव । एवञ्च प्रदर्शितानुमाने
श्लेह' पदान्पूर्वं 'जन्य' पदनिवेश कार्य इति भाव ।

परमाणौ (जलपरमाणौ) जन्यश्लेहत्वाभावेन जलत्वसांसिद्धि
(कारणतावच्छेदकधर्मांसिद्धि) माशङ्कते 'अथ' इति ।

ननु—यथा अरण्यस्थितो दण्डो न घटादिकार्योपवायक,
तथापि तत्र दण्डत्वं कारणतावच्छेदक जातिरस्येव एव परमाणौ
जन्यश्लेहाभावेऽपि तस्य श्लेहोत्पत्तियोग्यतावत्त्वान् 'जलत्व' जाति-
रस्येवेति प्रतिशङ्कते—तस्य नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्व इति । यदि
परमाणौ श्लेहोत्पत्तियोग्यता तदा भवितव्य तत्र जन्यश्लेहेनेति हृदय-
यानाह—'फलावश्यंभावनियमात्' इति । सिद्धान्तं प्रदर्शयितुमाह—
'इति चेन्न' इति । जन्यश्लेहजनकतेति—जन्यो य. श्लेहः, तज्जनकं

जन्यजलं, तद्विष्टा जनकता, (कारणता) तदवच्छेदिका जातिजन्य-
जलत्वमित्यर्थ । जन्यजलत्वजातेः जन्यजलमात्रवृत्तिर्जाते । तदव-
च्छिद्येति जन्यजलत्वजात्यवच्छिद्येनेत्यर्थ । तथाचायं प्रयोग फलति-
समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यजलत्वावच्छिन्नजन्यजलनिष्ठाजन्यता-
निरूपिना नादाभ्यसम्बन्धावच्छिन्ना या शुद्धजलनिष्ठा समवायि-
कारणता, सा किञ्चिद्गमावच्छिन्ना कारणतान्वात् दग्धवृत्तिकारण-
तात् ।

पूर्वं जन्यस्नेहनिष्ठकार्यताधर्मणा जन्यजले कारणतामनुमि-
मीमहे—नेन जन्यजले जलत्व कारणतावच्छेदना जानिरूपो धर्म-
सिद्ध्यति, पश्चात् जन्यजलनिष्ठकार्यताधर्मणा नित्यजले (जलपरमाणी)
कारणतानुमानेन, शुद्धजलेऽपि तत्र जन्यजातिसिद्धिनिष्प्रयुहंति परम-
सारः ।

शुद्धरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुद्ध इति ।
नतु शुद्धरूपत्वं लक्षणम् अथवा नैमित्तिकद्रवत्ववृत्ति-
रूपवद्वृत्तिद्रवत्वम ज द्वयाप्यजातिमत्त्वं, अभाम्यशुद्धेन-
रूपममानाधिरूपरूपवद्वृत्तिद्रवत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं वा
तदर्थः । तेन स्फटिकादौ नानिव्याप्तिः ।

नतु शुद्धरूपत्वमिति । पृथिव्यादावपि शुद्धरूपमन्वाशति-
व्याप्ति स्यात् तस्माद्वर्णः शुद्ध इति न जललक्षणा किन्तु पृथिव्यादि-
वत् जलऽपि शुद्धोपार्ण इत्येव दर्शयितुमुक्तं बोध्यम् ।

इदमपि लक्षणमेवेति प्रकारान्तरेण साधयितुमाह अथवेति ।

नैमित्तिकद्रवत्वेति—नैमित्तिकद्रवत्ववचनी पृथिवी, तेजश्च नैमित्तिक-
द्रवत्ववत् तत्र अद्विष्टि न्न वृत्तिर्गम्या माहरी या रूपवद्वृत्ति-
द्रव्यत्वस्य साक्षाद्वाप्य जातिः अर्थात् जलत्वमेव तद्वत्त्वं 'शुद्ध-
रूपमपर्यपदेव शिवश्रुतिमित्यर्थ । युक्तञ्चेत्तत् धनिमूलकत्वान्, तथाच

ध्रुतिः 'यच्छुक्लं तदपाम् छां० ६।४।२। एवञ्च शुक्लं रूपमपां स्या-
 माधिको धर्मः तद्यै रसद्रव्यत्वच्छेदा नैजा गुणाः प्रतिनियता अप्रय-
 नुयोज्या द्वि वस्तुयक्तिः । स्फटिकादावतिव्याप्तिवारणाय कल्पान्तर-
 माह—अभास्वरेति—अभास्वर पराप्रकारक यच्छुक्लं रूपं, नादे-
 तररूप नीलपीतादि, भास्वर शुक्लरूपञ्च, तदस्मानाधिकरणं (तदधि-
 करणभिन्नाधिकरणक) यद्रूप तादृशरूपवद् जलमव, तद्भूत्तर्यां द्रव्य-
 त्वस्य साक्षाद् व्याप्या जातिर्जलत्व, तादृशजातिमस्य विवक्षितमिति
 नै पृथिव्याद्विपुतिव्याप्तिरूपो दोष इत्यर्थः ।

रसस्पर्शाविति । जलस्य मधुर एव रसः शीत एव

स्पर्शः । तिक्रमवदवृत्तिमधुरवदवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजाति-
 मत्त्वं तदर्थः तेन शर्करादौ नानिव्याप्तिः । शीतेतरस्पर्शवदवृत्ति-
 स्पर्शवदवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं तदर्थः । ननु शुक्ल-

रूपवत्त्वमेवेति कुतः, कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न,
 नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरू-
 पासंभवात् । कालिन्दीजले नीलत्वमतीतिम्वाश्रयापाधिकी ।
 अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः ।

मधुर एवेति—शर्करादावजलेऽपि मधुररससत्त्वादतिव्याप्ति,
 तां परिहर्तुं जातिघटितलक्षणमाह—तिक्रमवदिति । तिक्रम-
 धनी पृथिवी मय्यामवृत्ति र्या, मधुररसयति [जले] वृत्तिर्धर्मन
 यस्या सा च तादृशी द्रव्यत्वस्य साक्षाद्वाप्या जाति जलत्वं, तादृश-
 जातिमस्य 'मधुररसवत्य वदेन विवक्षितम् । शर्करादौ मधुररस-
 सत्त्वेऽपि तिक्रमवदवृत्तिर्जाति. अर्थात् जलत्व न वक्ष्ये किन्तु
 ततो विरुद्धः तिक्रमवदवृत्ति पृथिवीन्व धर्मो वक्ष्ये इति शर्करादौ
 नातिव्याप्तिः ।

जले शुद्धमय रूपमित्यसद्विमान एङ्कत 'ननु' इति । कालिन्दी
यमुना नदी । समाधत्ते—नेति । यदाचित्त जल नीलरूप तत्रत्यर्थ ।
तत्र हेतुमाह—नीलजनकनेति । अथमर्थ—नीलरूपनिष्ठा या
न-यता तादृशजन्यतानिरूपिता या जनकता अर्थात् पृथिवीनिष्ठा
कारणता, तदवच्छेदकश्च पृथिवी-य जातिरूपा यमै तस्याभावात्
जले नीलरूपस्यास्त्वमय इति कुतो नीलरूपप्रत्ययमिति । कथं नहि
नीलत्वप्रतीतिरित्याह?—नीलत्वप्रतीतिम्वन्ति । पृथिवीमव्यन्धेन
नीलरूपप्रतीति औपाधिकी ननु स्याभाविनी नीलरूप यमुनाजल
इत्यर्थ ।

अथ जले माधुर्यं किं मानम्, नहि प्रत्यक्षेण कोऽपि
रसस्तत्रानुभूयते । नच नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत
एवेति वाच्यं, तस्याश्रयाभाधिकत्वात् । अन्यथा जम्बीर-
रसादावम्लानुपलब्धेरम्लत्वादिपञ्चमपि स्यादिति चेन्न, हरीत-
क्यादिभक्षणस्य जलरमव्यञ्जकत्वात् । नच हरीतक्यामेव
जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोन्नासिगिति वाच्यं, कल्पनागौरवात् ।
पृथिवीन्वम्याम्लत्वादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम् ।
जम्बीररसादां न्वाश्रयौपाधिकी तथा प्रतीति । एवं जन्यशीत
स्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं
तु जलत्वं बोध्यम् । शृष्टचन्द्रनादी तु शून्योपलब्धिश्चन्द्रना-
न्वर्तिशीततरसलिलस्यैव । तेजसयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरी-
पाधिकी स्पृष्टव । तत्र पाकामभात् ॥ •

‘स्वसमसायिसयोगमव्यन्धेन’ पाथियभागगत नीलरूप
यमुनाजले प्रतीयते ननु नीलरूप तत्र समयेतम, ‘म्य’पदेन नीलरूपं

तस्य समवायि=समवायसम्बन्धेनाधार पृथिवीभाग, तस्य सयोगो जलेन सहास्तीति परम्परासम्बन्धद्वारा जलाधोर्त्तमानपार्थिव-भागरूपेपाधिना जले नीलरूपस्य प्रत्ययो भ्रम इति भाव । अत्रैव गमकमाह-विपति विक्षेप इति । नीलताप्रतीतिघटकस्योक्तसम्बन्ध-स्य आकारे जलप्रक्षेपेण नासादितिभाव ।

जले मधुररसमाक्षिपति अर्थेति । नहि प्रत्यक्षेणेति -- रासनप्रत्यक्षेण जले न कस्यचिद्रसस्य प्रत्यय । यदि द्राक्षेत्तुनारि-केज्जलादां माधुर्योपलम्भात् तत्र मधुर एव रस इत्युच्येत ? तत्राह-आधुर्योपाधिकत्वादिति । पूर्ववत् स्वसमवायिसयोगसम्बन्धेन पार्थिवभागगतस्यैव मधुररसस्यापलम्भ नत्वर्सा साभाविक । अत्रैव परपक्षं वाचक मदर्शयन् स्वपक्षसावक तर्कमाह—अन्यथेत्यादिना ।

उक्तमाक्षेपं तिरस्करांति 'इति चेन्न' इत्यादिना । जलेऽनु-द्वुद्धो मधुरो रसो वर्त्तत एव उद्बुद्धरूपतया तस्य प्रतीतिस्तु यदा हरीतकी, आमलकं वा भक्षित स्यात् तदा (रसनेन्द्रियवर्धिविधिष्ट-मन्वापनयनेन) मधुररसस्य स्पष्ट प्रत्यय ।

आयुङ्क्त समावृत्ते 'नच' इत्यादिना ।

जलेन सह आस्यगतवाष्पविशेषस्य सम्बन्धेन हरीतक्यामेव रसान्तरमुत्पद्यते (मधुराल्पम्) ननु तच्चलीयमिति शुद्धाकृतुरभि-प्राय ।

कल्पनागौरवात्तदाहराहमिति सिद्धान्तितोऽभिप्राय । हरी-तक्यामेव रसान्तरोत्पत्तिस्वीकारादिना मते कल्पनागौरवप्रकार-धायम्—फलादिरूपायां पृथिव्या यत्र पूर्वरसनाये रसान्तरोत्पत्ति ईरयते तत्र विलक्षणेनैव सयोग (पाकविशेष) एव हेतुरिति सार्धं भौमा नियम, यदि तु हरीतकीहृष्टान्तानुरोधेन जलसयोगोऽपि पृथिवीरक्षांवाद्क स्वीक्रियेत तदा अधिककार्यकारणभावस्य फलानां शुद्धयैव धर्मान् नत्र सयोगेन पृथिवीरक्षांवाद्क स्वीकृत

(क्लृप्त) एव, तत्समो जलसंयोगोऽप्यन्यः कल्पनीय इति प्रतिवादि-
 मते कार्यकारणभावद्वयकल्पनया गौरवम् । मम सिद्धान्तिनो मते
 तु जलगनस्यैव मधुररसस्य व्यञ्जिका हरीतकीति नास्ति गौरवम् ।
 अधिकं रामरक्षादीं निरीक्ष्यं ग्रन्थगौरवभयात्सुकुमारमनीनाञ्चानु-
 पयोगान्न यद्दु प्रपञ्च्यते ।

पृथिवीत्वस्येति—आम्लादिरसनिष्ठा या जन्यता, तादृश-
 जन्यतानिरूपिता या जनकता (पृथिवीनिष्ठा) तद्वच्छेदकं पृथिवीत्वं,
 पृथिव्यामेव नतु जल इति जले नाम्लादिरसस्वीकारः, अर्थात् पृथिवी-
 त्वममानाधिकरणक एवाम्लादिरसः नतु जलत्वसमानाधिकरणकः ।

कथं तर्हि जम्बीररसादावाम्बरसोपलब्धिरिति ? तत्राह—
 जम्बीररसादाविति । स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेन पृथिवीगनस्या-
 पि आम्बररसस्य जले प्रत्यय आर्षाधिक एव ।

जलत्वजातावनुमानान्तरं प्रमाणमाह—एवमिति । जन्य-
 शीतस्पर्शेति—जन्यशीतस्पर्शनिष्ठा या जन्यता, तन्निरूपिता या जन-
 कता, तद्वच्छेदकं जन्यजलत्वम्, एव जन्यजलनिष्ठा या जन्यता,
 तन्निरूपिता या जनकता, तद्वच्छेदकत्वं शुद्धजलत्वमेव, तिरवच्छि-
 क्षाया-जनकताया अभावादित्यर्थः ।

ननु शीतस्पर्शवत्त्वं न जलत्वत्त्वं चन्द्रनादिपृथिव्यामपि सैत्य-
 सत्वात् घर्षणेन तदुपलब्धेरितीमां शङ्कां परिहर्तुमाह—घृष्टचन्द्रना-
 दाविति । अर्थः स्पष्ट । पूर्वमुक्तं शीत एव स्पर्श इतितन्माधयनि-
 तेजःसंयोगादिति । 'स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेन' तेजस एवोप्यय
 जले प्रतीयत इति भावः । तत्र हेतुमाह पाकासम्भवादिति ।

स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि तदन्तर्बर्तितजलस्यैव स्नेहः,
 जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् । तेन जल एव स्नेह इति
 मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः

मृत्युसिद्धः । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः
तैलादावपि जलस्य द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति
वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

घृतादावपीति—घृतादिपृथिव्यां यः स्नेह उपलभ्यते असा-
धपि जलस्यैव, जलमेव स्नेहसमवायिकारणागितिभावः । पूर्वं जलत्व-
जातिसिद्धौ प्रदर्शितमिदम् । तदवच्छेदकमपीति—सांसिद्धिकद्रव्य-
त्वनिष्ठा या जन्यता, तन्निरूपिता या जनरुता, तदवच्छेदकत्वं जल-
त्वमेवेति भावः । शिष्टं स्पष्टम् । ननु—यदि स्नेहो जलधर्म कथं तर्हि
तस्याग्निप्रज्वलनानुकूलता जलेनाग्नेरुपशमोपलम्भादित्याशङ्क्याह—
तैलादावपीति—प्रकृष्टः स्नेहस्नेहादिगत जलगुणो दहनानुकूल
अप्रकृष्टश्च दहनप्रतिकूल इतिभावः इति वक्ष्यतीति—स्नेहनिरूप-
णावसरे गुणग्रन्थ इतिशेषः ।

नित्यतादि प्रथमवत्किन्तु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥४०॥

प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि । जलं
द्विविधं नित्यमनित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं द्रव्यणुकादिकं सर्व-
मनित्यमवयवसमवेतं च । अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियवि-
षयभेदात् । पृथिवीतो यां विशेषस्तमाह । किंत्विति । देह-
मयोनिजम्, अयोनिजोऽेत्यर्थः । जलीयं शरीरं बहण्लोके
मसिद्धम् ।

प्रथमवदिति—प्रथमस्यैव प्रथमवत् 'तत्र तस्यैव' १ । १ ।
११६ । इति पष्ठ्यन्ताहनिप्रत्ययः । जलीयं शरीरमिति—तच्च पृथि-
वीभागोपपद्यमेव ज्ञेयम् । यथा पार्थिवशरीरमपि जलादिभागोप-
पद्यम् । तेन जलमात्रे हस्तापादादिस्यवस्थायां असम्भवेऽपि न क्षतिः

(लक्षणासम्भवदोषो नेत्यर्थः) नन्वेतादृशं शरीरं कोस्तीति ? आह—
 वरुणलोक इति । परमिदं शरीरमयोनिजमेव तथाच—प्रशस्तपाद
 उक्तम्—‘तत्र शरीरमयोनिजमेव धरुणलोके पार्थिवाद्यवधोपष्टम्भा-
 श्योपभोगसमर्थम्’ इति ।

इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथाहि । रसनं

जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सकुरसा-
 भिव्यञ्जकोदकवत् । रसनेन्द्रियसन्निकर्षं व्यभिचारवारणाय
 द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति सिन्धुरिति । सिन्धुः समुद्रः ।
 हिमं तुषारः । आदिपदात् सरित्कासारकरकादिः सर्वोऽपि ग्राहः ।
 नच हिमकरकयोः कठिनत्वात् पार्थिववचामितिवाच्यम् ऊष्मणा
 विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् यद् द्रव्यं यद्
 द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टवि-
 शेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायाः काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्ति-
 त्वात् ॥ ४० ॥

रसनेन्द्रियस्य जलीयत्वेऽनुमान मानमाह—रसनं जलीय-
 मित्यादि । रसव्यञ्जके मनसि हेतोर्व्याभिचारत्मायङ्कु ग्राह—गन्धा-
 द्यव्यञ्जक इति । मनस्तु गन्धांदरपि व्यञ्जक नतु केवलं रसव्यञ्जकं,
 इदन्तु रसमात्रव्यञ्जकत्वात् जलीयमिति । यद् गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे
 सति रसव्यञ्जक तत्वं जलीयं, यथा सकुरसाभिव्यञ्जकमुदकं जलीय-
 मिति प्रतियन्वसिद्धिः ।

करकादिरित्यत्र आदिपदात् कृपाधिपरिग्रहः । कठिनत्वा-
 दिति—कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः । विलीनस्य तस्येत्यत्र सप्तम्यर्थं
 पूर्णा । विलीने करकादौ जलत्वस्य प्रत्यक्षे घनावस्थायामपि तज्जलतां

न भिन्नमित्यत्र नियमं दर्शयति—यद्द्रव्यमिति । यज्जलरूपं द्रव्यं यतो हिमकरकादिद्रव्यस्य ध्वंसाजन्यं भवति तज्जलरूपं द्रव्यं हिमकरकादिद्रव्यस्योपादानरूपेणैवोपादेयं भवतीत्यत्रोक्तनियमसञ्चारः ।

अनया व्याप्त्या हिमकरकादिर्न जलाद्भिन्नं पदार्थ इति भावः । हिमकरकादिषु कठिनस्पर्शप्रतीतिस्तु भ्रान्त्यैवेति बोध्यम्, यतो जीवानामहृद्यविशेषेणैव जलगतं द्रवत्वं प्रनिवृत्तं तत्र तत्र कठिन्ताप्रत्ययः, नतु चास्तद्विक्रमं कठिन्यं येन हिमादीनां पार्थिवत्वं स्यात्क्रियं तेतिरहस्यम् । शिष्टं स्पष्टम् ।

सर्वस्यास्य जलप्रत्ययस्य मूलं 'अण्वाभिसम्बन्धादाप' इत्यारम्य 'विषयस्तु सरित्समुद्रहिमकरकादि' रित्यन्तं प्रशान्तग्रन्थो शेषः ।
इति जलप्रत्ययः ।

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥४१॥

तेजो निरूपयति 'स्पर्श उष्ण' इत्यादिना ।

उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च जन्योष्णस्पर्शसम्वायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः । तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलद्रवस्यैवानुसंधयम् । न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं, तत्राप्युष्णत्वस्य सत्त्वात् । किंतु तदन्तःपातिजन्तस्पर्शनाभिभवादग्रहः । एवं रत्नकिरणादीं, पार्थिवस्पर्शनाभिभवाच्चक्षुरादीं चानुद्भूतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरुतकिरणादीं च पार्थिवरूपेणाभिभवान्द्रुक्तरूपाग्रहः ॥

उष्णत्वमिति—उभयभित्तयं । प्रत्यक्षसिद्धः स्यात्प्रत्यक्ष-
 चयेय । इत्यत्रेति—प्रत्यक्षप्रमाणेन उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः ।
 'येनेन्द्रियेण' इत्यादिभ्यायेन न्यगिन्द्रियेणोष्णस्पर्शज्ञान, तेनैव तन्नि-
 ष्टोष्णत्वज्ञानेऽपि प्रदत्तः । एतमुष्णस्पर्शनिष्ठा या कार्यता, तादृशकार्य-
 तानिरूपिता या तजोनिष्ठा फलगतता तदवच्छेदकत्वं तेजस्तज्जाति
 विशेषः । तस्मिन्निष्ठमानेत्यर्थपरोऽथ 'जन्योष्णस्पर्श' त्यादिग्रन्थः ।
 'तेजोरूप स्पर्शवत्' वे० २ । ६ । ३ । धृतिरपि 'यदग्ने रोहितं रूपं
 तथाचार्यं सूक्ष्म—तेजस्तद्रूपम्' छां० ६ । ४ । १ यत्तु कश्चित् भास्वर
 शुद्ध रूपांमिति नवीना खोदित रूपमिति वैदिका इत्युक्त्यात् स
 भ्रान्तः । श्रौतरोहितरूपस्य भास्वरगुणार्थपरत्वेनापि नेतु शक्यत्वात् ।

ननु जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणं जन्य तेजः, तत्र तेज-
 स्तज्जातिसिद्धावपि तद्भिन्नेषु तेजःपरमाणुषु कथं तेजस्तज्जातिसि-
 द्धिरित्यत आह—तस्य परमाणुसित्त्वमिति । यथा जन्यजलवा
 धच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्व जाति सिध्यति,
 तथैव जन्यतेजस्त्रयावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजः परमाणुश्चपि
 तेजस्तज्जातिसिद्धिरिति भावः ।

किञ्च यत्र समवायेन *आम्नादिकलेषु पूर्वस्तादिपरवृत्ति
 मधुरस्ताद्यन्तरोत्पत्तिश्च तत्रापि समवायेन विलक्षणतेजःसयोग
 एव कारणं तादृशकारणतावच्छेदकत्वात्पि तेजस्तज्जातिसिद्धि-
 र्दृश्यते ।

चन्द्रकिरणादावुष्णस्पर्शस्वरयं तेजोलक्षणस्यातिपसक्ति-
 माद्यङ्क्य समवाये 'नच' इत्यादिना । चन्द्रकिरणादावित्यत्र आदि-

* समवायमन्वयावच्छिन्ना आम्नादिकलगतमधुरस्तादिना या कार्यता,
 तादृशकार्यतानिरूपिता या समवायमन्वयावच्छिन्ना तत्र सर्वोनिष्ठा कारणता,
 सा किञ्चिदन्वयावच्छिन्ना निरवच्छिन्नाया कारणताया अभावात् यथा धर्मस्तस्या
 अपवच्छेदक म एव तेजस्तज्जातिसिद्धिरिति भावः ।

पदेन हीरकादिरत्नकिरणादेरपि परिग्रहः । तत्रापि चन्द्रकिरणा-
दावपि । यदि चन्द्रकिरणादाद्युष्णत्वं तदा धृतो न त्वचा गृह्यते
प्रन्युत तत्प्रतियोगिणीतस्पर्शस्यैव ग्रह इत्याशङ्कयामाह—किन्त्विति
तदन्तःपातिजलस्पर्शेन चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागीयसीतस्पर्शेन ।
अभिभवो नाम बलवत्सजातीयसम्बन्धः, बलवत्सजातीयग्रहण-
कृतमग्रहण वा । यथा सुवर्णरूपवृत्तिगुह्यत्वभास्वरत्वयोः पृथिवी-
भागीयरूपाभिसम्बन्धेनाग्रह, तथा प्रकृतं चन्द्रकिरणादा उष्णस्पर्शं
सत्त्वेऽपि बलवत्सजातीयजलीयस्पर्शेणाग्रहः । उक्तं न्याय रत्नकिरणा
दावपि योजयितुमाह—एवमिति । ननु—चक्षुरदो नाभिभव कुनां
नोष्णस्पर्शां पल्लविरिति शङ्कयामाह—चक्षुरादाविति । अनुद्ध-
तत्वात् अनुत्कटत्वात् । अग्रहः क्षानाभावः । वैश्वानरे चन्दी ।
सुगममन्यत् ।

ननु तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि चाक्षुपत्वं न स्यादिति चेन्न,
अन्यदीयरूपेणापि धर्मिणो ग्रहसंभवात्, शंखस्येव पित्तपीतिन्ना ।
वहेस्तु गुरुरूपं नाभिभूतं किंतु तदीयं शुद्धत्वमाभिभूतमिन्यन्ये ।
नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । नच
नैमित्तिकद्रवत्वं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तं चेति
वाच्यं, पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्दृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्या-
प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । पूर्ववदिति । जलस्येव-
त्यर्थः । तथाहि । तत् द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमा-
णुरूपं तदन्यदनित्यम्, अवयवि च । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रिय-
विषयभेदात् । शरीरमयोनिजमेव । तच्च सूर्यलोकादौ
प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

ननु—यदि वदं पाधिंवरूपेण स्वरूपस्य (भास्वरगुरु, रूपस्य) अभिभवं. तर्हि तस्य (भास्वरगुरु, रूपधर्मिणो वद्रे.) प्रत्यक्षं न स्यात् द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे स्वगतोद्भूतरूपस्य फारगन्वात् इत्याण्डकृते— 'अथे'ति । खण्डयितुमाह—'इति चेन्ने'ति । सिद्धान्तं प्रधाति— अन्यदीयरूपेणेति । पाधिंवरूपेणेत्यर्थः । नस्यायमायः-नायं नियमो यत्स्वगतं रूपमात्कारे सत्येयं नूयमिगो द्रव्यम्यं मात्कारः किन्तु द्रव्यीयचाक्षुषप्रत्यक्षे उद्भूतरूपमात्रमपेक्षितं तत्सर्वाय स्य द- न्यदीयं चेति नाग्रहः, यथा 'पीतः शृंगः' इत्याकारकशङ्कारमकृत्यप्र- त्यक्षं नेत्रगतपीतमद्रव्यसम्यग्धेन तद्गतपीतरूपप्रत्येगापि जायते, तथैव पाधिंवरूपेणैव रूपसम्यग्धेन ध्यानरस्य प्रत्यक्षे न किञ्चित् बाधकं पर्यायम् । अत्रैव मनान्तरमाह—वह्नेस्तिरिति । अक्षराणि स्पष्टानि ।

परममूले नैमित्तिकं द्रव्यमिति—तथाच 'नैमित्तिकद्रव्यत्व- घटं तेजस्वम' इत्यपरं तेजोऽलक्षणम् । ननु—तेजसि नास्त्येव द्रव्य- रमित्युक्तलक्षणेऽसम्भवो दोष इतिण्डुं चारयितुमाह—सुवर्णा- दिरूप इति ।

नैमित्तिकद्रव्यत्वरूपे तेजोऽलक्षणेऽसम्भवे दोषे परिहृत्य तत्रा- व्याप्तिदोषमतिव्याप्तिदोषश्च परिहर्तुं मात्तपसमाधानाभ्यां प्रधाति 'नच' इत्यादि । समाधानप्रत्यस्यायमर्थः—पृथिव्यामवृत्ति (नवृत्ति

* अस्य जातिघटितलक्षणस्य पदकृत्यप्रयोगेऽयम्—नैमित्तिकद्रव्यत्ववद- वृत्तिः पृथिवीत्वजाति तौमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिः यदि 'पृथिव्यवृत्ति' पदं नोच्येत, अतस्त्र अतिव्याप्तिनिरासाय 'पृथिव्यवृत्ति' पदमुपायम् ।

यदि तु 'नैमित्तिकद्रव्यत्ववद' पदं न दीयेत तदा 'पृथिव्यवृत्तिजाति' पदेन 'जलत्व' मपि गृहीतुं शक्यते तेन जलेऽतिव्याप्तिः, एवमेव वायुत्वमादाय वायव्य- प्यति शक्ति तद्वारणाय 'नैमित्तिकद्रव्यत्ववदवृत्ति' इति पदं दत्तम् । वायुतेजो- ऽन्यतरत्वमादाय वायावप्यति व्याप्तिरायाति तन्निवारणाय जातीति पदं निवेशितम् ।

पक्षे तत्र यस्याः सा अवृत्तिः) नैमित्तिकद्रवत्ववति (अर्थात् तेजसि)
वृत्तिर्यस्याः सा, तादृशी या द्रव्यत्वस्य साक्षाद् व्याप्या जातिः तेज-
स्त्वं तादृशजातिमत्त्वं 'नैमित्तिकद्रवत्ववत्ये' पक्षेन विवक्षितमिति
नाग्न्यादाद्यव्याप्तिनापि घृतादिरूपायां पृथिव्यामतिव्याप्ति । पूर्ववदि-
तीत्यादिग्रन्थो निगदव्याख्यान ।

अत्र यो विशेषस्तमाह—

इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादिर्विषयो मतः ।

ननु चक्षुषस्तजसत्वे किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तजसं
परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वान् प्रदी-
पवत् । प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वात् दृष्टान्तेऽव्याप्तिवार-
णाय प्रथमं परकीयेति । घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद् व्यभिचा-
रवारणाय द्वितीयं परकीयेति । अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसंभ-
वादाद्यं परकीयेति न देयम् । चक्षुःसन्निकर्षं व्यभिचारवारणाय
द्रव्यत्वं देयम् ॥

इन्द्रियं नयनमित्यादिना । चक्षुषस्तजसत्त्वमाक्षिपति 'ननु'
इति । तत्रानुमान प्रमाणयति—चक्षुस्तजसमिति । यत् परकीयस्पर्-
शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकं तत् तजस दृष्ट यथा प्रदीप
इति प्रतिबन्धमिति ।

यदि हेतुविरूपेण 'स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति' इत्येवोच्येत तदा
दृष्टान्ते प्रदीपे विद्यमानादिद्रव्यो देयः स्यात् तन्निवारयितुं 'परकीये'ति
पक्षं निवृत्तमित्यभिप्रायेणाह—दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणायिति । प्रदीप
स्वीयस्पर्शव्यञ्जकः सतापि न परकीयस्पर्शव्यञ्जके समर्थः ।

परन्तु घटाद्या अपि परकीयरूपव्यञ्जकाः सन्तो विषयता
सम्बन्धेन स्वीयरूपव्यञ्जकाः, एवञ्च तेषु हेतोर्व्यभिचारः स्याद्

अतस्त्वाग्राय हेतौ द्वितीय 'परकीये' पत्र दक्षम् इत्यभिप्रायेणाह-
घटादेः स्वीयरूपेत्वादि ।

हेतौ शरीर-त लाघवमभिप्रत्य कल्पान्तरमाह—'अधये'ति ।
'प्रदीप' दृष्टान्नस्थाने 'प्रभावत्' इति दृष्टान्तवाक्यं स्यात्. तथाच
प्रथम 'परकीय'पत्रं न देय, हेतुस्तु स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीरूप-
व्यञ्जकत्वात्' इति कल्पनीय इत्यर्थे । नेन नैव विशेषणासिद्धिपार-
गाह्येण । नहि प्रभा' स्वस्पर्शाद्यञ्जने परकीयस्पर्शाद्यञ्जने वा समर्था
इति हेतौ विशेषणं सिद्धमेवेति भावः । ननु—तथापि हेतौ व्यभिचारो
दोषः घटचक्षु मयोग स्पर्शादेरव्यञ्जक. परकीय (घटादि) रूपव्य-
ञ्जकश्च पर न तैजस', एव तैजसत्वसाध्याभाव इति चक्षुसयोगे
गतत्वादय हेतुर्व्यभिचारीति शङ्कां धारयितुमाह—चक्षुःसन्निकर्ष
इति । तथाच 'द्रव्यत्वे सति स्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपाद्य
व्यञ्जकत्वात्' इति हेतुशरीरम् । घटचक्षु मयोग स्पर्शाद्यव्यञ्जकः
परकीयरूपव्यञ्जक इति न द्रव्यम् अपि तु गुण इति न व्यभिचार-
गन्धः ।

विषयं दर्शयति । वह्निरिति । ननु सुवर्णस्य तैज-
सत्वे किं मानमिति चेन्न, सुवर्णं तैजसम्, असति प्रतिबन्धके
अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवम्,
यथा पृथिवीति । नचाभयोजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्र-
वत्वस्यचात्यन्ताग्निमयोगनाशयत्वात् । ननु पीतिमगुरुत्वाश्रय-
स्य पार्थिवभागस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न,
जलमध्यस्थमपीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात् । अपरे तु पीतिमाश्रयस्य
अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापराट्तिदर्शनात्तत्प्रतिबन्धकं वि-
जातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि । अत्यन्ताग्निसंयोगे पीतिम-
गुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः, अत्यन्ता-

प्रिसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात्, जलम-
न्यस्थपीतपटवत् । तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तैजस्वनियमात् ।

धिपय दर्शयतीति—

तैजसो धिपयश्चतुर्विधः, मौमदिव्यौदर्याकरचमेदात् । मौमं
घन्त्यादिकम् । अन्विचन द्विष्ट्यं विष्टुदादि । भुक्तस्य परिणामदनु-
रुद्धम् । आकरजं सुवर्णादीत्यभिप्रायवान् 'वत्स्निस्वर्णादिधिपयां
मनः' इति परमशूलग्रन्थे उक्तञ्च न्यायकन्दल्यां—गोगितामहट-
घरोन भूयसां पार्थिवाययधानामुपष्टम्भादनुदूनरुपस्पर्शे पिण्डोभा-
योग्य सुवर्णादिकमारभ्यते तत्र पार्थिवद्रव्यसमवेता इमे रसादयो
गृह्यन्ते इति ।

सुवर्णस्य तैजसत्वे मानं पृच्छति—नन्विति । किमाद्येप इति
केचित्, नास्त्येव सुवर्णस्य तैजसत्वे मानं तद्विरुद्धप्रमाणसत्त्वात्
तथाहि—सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वात् जतुगभृनिवत् इत्य-
नुमानेन सुवर्णं पार्थिवमेवेति आद्येपतुराण्य ।

तदेतन्ममाद्ये—नेति । 'सुवर्णं तैजस' मितिप्रतिज्ञावाक्यम् ।
'अस्मति प्रतियन्धके' इत्यादि हेतुवाक्यम् । 'यत्रैव तत्रैव' मित्यादि
व्यतिरेकिदृष्टान्तवाक्यम् । असतिप्रतिप्रयन्धके प्रतिबन्धकससर्गा-
भाद्ये सति अत्यन्त योऽनलसयोगो वह्निसंमर्गं तस्मिन्सत्यपि अनु-
च्छिद्यमानमघिनश्च यद् द्रवत्वं तत्रात् यत्रैवम् = यदसति-
प्रतियन्धकेऽत्यन्तानलसयोगे अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणं न
अर्थात् तादृशप्रतियन्धकससर्गाभायकालेऽत्यन्तानलसयोगेन यस्य
द्रवत्वमुच्छिन्नं (विनासि) भवति । तत्रैवम् = तैजसमपि न भवति
यथा पृथिवी । घृताक्षाररूपाया पृथिव्या अस्मति प्रतियन्धके अत्य-
न्तानलसयोगे द्रवत्वं विनश्यति, अतएव घृतादिकं न तैजसम्,
सुवर्णं तु पृथिवीविद्वत्स्यभावत्वात्तैजसमेव ।

ननु—इदमनुमानमप्रयोजकम्, सुवर्णपत्रं 'असतिप्रतियन्वकं'
इत्यादिकं हेतुरस्तु तैजसं साध्यं माभूद्, धिपक्षे बाधकनकांसत्त्वादि-
त्याक्षेपपूर्वकं ममाधानमाह 'नच' इत्यादिना ।

घृतखाद्यादिपृथिव्यां जन्यजने च यद् द्रवत्वमस्ति तदाग्नि-
सयोगनारथ सुवर्णद्रव्यवन्तु अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि न नश्यति
'यदि सुवर्णं तैजसं न स्यात् तर्हि अत्यन्तानलसंयोगानाश्रयद्रवत्व-
धर्मावच्छिन्नमपि न स्यात् यथा घृतादि'रित्ययमेव धिपक्षबाधको
ममानुकूलस्तर्कं इतिभाव ।

किञ्च 'अग्नेपरत्यं प्रथमं हिरण्यम्' इत्याद्यागमान्यथानुप-
पत्तिरपि मम सिद्धान्तिनोऽनुकूलस्तर्कं, अर्थात् सुवर्णं यदि तैजस
न स्यात् तर्ह्येतदागमप्रतिपाद्यग्न्यपरत्यत्वयत्र स्यात् इति तर्कस्यै सत्य-
मानुकूल्यम् ।

उक्तानुमाने व्यभिचारमाण्डुक्ते 'ननु' इति । पीतस्य बाधः
पीतिमा, गुरोर्भावो गुरुत्व पीतिमा च गुरुत्वश्च ते, तयोराश्रय-पार्थि-
वद्रव्यमित्यर्थं तस्य पीतमगुरुत्वाश्रयस्य, तैजसि पीतमवर्णाभावात्
गुरुत्वाभावाच्च । तदानीम् अत्यन्तानलसंयोगकाले द्रुतत्वात् द्रव-
णाश्रयत्वात् । व्यभिचारः हेतोः साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वम् । साध्यं
तैजसत्व तदभावस्तैजसाभाव तदधिकरणं पृथिवीभागः तत्रापि
'अत्यन्तानलसंयोगादिहेतोर्गतत्वमेव व्यभिचारः । समाधत्ते 'न' इति ।
जलमध्यस्थेति—जलमध्ये स्थितो यो मसीक्षोदेऽपि चूर्णविरोधः तद्वत् ।
यथा जले दधति सति तदन्तर्धर्त्ता मसीक्षोदेऽपि द्रवणप्रत्ययो भवति
परमसौ प्रत्ययो भ्रमात्मक, एवमेव अत्यन्तानलसंयोगेन सुवर्णं
द्रवति सति तन्मध्यवर्त्तिनि पीतिमगुरुत्वाश्रयपार्थिवभागेऽपि द्रव-
णाप्रत्ययो न वास्तविक इतिभाव ।

प्रकारान्तरेण सुवर्णस्थं तैजसत्वं साधयतां मत्तमुपन्यस्यति-
अपरेत्वित्यादिना । पीतिमाश्रयस्य पार्थिवभागस्य अत्यन्ताग्निसं-

योगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात्, पूर्वरूपस्य पीतवर्णस्य अपरा-
वृत्तिदर्शनात् पूर्ववदेवविद्यमानत्वात् (पृथिवीगत रूपस्य अग्निसयो-
गेन परावृत्तिर्जायते इति नियमः) अत्र तद्विरुद्धतादर्शनात् । तत्प्रति-
बन्धकं रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् । विजातीयद्रव्यं विलक्षणद्रव्यवध-
भेदद् द्रव्य । कल्पयते अनुमीयते ।

कल्पनाप्रकारमेव दर्शयति 'तथाहि' इत्यादिना । 'आयन्ना-
ग्निसयोगे पीतिमगुस्त्वाश्रय.' इति पक्षः । विजातीयेत्यादि साध्यम्
अयन्नाग्निसयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयेत्यादि हेतुः, जलमध्य-
स्येति दृष्टान्तः ।

विजातीयेति—विजातीयरूपप्रतिबन्धक यद् द्रव्यद्रव्यं तत्स-
युक्तः तेन सह सयोगसम्बन्धयान् । पूर्वरूपेति—पूर्वरूप पीतरूप
तद्विजातीयरूप श्यामादिक तस्यानाधिकरणे तदनाश्रय तस्या-
दित्यर्थः ।

अयमत्रारायः—यदाऽतिप्रदीप्तं वह्निं सुवर्णपिण्डं प्रक्षिप्यते
तदासौ पानीयवद् द्रवति, तदन्तर्वर्त्ती पीतवर्णाश्रयः पार्थिवोऽपि
भागो द्रवतीव, परमर्थं नियमो 'यद्रूपरसगन्धस्पर्शा. पृथिव्यां पाकजा
अनित्याश्च' यदा पार्थिवभागस्य वह्निनाऽतिसयोगो भवति तदा तस्य
पूर्वरूपतः किमपि विलक्षणं रूपमुत्पद्यते, यथा श्यामवर्णस्यामघटस्य
यह्नौ प्रक्षेपे रक्तरूपपरावृत्तिर्दृश्यते । परं सुवर्णपिण्डान्तर्वर्त्तिनस्तस्य
तादृगेवरूपं तिष्ठति यादृशं पूर्वंमासीत् नच परावर्त्तते तेन वयमनु-
मिमीमहे (कल्पयाम्.) यदस्ति किमपि तादृशद्रव्यं यदतिमात्रमग्नि-
सयोगे सत्यपि पार्थिवभागस्य रूपपरावृत्तिं प्रतिबध्नाति । तत्र पृथिवी
अनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् नापि जलं अग्रेरनुपरोमात्, किन्तु पृथिवी-
जलाभ्यां भिन्नमेव । यच्च तद्भिन्नं तत्तेज एवेति मिथः सुवर्णस्य
तेजोभावः । नवीनास्तु सुवर्णं न तेजस किन्तु पार्थिव 'पीते सुवर्णं'
'हुत सुवर्णं'मिति प्रत्यक्षे जायमाने मितैव दोष तस्य भ्रमत्वकथनमयु-
क्तम्, अग्निसयोगेऽपि यत्र तस्य पूर्वरूपनाश तत्र विलक्षणं स्वर्ण-

द्रव्यमेव प्रतिबन्धकमिति घटन्ति । सघांऽथं ग्रन्थः 'तेजस्त्वामि-
सम्बन्धात् तेजः' इत्यारभ्य 'आकरजं सुवर्णादी'त्यन्तप्रयत्नग्रन्थ-
मूला एव ।

इति तेजाग्रन्थः ।

वायुं निरूपयति—

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज
इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीत
इति । तेन वायवीयो विजातीयः स्पर्शो दर्शितः । तज्जनक-
तावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिरुपरनुभीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षण-
शब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमानात् ।
यथाच वायोर्न प्रत्यक्षं तथाग्रे वक्ष्यते ।

वायुं लक्षयति परममूले अपाकज इति । उक्तलक्षणस्य पद-
कृत्ये दर्शयति—अनुष्णाशीतस्पर्शस्येत्यादिना । वायोऽपाकजः स्पर्शो
न भवतीति पृथिवीस्पर्शव्युद्गमः । अनुष्णाशीतोऽव्यक्तशीतोष्णो
विजातीयः पार्थिवजलीयस्पर्शाभ्यां विलक्षण इत्यर्थः । उक्तधर्षिणा
'स्पर्शवान् वायुः' (धे० २ । १ । ४) ।

एष वायुः तिर्यग्गमनवान् अत्र युक्तिमाह—ज्ञेय इति । स्पर्श
शब्दधृतिरुपरानुष्णाशीतस्पर्शादिपदार्थं एते लिङ्गमनुमानयन्त्ये, तथाच वायु-

रनुमेयो न प्रत्यक्ष इत्यर्थे, इत्यापयेनाह—तेन वायवीय इति ।
 तज्जनकतावच्छेदकमिति—विजातीयानुष्णापीतस्पर्शनिष्ठजन्यता
 गिरूपिता या जनकता सा किञ्चिद्गर्भाच्छिन्ना, इत्यादिरीत्या वायु-
 निष्ठजनकतावच्छेदकं वायुत्वमितिवायुत्वजातिसिद्धि । इदमुपलक्ष-
 णम्—शब्दविशेषस्य निमित्तकारणतावच्छेदकतयाऽपि वायुत्वजाति-
 सिद्धि । स्पर्शादिलिङ्गकः स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा ।
 धृतिरिति—गुरुर्यो द्रव्यस्यापतन धृतिः । वायोरनुमानादिति—
 अनुमानप्रकारश्च—योऽय रूपवद्द्रव्यासमवेत स्पर्शः स कचिदा-
 धितः स्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् । तथाच पारमर्ष सूत्रम्—
 'न दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः' वै० २ । १ । १० । उपलभ्य-
 मानोऽय विजातीयः स्पर्श इष्टिविषयाणां प्रत्यक्षभूतानां पृथिव्येतेजसां
 नैव भवितुमर्हति विलक्षणत्वात् अतोऽदृष्टलिङ्ग अदृष्टविशेषव्याप्ति-
 कोऽदृष्ट स लिङ्गमनुमापक यस्य स वायुरित्यर्थ । अनुमानेन सा-
 मान्यतोदृष्टेन विलक्षणस्पर्शाश्रयस्य सिद्धावपि तस्य विशेषसञ्ज्ञा
 वायुरिति 'प्राणाद्वायुरजायत' यजु० ३१ । १३ इत्यागमाद्गोध्या,
 उक्तभविष्या 'तस्मादागमिकम्' २ । १ । १७ । इति ।

पूर्ववदिति । वायुद्विविधो नित्योऽनित्यश्च । परमाणु-
 रूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च । सोऽपि त्रिविधः,
 शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् ।
 परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवमागोपट्टम्भादु-
 पभोगक्षमत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति । अत्र
 यो विशेषस्तमाह । देहव्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राह-
 कमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभि-
 व्यञ्जकत्वात् । अङ्गसङ्घिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत्
 ॥ ४२ । ४३ ॥

पूर्वेवदिति स्पष्टयति-वायुद्विविध इत्यादिना। अपोनिजमिति-
अपोनिजमेवेत्यर्थं। पिशाचादीनामिति—मरुतां श्लोके। प्रसिद्धमिति
शेषः, प्रवृत्तपाद इत्यमेव दर्शनात् । षष्ठ स्पष्टम् ।

ननु -घायवीयशरीरं कथं जीवानां भोगः घायो कश्चरणा-
यवयवाभावात् इत्याद्युक्त्यामाह—परन्त्विति । पार्थिवभागोपष्ट-
म्भात् पार्थिवांगसंयोगविधेयात् उपभोगक्षपत्वम् भोगसाधनयो-
ग्यता । आन्तपसमाधानयोस्तुल्यत्वात् प्रकरणलाघयमनुसरन् सा-
धारणं समाधानं वक्तुं जलीयतैजसवायवीयशरीराणामित्युक्तम् ।
सर्वत्र जलीयादिशरीरेषु पार्थिवभागस्यैव साहाय्येन भोगसाधनत्वं
क्षेपमिति भावः । अत्र त्वग्निन्द्रिये । यो विशेषः अधिष्ठानादिः । त्वच्चि-
स्थितामिन्द्रियं त्वग्निद्रियम्, तस्य लक्षणमाह—स्पर्शेति । त्वग्निद्रि-
स्य घायुकार्थत्वमनुमानेन साधयति—तद्येत्यादिना । रूपादिषु
मध्य इति—‘एद् रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकं’ (ब्राह्मक)
तद् घायवीयमिति व्याप्तिं अत्र दृष्टान्तमाह—अद्भसद्भीति—
अद्भसद्भिसलिलं=स्वेदः तन्निष्ठं पीतय पीतस्पर्शं, तस्याभिव्यञ्जको व्य-
जनपवनो यथा वायवीयः घायुपरमाणुभिरारभ्यमाणः तथैव त्वग्नि-
न्द्रियं स्पर्शमाभिव्यञ्जकत्वाद्वायवीयमित्यर्थः ।

‘येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते’ इति न्यायेन स्पर्शस्य जातेरप्यभिव्यञ्जक
त्वग्निन्द्रियं ननु स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकमित्यसिद्धो हेतुरिति शङ्कान्तिरा-
साय ‘रूपादिषु मध्य’ इत्युक्तम् । एवं मनसि व्यभिचारवारणाय
‘एव’पदम् । त्वग्निन्द्रियसन्निकर्षं ‘द्रव्यत्वे-सति’ इत्यपि हेतौ विरो-
धस्य देयमित्यम् ।

विषयं दर्शयति—

प्राणदिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः तस्य चतुर्थी विधा प्राणादि-
रित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादत्र त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वे-
क एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च
नानासंज्ञां लभत इति ॥

परममूले प्राणादिस्तिरति—आदिना अयानसमानोदानव्या
ना पञ्च परीरान्त सञ्चारिण, चाद्याश्च वृक्षादिकम्पनहेतवः ।
तत्र सर्वेषामत्रिर्नहावायु अय प्रलयकाक्षिक पुराणादिप्र-
सिद्धः, तथाचोक्तः श्रीमद्भागवतमहापुराणे एकादशस्कन्धे तृतीया
ध्याये—‘वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते’ इति ।

प्राणस्त्वेक एवेति—तथाचोक्तम्—

हृदिप्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥

इति तत्तत्स्थानरूपोपाधिवशान्मुखनिर्गमनादिक्रियारूपोपाधिवशाच्च
एकस्यापि प्राणस्य पञ्चभेदा जाता इत्यर्थः ।

वायुसाधकान्यनुमानान्तरापयपि दष्टव्यानि तथाहि—

असति रूपवद्द्वय्याभिघाते योऽय पर्यादिषु शब्दसन्तान स
स्पर्शवद्देगधद्द्वयसयोगजन्य आविभज्यमानावयवद्वयसम्बन्धित
शब्दसन्तानत्वात् दग्ढाभिहतमेरीशब्दसन्तानवत् ।

नभसि तृणात् जस्तनयित्नुविमानर्ना धृति स्पर्शवद्देगधद्द्वय-
सयोगहेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्वयधृतित्वात् मौकाधृतिवत् ।

रूपवद्द्वय्याभिघातमन्तरेण वृक्षादिकम्प स्पर्शवद्देगधद्द्वय्या-
भिघातजन्य. विजातीयकम्पत्वात् नदीपूराहतकुशकाणादिकम्पवत् ।
एषां प्रपञ्चस्तु अन्वगौरवमयात्र कृत स्वयमूह्य ।

इति वायुग्रन्थः ।

इदानीं पिभ्यद्विवैद्येणाय कार्यद्रव्यस्योत्पत्तिविनाशक्रममा-
द्यदमहे—

महेश्वरस्य चिकीर्षावशात्प्रथम परमाणुषु क्रियोत्पद्यते, ततो
द्वयो परमाणवो. सयोग तेन द्वयणुकमुत्पद्यते, तत्र (द्वयणुकोत्पत्तौ)
परमाणु समवायिकारणं परमाणुद्वयसंयोगोऽसमवायिकारणम्
परमेश्वर-तज्ज्ञान इच्छा तत्कृति कालोदिक प्रागमाद्योऽदृष्ट (धर्मा-
धर्मा) प्रतिबन्धकाभाय इति निमित्तकारणम् । एतानि कार्यमाश्रयति
साधारणनिमित्तकारणानि । एव द्वयणुकोत्पत्त्यनन्तर महेश्वरेच्छा-
वशात् द्वयणुकेषु क्रिया, ततस्त्रिमिद्वयणुकैरेकं त्रयणुकमारभ्यते एवम-
त्रापि द्वयणुकानि समवायिकारणं तेषां संयोगोऽसमवायिकारण
ईश्वरेच्छादिनिमित्तकारणम् । एवमेव पूर्ववत् तेषु सजातीयेषु त्रयणु-
केषु क्रिया, ततश्चतुर्भिः संयुक्तैः त्रयणुकैरेकं चतुरणुकमुत्पद्यते ।
तेऽप्यसद्व्याता एवोत्पद्यन्ते । एवञ्चतुरणुकोत्पत्तौ संत्यां ततः पञ्च-
भिश्चतुरणुकं मिलित्वा एकं स्पृलतरं कार्यमारभ्यते, ततस्तैः स्पृल-
तरैः पञ्चभिः पञ्चाणुकैर्मिलित्वा स्पृलतम पञ्च णुकाख्यं कार्यमारभ्यते,
एवमेव पूर्वपूर्वकार्यापेक्षयोत्तरोत्तरं स्पृलकार्योत्पत्तिक्रमेण महती
पृथिवी, महत्स्य आप, महत्तेज महान्वायुदत्पद्यते ।

- ननु त्रिभिः परमाणुभिरेकं द्वयणुकं कुतो नारभ्यते द्वयणुक-
द्वयेन वा कुतो न त्रयणुकोत्पत्तिरिति चेन्न प्रथमस्य द्रव्यारम्भकत्वं
गौरवम, द्वितीयस्य तथात्वे त्रयणुकमहत्त्वानुपपत्तिः, कार्यमहत्त्वे कार-
णमहत्त्वस्य कारणबहुत्वस्य वा हेतुत्वात् ।

। एवं महेश्वरस्य कार्यद्रव्यसंज्ञिहीयावशात् परमाणुषु क्रियो-
त्पत्ति, ततः परमाणुद्वयस्य विभाग, ततोद्वयो परमाणवोः सयाग-
नात् ततोद्वयणुकनात् ततस्त्रयणुकनात् एवं चतुरणुकादिनाशक्रमेण
महापृथिव्यादीनां नाश अयमेवाद्यान्तरप्रलय इत्युच्यते सर्वकार्यद्रव्य-
ध्वसोऽवान्तरप्रलय इतितल्लक्षणात् महाप्रलयस्तु सर्वभावकार्यध्व-
सः । भावकार्यश्च अनित्य द्रव्य, अनित्यगुणश्च अनित्य कर्मचेति बोध्यम् ।

पुनः सृष्टिसद्भावे किं मानमिति चेत्? 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्'
इत्यादिश्रुतिरपि । मीमांसकास्तु संसारप्रवाहो बीजाद्गुरन्यायेन अना-
दिरन्तः, नैव प्रलयसद्भावे मानमित्याहुः । समवायिकारणनाशाद्
द्रव्यनाशः क्वचिदसमवायिकारणनाशादपि इति प्राञ्चः । सर्वत्रासमवा-
कारणनाशाद् द्रव्यनाश, एवं सति प्राघवमिति नव्या ।
इति कार्यद्रव्योत्पत्तिविनाशक्रम ।

आकाशं निरूपयति—

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥४४॥

आकाशकालादिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः।
कितु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेष-
गुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथाहि ।
शब्दो विशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यवाहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्
स्पर्शवत् । शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात् संयोगवत् । इत्यनु-
मानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे, शब्दो न' स्पर्शवद्विशेष-
गुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्प्रकारणगुण-
पूर्वकमत्यसत्त्वात् सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति ।
जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न
दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् । नात्मविशेषगुणो बहि-
रिन्द्रियग्राह्यत्वाद्भवत् । इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं
गुणं नामकं सिध्यति । नच वायव्यवेतु सुक्ष्मशब्देऽप्येव वायी
कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम्, अयावद्-
व्यभावित्वेन नायुविशेषगुणत्वाभावात् ।

परममूले आकाशस्येति—त्रियेषपत्र, वैशेषिक, 'विनया-
दिभ्यष्टुक्' (१५४ ३५) इति सूत्रेण स्वार्थे ठक् । 'कित्तिच' अ२ ११८ इति
वृद्धि, आकाशस्य शब्दपदैको विशेषगुणो नेतर इत्यर्थं । तथाच 'सप्रवायेन
शब्दाधिकरणत्व (शब्दगुणकत्व) माकाशत्व' मित्याकाशलक्षणम् । ननु
'शब्दवत्त्व माकाशत्वम्' इति, शब्दस्य सर्वदा आकाश उपलब्धेरभा-
वात् । यदि 'शब्दवत्त्व' लक्षणं स्यात् तदा तस्य सदैव शब्दवत्त्व
मर्षं स्यात्, नित्ययोगे मनुप्रत्ययविधानात्, तथा चोक्तम् —

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । -

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥

इति, एवसति लक्षणास्यासम्भवो दोष प्रसज्येत, तस्माच्छ-
ब्दाधिकरणत्वमेव लक्षणं युक्तम् ।

साधयमनुसन्धाय कालत्वादीनामत्रैव जातित्वं निषेधति—
आकाशकालेति । आकाशत्व कालत्व दिग्त्वञ्चेत्यर्थं न जातिरिति
तत्र हेतुमाह—एकव्यक्तिकत्वादिति अनेकसमवेतत्वाभावात् एक-
व्यक्तिवृत्तिधर्मस्य जातिबाधकत्वात् किन्त्वाकाशत्वादिकमुपाधि ।
एतद्विस्तरेण जातिबाधकप्रसङ्गोऽवोचाम । एकत्वसंख्यायोगि
एकम् इत्येकस्य लक्षणम्, इदं न सम्यक् घटादावतिव्याप्ते, आका-
शपदं घटादीनामप्येकत्वापत्ते 'द्विन्वाद्यभाववदेकम्' इति चेत्तदपि
न 'अथ घट अथमाकाश, इमौ द्वौ' इति प्रतीत्या आकाशेऽपि द्वित्व-
सत्त्वं ननु द्वित्वाभावात् तस्य व्यासज्यवृत्तित्वात् तथाचासम्भवो
लक्षणोप, समातीयामात्रवृत्तिद्वित्वाभाववदेक मित्यपि न 'माधु,
आकाशसजानीयस्याकारान्तरस्याभावात् तादृशद्वित्वस्याप्रसिद्धे
द्वित्याभावाप्रसिद्धिरेव । स्वप्रतियोगिकभेदासमानाधिकरणधर्म
वत्त्वमेकत्वमिति तु युक्तं पश्याम, प्रवृत्ते 'स्व'पदेनाकारप्रद, न
आकाश प्रतियोगी यस्यैषविद्योयोभेदोऽन्योन्याभावात्, तस्य असमा-
नाधिकरणो यो धर्म आकाशत्व, तद्वत्त्वमेव आकाशे एकत्व, आकाश-

प्रतियोगिकोभेदो नाकार्ये (स्वोस्पर्शमेवभावात्) किन्तु पृथिव्यादिषु
वर्तते तत्र च नाकार्यत्व धर्मं अतपयाकार्यत्व स्वप्रतियोगिकभेदास-
मानाधिकरणमुच्यत इति भाव ।

विशेषगुणान्तरेति—रूपादीत्यर्थ. तस्य व्यवच्छेदोऽभावधो-
धनम् शब्द विहाय नान्यारूपादि कश्चिद्व्याकार्ये विशेषगुणः तथा
चार्य सूत्रम् 'त आकाशे न विद्यन्ते' वै० २।१।५। ते रूपरसगन्ध-
स्पर्शाश्चत्वारो गुणा आकाशे न सन्तीत्यर्थ । एतेन 'विशेषिकोगुण'
इति कथनेन । प्रमाणम् अनुमानम् । तथाहीति ।

चक्षुर्ग्रहणायोग्येति—चक्षुर्ग्रहणायोग्या या वहिरिन्द्रिय-
माया जाति अर्थात् शब्दत्वम्, तादृशजातिमत्त्वात्, यश्चक्षुर्ग्रहणा-
योग्यवहिरिन्द्रियप्राहाजातिमान् स विशेषगुण इति व्याप्ति । स्पर्श-
वदिति दृष्टान्त । चक्षुर्ग्रहणं चक्षुष साक्षात्कार ग्राह्यत्वविषयता ।
धैर्याकरणा मीमांसकाश्च शब्दस्य गुणभाव न मन्वते तदुक्तेनानुमा-
नेन स्वशिद्धत रोध्यम् । घटादौ व्यभिचारवारणाय अयोग्येत्युक्तम् ।
आत्मनि व्यभिचारवारणाय वहिरिन्द्रियग्राहेति । रसत्वादौ व्य-
भिचारवारणाय जातिमदिति ।

सम्प्रति शब्दस्य द्रव्याश्रितत्व साधयति अनुमानान्तरेण
शब्दो द्रव्यसमवेत इति यदात्मके पक्षे द्रव्यसमवेतत्व साध्यम्,
गुणत्वादिति हेतु । योयो गुण स स सर्वोपि द्रव्यसमवेत इति
व्याप्ते (समवायसम्बन्धेन द्रव्याश्रित) सयोगवदिति दृष्टान्त ।
भवति हि करणरूपसमाय समवायन करणरूपद्रव्याश्रित, गुण-
त्वात् शब्दोपि गुण असावपि कस्यचिद्द्रव्यस्याश्रित एव । नच
'गुणत्व' हेतु म्यरूपामिद्ध इति वाच्यम्, पूर्वानुमानेन तत्सा-
धितं येन ।

इत्यनुमानेनेति—उक्तेनानुमानेन । द्रव्यसमवेतत्वे समवाय-
सम्बन्धेन, द्रव्याश्रितत्व । सिद्धे अनुमानम् । तदनु परिशेषानुमानेन ।

आकाशस्य सिद्धिः कर्त्तव्येति शेषः । तदकारं दर्शयति—शब्दो
 नेति । स्पर्शवत् पृथिव्यादिचतुष्टय, तस्य पृथिवीजलतेजोवायुना-
 मित्यर्थः 'चत्वारि स्पर्शवन्ति हि' इत्युक्तं साधर्म्यवैचर्म्यमकरणे
 पृथिव्यादीनां विशेषगुणो न शब्दः । शब्दः पक्षः, पृथिव्यादिसम्बन्धि-
 त्वेन विशेषगुणत्वाभावः साध्यम् । तत्र हेतुमाह अग्निसंयोगासम-
 वायीत्यादि । अग्निसंयोगोऽसमवायिकारणं यस्य स अग्निसंयोगा-
 समवायिकारणक- तस्य भावस्तत्त्वम् तदभावे सति' इति हेतोर्विशेष-
 पक्षपद 'सप्तम्यन्तं विशेषण' मिति नियमात् । अकारणगुण-
 पूर्वकप्रत्ययत्वात् कारणगुणपूर्वकं प्रत्यक्षं यस्य तत् कारणगुणपूर्वक-
 प्रत्यक्ष, न कारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षं तदकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षं तस्य
 भावः तस्मात्, अकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तत-
 श्चेत् 'व्याप्तेराकार'—यद् अग्निसंयोगरूपासमवायिकारणकत्वाभाव-
 विधिष्टाकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षं तत्र स्पर्शवद्विशेषगुणः । यदि तु विशेष-
 गणभागमात्रमुच्येत तदा पाकजरूपादां हेतोर्व्यभिचार (अति-
 व्याप्तिः) स्यात्, अस्ति च पृथिवीनिष्ठापाकजरूपादिचतुष्टये अका-
 रणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वम्, परन्तु तत्र अग्निसंयोगोऽसमवायिकारण-
 मस्ति नतु अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावः । यदि तु विशेष-
 गणभाग एव हेतुः प्रियेत तदा पटरूपादावतिव्याप्तिः (हेतोर्व्यभिचारः)
 अस्ति च पटरूपादीनां कारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वम् यतः पृथिवी-
 निष्ठा अपाकजा रूपादयः कारणगुणोत्पन्ना उच्यन्ते । कारणगुणो-
 त्पन्नत्वञ्च=स्वाधयसमवायिसमयेतगुणजन्यत्वम्, तद्यथा 'स्व' पटस्य
 रूपं, तदाधयः पट- तस्य समवायी तन्तुः, तत्र समयेतो गुणः तन्तु-
 रूपमेव, तेन तन्तुरुपेण अस्ममवायिकारणेन पटरूपं जन्यते अतः
 पटादिपृथिवीनिष्ठापाकजरूपादिक कारणगुणोत्पन्नमुच्यते यतस्त-
 योत्पन्नं, अतः कारणगुणपूर्वकमेवैवं प्रत्यक्षम्, ततश्च पटरूपादा-
 वपि अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वामावः न पटरूपादावग्नि-
 संबन्धेन असमवायिकारणं तेन तदादापत्तेः किन्तु पटरूपं प्रति तन्तु-

रूपमैवाप्तमयाधिकारणम्, एवञ्चैकैकभागस्यानुपादाने हेतुर्व्यभिचारी
स्याद् अत उभयद्वयमुपात्तम् । जलपरमाणुरूपादाविति—अस्ति
च जलपरमाणुरूपे अग्निसंयोगासमयाधिकारणकत्राभावविशिष्टा-
कारणगुणपूर्वकत्व धर्मं ततश्च सर्वस्यैव हेतोर्व्यभिचार तस्मात्
'प्रत्यक्षे' तिपदं हेतौ नियोजितम् ।

अयमत्र सारः—पृथिवीजलेतेजोवायव एते चत्वारः स्पर्श
घन्त, स्पर्शवतां यो विशेषगुणः यथा पृथिव्या गन्ध, जलस्य शीत
स्पर्श, तेजस उष्णस्पर्श, वायोरनुष्णाशीतस्पर्श एतेषां यद्यदिशेष-
गुणस्य प्रत्यक्षं भवति तत् कारणागुणपूर्वकमेव, नतु शब्दस्य तथा
प्रत्यक्षं, शब्दस्य प्रत्यक्षं अत्रैवैव भवेत् तदाऽपि पृथिव्यादि
ष्वन्यतमस्यैव गुणः स्यात्, किन्तु अग्निसंयोगासमयाधिकारणा-
कत्वाभावविशिष्टाकारणपूर्वकप्रत्यक्षत्वधर्मवानय शब्द तस्मान्न स्पर्श
वतां विशेषगुणः किन्तु तद्विलक्षणस्यैव द्रव्यस्य गुणः इति । तथा
च पारमर्षे भूत्रम्—'कार्यान्तरात्प्रादुर्भावाच्छब्दः स्पर्शवतामगुणः'
श्लो २।१।२५। दृग्दृश्याभिधानेन भेर्यादिकार्यं शब्दस्य प्रादुर्भावेऽपि
तद्विशेषे घटपटादौ कार्यान्तरे तत्प्रादुर्भावाभावात् शब्द स्पर्शवतां
पृथिव्यतेजोवायूनामगुणो विशेषगुणो नेत्यर्थः ।

सारसारस्तु—अथाद्यद्द्रव्यभावी अथ शब्द—द्रव्यस्थिति
कावपर्यन्तं यस्य स्थिति अस्ति यावद्द्रव्यभावी, यथा पृथिव्या
गन्धादिगुणा उत्पद्यमाना यावत्कार्यस्थापितो यावद्द्रव्यभाविन
इत्युच्यन्ते, शब्दस्तु न तथा किन्त्वय मन्दमन्दतरमन्दतमाहितारत
म्यविशिष्टं शनैर्नाशमुपैति अस्याधयो द्रव्य (आकाश तु न नश्यति)
तस्मात्पृथिव्यादिगन्धगन्धादिगुणविपरीतत्वात्प्रायः पृथिव्यादीनां
विशेषगुणः ।

ननु-माभूत्पृथिव्यादिचतुष्टयस्य शब्दो गुणः दिकावमनसा
वा भविष्यति ? तत्राह—शब्दो न दिकावमनसामिति । तत्र हतु-
माह—विशेषगुणत्वाद् इति । यो लौकिकसंयोगस्युक्तसमवायादि

सम्बन्धेनेन्द्रियग्राह्यं अस्ति च तेनैव सम्बन्धेन द्वीन्द्रियग्रहणाऽयोग्यं-
 त्रधर्मवान् गुणत्वव्याप्यजातिमांश्च स विशेषगुण इत्युच्यते एतच्च
 गुणप्रस्तावे स्फुटीभविष्यति ।

द्विषात्मन तु कश्चिदपि विशेषगुणो न वर्तत इति भावः ।

ननु—मासैस्तीत् शब्दो दिगादीनां गुण आत्मनस्तु संतस्यति?
 तत्राह—नात्मविशेषगुण इति । बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादिति हेतु
 ग्राह्यत्वं प्रत्यक्षत्वम्, रूपवदिति दृष्टान्तः । यथा रूप बहिरिन्द्रियज
 न्यप्रत्यक्षत्वधर्मवत् अतो नात्मगुण एव शब्दोपि । आत्मविशेषगु
 णानामिच्छादीनां बहिरिन्द्रियेण प्रत्यक्षमेव न भवतीति भावः ।

इत्यञ्चेति—परिेषानुमानेन शब्दाधिकरणस्य नवमद्रव्य-
 स्याकाशस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—प्रसक्तमतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यभाषे

सम्प्रत्ययः परिशेषः यत्र प्रातिसम्भारता तत्र निषेधे सति,
 तद्विधेऽप्रातिपूर्वकं येषविषयेऽनुमितिकरणं परिेषानुमानम् ।

नया च शब्दं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याधितं अष्ट
 द्रव्यानाधितत्वे सति द्रव्याधितत्वात् ।

अस्ति शब्दो गुणः तेन च कश्चिद्द्रव्य एव रूपेण द्रव्यं विना
 गुणस्थितेरयोगात् परन्तु रूपादियत्राय शब्दो येन पृथिव्याद्याधित
 स्यात् प्रदर्शनेन प्रकारेण पृथिव्याद्याधितत्वं तस्य प्रतिविद्धमेव,
 गुणकर्मादिसदृश्याधयो भवेदिति तु सर्वथाऽसम्भवि नहि गुणो
 या कर्मं या गुणकर्माणो रित्यथ अपितु तयोराधयो द्रव्यमेव, एवञ्च
 पृथिव्याद्यष्टद्रव्येषु यद्द्रव्यं तदेव समवायेन शब्दाधयं स एव
 आकाशाख्यं नवमं द्रव्यमिति ।

उक्तञ्च—परत्र समवायान्प्रत्यक्षत्वाद्यं नात्मगुणो न मनो
 गुणाः । परिशेषाद्विज्ञापाकाशस्य ' वे० ० १ १ २६ १३३ पर-
 नेति आत्मभिन्नसमवायात् नात्मगुणं यद्विषयान्नादिषदात्मनि

समवेतस्यात् तर्हि वाविरोऽपि शृणुयात् । प्रत्यक्षत्वाच्च न मनो-
गुण जातिमत्त्वे सति बाह्यैकोन्द्रयजन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थं ।
एतेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि न गुण इति सूत्रसूचितमेव । परिशेषा
दाकाशम्यैव लिङ्गमनुमापकमित्यर्थं ।

उक्तानमान वाव स्वरूपासिद्धिश्च शङ्कत—नचेति । वाया-
विनि—तथाच स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात् तदभावसाधने
वावितो हेतु ।

समाधत्ते—अथावद्द्रव्यभावित्वेनेति — यावद्द्रव्यस्थिति-
कालस्थितिक उ द्रव्यध्वंसवत्त्व स्यादथयनाद्यजन्यनाशप्रतियोगित्व वा
यावद्द्रव्यभावित्वम यत्तत्र तदयावद्द्रव्यभावि-यम् इदञ्च पूर्वमेव
स्पष्टीकृतम् ।

ननु—आकाशे उच्यते चलाका, इति प्रतीत्या आकाश चानुपमेव
मन्यताम् ? अन्यथा अधिकरणाप्रत्यक्ष उक्त प्रत्ययो न स्यात् आध
र्यताप्रत्यक्षप्रति अधिकरणाताप्रत्यक्षस्य प्रयोजकत्वादिति चदून, असौ
प्रत्यय आलोकमेवात्रगाहते नत्याकारा चानुपप्रत्यक्षप्रति महत्त्वो
द्गतकपरत्वस्य प्रयोजकत्वात् आवाये स्याभावाद्येत्यन्यत्र विस्तर ।

तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—
इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं तु पुरुषभेदेन भिन्नं
'कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह । एकः सन्नपीत्यादि ।
आकाश एक एव सन्नपि उपाधेः कर्णशृङ्खल्यादेर्भेदाद्भिन्नं
श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः ॥

आकाशस्योन्द्रियं तु आत्रमेव, श्रूयतेऽनेनेति 'श्रू' धातो करणे
द्रव्यप्रत्यय । ननु आकाशस्यैकत्वे कथं श्रोत्रेन्द्रियस्य नानात्वम् ?
तत्राह—उपाधेरिति—शृङ्खलीय कर्ण इति वाक्यार्थः शृङ्खली 'शृङ्खली

पूरिका प्रोक्ता' इति निघण्टुः । कर्णाण्कुलीवियेरावच्छिन्नमाकारं श्रोत्रमित्यर्थः ।

इदन्तु योध्यम्—आकाशमेक विभु नित्यञ्च । 'घटाकाशो मटाकाश' इति नानादरपदेषु घटमटापुपाधिभेदवशाद्बोध्यः । विभुत्वञ्च शब्दस्य सर्वत्रोपलम्भयोग्यतावत्त्वात् । मूर्त्तद्रव्यवृत्तिसंयोगवत्त्वाच्च । अतएव च नित्यत्वमपि । 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्याद्याकाशोपस्थिवादिनी श्रुतिस्तु ब्रह्माण्डरूपोपाधिघटादाकाशमित्यक्तिपरा, अन्यथा परमाण्वनामप्यनित्यतापद्येत । घस्तुतस्तु—आरमाकाशयोर्जन्यजनकभावोऽनुमानविरुद्धः, तेन श्रौतं तथाकथनमर्थवादरूपमेव । आकाशस्य शरीरन्तु न वर्तते, परं जैषादृष्टालौकिकमाहात्म्यात् इन्द्रियमस्ति तच्च श्रोत्रम् शब्दधीजनकमिन्द्रियं श्रोत्रमिति तल्लक्षणम् । श्रोत्रेन्द्रियस्याकाशत्वे किं मानमिति चेत् ? 'यदिन्द्रियं रूपादिषु मध्ये यद्गुणप्राहकं तदिन्द्रियं तद्रूपयुक्तमिति व्याप्ते श्रोत्रस्य शब्दगुणत्वेन शब्दगुणकत्व=समवायसम्बन्धेन शब्दसमवायिकारणत्वञ्चाकाशत्वमित्याकाशत्वलक्षणलक्ष्यत्वादाकाशत्वसिद्धिरिति मत्तरेप । शब्दप्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वाद् अयावद्द्रव्यभाषित्वा' दित्यादि प्रयस्तमपि मूलं ज्ञेयम् ।

इत्याकाशप्रत्यक्षम् ।

कालं निरूपयति—

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥४५॥

तत्र ममाणं दर्शयितुमाह । जगतामिति । तथाहि । इदानीं घट इत्यादिमतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोमि तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संबन्धो वाच्यः स । च संबन्धः संयोगादिनां संभवतीति काल एव तत्सम्बन्धघटः कल्पते । इत्थं च तस्याभयत्वमपि सम्पत् ॥ ४५ ॥

कालमिति—भवत्संप्राप्तं कालं लक्षयतीत्यर्थं । जन्याना-
मिति—जन्यानां कार्याणां (उत्पत्तिमतां) जनको निमित्तकारणं य-
स 'काल' इति ।

कार्यमात्रमिति कालः समवायिकारणं भवितुं नाहति, द्रव्य-
त्वाच्च असमवायिकारणमपि नैवेति हेतोः जनरूपइत्ये निमित्त-
कारणमर्था बोध्यं ।

तथाच कार्यत्वावच्छिन्नमिति कालिकसम्बन्धावच्छेदेन
निमित्तकारणत्वं कालत्वम्, अर्थात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्य-
त्वावच्छिन्नो या कार्यता, तन्निरूपिता या तादात्म्यसम्बन्धावच्छि-
न्नाधिकरणता, तादृशाधिकरणतया निमित्तकारणत्वं कालत्वमिति
कालत्वत्वम् ।

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेति निवेदनेन द्विषि, अधिकरणतयति
पदेन अदृष्टार्था च नातिव्याप्ति ।

तथाचार्य सूत्रम्—नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे
कालाख्येति । वै० २२।६। नित्येष्वभावादिषु अभावात् 'युगप-
जातं चिरजातं क्षिप्रजातं इदानीं जातं दिव्या जातं नक्तं जातं'
इत्यादिप्रत्ययस्याभावात्, अनित्येषु घटपटादिकार्येषु चोक्तप्रत्ययस्य
भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यमात्रमिति यत् कारणं स काल-
इत्यर्थः ।

तत्रैति काले । 'प्रमाणम् अनुमानम् यथाऽस्ति' तथा 'घटयितुं
सन्दर्भं रचयति—तथाहीति । 'इदानीं घटोऽस्ति' इत्यादिप्रतीति =
ज्ञानम् । सूर्यपरिस्पन्दः सूर्यक्रिया गतिरूपा । तथाच सूर्यक्रियया सह
घटादेः जन्यपदार्थमात्रस्येत्यर्थः । संयोगादिरिति—आदिना सम-
वायप्रह- । न सम्भवतीति न प्रमाणासिद्धो भवतीत्यर्थः, सम्बन्ध-
विना चोक्तप्रतीत्या न भाव्य, तेन भवितव्यं केनचित्सम्बन्धेन,
मत्र सम्बन्ध- 'स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोग' स्वरूप एव, एवमेव-

विधिसम्बन्धघटक य कश्चन पदार्थे स एव काल इति कल्प्यते अनुमीयते ।

अत्र 'स्व' पदेन सूर्यक्रियाया ग्रहण तस्या आश्रय सूर्य तस्य सयोगी काल , तत्सयोग (कालिकसम्बन्ध) घटादी घर्त्त उक्तसम्बन्धघटक काल एव पदार्थ इत्यर्थ । अयमत्र सम्बन्ध 'स्व समवायिसयुक्तसयोग' इत्युच्यते—'स्व' पदेन पूर्ववत् सूर्यक्रियाया ग्रहण, तस्य समवायी सूर्य तत्सयुक्त काल तेन सह घटादीना (जन्माना) सयोग सम्बन्धा भवति द्रव्ययो सयोग' इति निय मात् । 'इदानी घटरूपमुत्पन्नम् इत्यादी रूपादिगुणेन कालसम्बन्ध-स्तु 'स्वसमवायिसयुक्तसयोगिसमेवतरूपा' घटनीय ।

जगतामाश्रयो मत इति—काल 'सर्ववान्' इति प्रतीत्या सवाधिकरणत्वेन कालात्पद्रव्यसिद्धिरितिभाव ।

प्रमाणान्तरं दर्शयति

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।

परत्वापरत्वयुद्धेरसाधारण निमित्त काल एव । परत्वाप रत्वयोरसमवायिकारणसयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः काल एव कल्प्यते इति भाव । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षण दिनमांसवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आह-क्षणादिरिति । कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषयः । उपा- धिस्तु स्वजन्यविभागमागभावावच्छिन्न कर्म, पूर्वसंयोगाय विउन्नविभागो वा, पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगमाग भावो वा, उत्तरसंयोगावच्छिन्न कर्म वा । नचोत्तरसंयोगा नन्तर क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं, कर्मन्तरस्यापि परत्वादिति । महामलयं क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदानीय

त्यां ध्वंसेनोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तरक्षण-
कृतैरेवेति ॥

परमूले—परत्वापरत्वधीहेतुरिति परत्वापरत्वबुद्धेरसा-
धारणनिमित्त काल एव । परत्वापरत्वबुद्धेरिति—अयमस्माज्ज्ये-
ष्ठ इत्येकस्मिन्धातरि परत्वप्रत्ययः अयस्मात्कनिष्ठ इत्यपरस्मि-
न्धातरि अपरत्वप्रत्ययः, सच परत्वापरत्वगुणधीनिबन्धन ।
परत्वापरत्वे च असमवायिकारणजन्ये भावकार्यत्वात् घटादिवत्,
इत्यनुमानेन सासमवायिकारणके, असमवायिकारणश्च तयो काल-
पिण्डसयोग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसयोगाभूयत
यापि कालसिद्धिरिति भावः ।

नन्वेव—तादृशसंयोगमिति समवायिकारणमपि काल इति
कर्म सर्वत्र कालस्य निमित्तकारणतया प्रथमलक्षणप्रणयनम् ?
उच्यते—यद्यपि कार्यमात्रमिति निमित्तकारण काल इत्युक्तं परमसौ-
कालिकसम्बन्धेन, स्ववृत्तिष्ठिवसंयोगादिगुणान् प्रति तु द्रव्यत्वाद-
सौ समवायिकारण समवायसम्बन्धेनेति न पूर्वापरविरोध पङ्क-
नीयः । कालोऽमुं दिवमजनयत्, काल इमाः पृथिवीरुत' अथर्व-
कां० १३ । सू० ५३ । म० ५ । इत्याद्यागमोपि काले प्रमाणम् ।

आण्ड्रुत—नन्वेति । समयभेदः समयव्यवहारभेदः सच
'अद्य गन्ता भव आगन्ता परश्व' पठिता इत्यादिरूप । समाधत्ते—
सणादिरिति । उपाधित इति उपाधिभेदात् एकस्मिन्नपि चण-
दिनादिव्यवहार । क स उपाधिरित्याकाङ्क्षायां मूर्त्तद्रव्यक्रिया-
रूपमुपाधि दर्शयितुमाह—उपाधिस्त्विति । तत्र प्रथममुपाधिमाह-
स्वनन्यविभागेति । स्वजन्यविभागप्रागभावाच्चिह्नं कर्म प्रथम-
सणोपाधिरित्यर्थः । अत्र 'स्व' पदेन मूर्त्तद्रव्यनिष्ठाया क्रियाया
प्रहण, क्रिया कर्मत्यनर्थांतरम् ।

पूर्वं क्रिया, क्रियातो विभाग, विभागात्पूर्वदशसंयोगनाय तत उत्तरसयोगश्चेति नियमः । एतन्नियमपूर्वकं मूर्च्छद्रव्यनिष्ठया यया क्रियया द्वितीयस्मिञ्चक्षणे विभाग उत्पादनीय तस्य विभागस्य प्रथमक्षणे प्रागभाव, एवमसौ क्रिया स्वजन्यविभागप्रागभावविशिष्टा सती 'स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्ना' इत्युच्यते । इयमेव च प्रथमक्षणेस्योपाधि, अर्थात् क्रियया जन्यमानविभागस्य प्रागभावविशिष्टा या क्रिया तद्द्वारेण काले 'अयं प्रथम क्षण' इति व्य-यहारो ज्ञायते ।

क्रियाविभागप्रागभावौ हावेव यस्मिन्काले वर्तन्ते स काल 'प्रथमक्षणे उच्यते क्रिया च तस्योपाधिरिति विभागप्रागभावविशिष्टक्रियापक्षद्वित काल भाव क्षण इतिसारः ।

द्वितीयक्षणेपाधिमाह—पूर्वसंयोगावच्छिन्नेति । मूर्च्छद्रव्यस्य य पूर्वंदशेन संयोग नादशसयोगावच्छिन्नो य क्रियाज-यो विभाग अर्थात्सपागपूर्वको विभाग एव द्वितीयक्षणेपाधिरित्यर्थः । पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागापलक्षित कालो द्वितीय क्षण इत्यर्थः ।

परिष्कृतार्थस्तु—स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग । 'स्व' क्रिया स्वजन्यो विभाग (अर्थाद् घटार्थमूर्च्छद्रव्यस्य विभक्तप्रत्ययहेतुगुण) तत्र विभागेन नाशो य पूर्वसंयोग, तद्विशिष्टाय स्वजन्य = क्रियाज-योविभाग इति । एव विषयस्य यत्किञ्चित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्य स्वजन्यविभागस्य 'यादिसुखावृत्तित्वेऽपि, क्रिया यत्किञ्चित्विभागस्य स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथा श्वेऽपि न क्षति (द्वितीयक्षणेपाधिमाहकोपाधिपक्षक्षणास्य 'यादिसुखावृत्तरूपोपपादने नातिध्याति) ।

३. तृतीयक्षणेपाधिमाह—पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नेति । पूर्व-दशसंयोगो य (मूर्च्छद्रव्यस्य) संयोग नादशसयोगनाय (-ष्वस) महिता य उत्तरदशसयोगप्रागभावे एव तृतीयक्षणेपाधिः ।

अर्थात्—प्रथमक्षणे जायमानया क्रियया द्वितीयक्षणे उत्प-
पमानेन विभागेन तृतीयक्षणे पूर्वदेशवृत्तिसंयोगस्य नाशो भवति,
तस्मिन्नेव तृतीयक्षणे चतुर्थक्षणाजनिष्यमाणोत्तरदेशवर्तिसंयोगस्य
प्रागभावोऽपि विद्यते, एव रीत्या पूर्वसंयोगनाशवच्छिन्नोत्तरसंयो-
गप्रागभावस्तृतीयक्षणाकल्पकत्वात् तृतीयक्षणापाधिरित्यर्थः । पूर्व
संयोगनाशवच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावोपलक्षित कालस्तृतीय क्षण
इत्यर्थः ।

इदन्तु बोध्यम्—प्रागभावप्रतियोग्युत्प दक कारणकत्वाप एव
प्रागभावस्य नाशक, तेन चतुर्थक्षणात्पद्यमानोत्तरदेशसंयोग एव त्र्यो-
त्पत्तिक्षणे प्रागभाव विनाशयतीति—उत्तरदेशसंयोगप्रागभाव तृती-
यक्षणापर्यन्तस्थायी नत्वधिककालपर्यन्तस्थायीति ।

चतुर्थक्षणापाविमाह- उत्तरसंयोगवच्छिन्नमिति । उत्तर-
देशवर्तिसंयोगविशिष्टा क्रियैः चतुर्थक्षणापाधि ।

अयमारथ —प्रथमक्षणे घटे क्रिया, द्वितीयक्षणे घटस्य पूर्व
देशात् क्रियाजन्यो विभाग, तृतीयक्षणे क्रियाजन्याविभागात् घटस्य
पूर्वदेशवृत्तिसंयोगनाश, तत चतुर्थ क्षणे क्रियया घटस्योत्तरदेशस-
योग एवमुत्तरदेशसंयोग एव स्वहेतुक्रियाया नाशक, अर्थात् पञ्च
मक्षणे सा क्रिया न तिष्ठति चतुर्थक्षणे तु त्रियमाना सैव उत्तरदेश
संयोगात्मकधिषेपणविशिष्टा चतुर्थक्षणापाधि । उत्तरसंयोगवच्छिन्न-
क्रियोपलक्षित कालश्चतुर्थ क्षण इत्यर्थः ।

उदयनाचार्यास्तु—उत्पन्न द्रव्यं यावद्गुणमुपघते अन्त्य-
तन्तुसंयोगे वा यावन्न पट, उत्पन्ने वा कर्मणि यावन्न विभाग ताव
त्काल "क्षणा । सामग्री वा कार्यरहिता क्षणा ।

* उक्तञ्च किरणावस्थाम्—

क्षणादय एव प्रोक्तो तिमेवस्तु खलुप्रथमः ।
पञ्चदशतिमेपात्र काष्ठाकिनियुता कथा ॥

श्रीधराचार्यास्तु—निमेषस्य चतुर्थाभाग क्षणं, क्षणद्वयेन
 क्षय, अक्षिपक्षमकर्मोपलक्षित कालो निमेष इत्याहुः ।

पञ्चमादिक्षणे क्षणादिव्यवहाराभावमाशङ्कते—नचेति ।

उत्तरसयोगसत्त्वे प्रियाया नष्टत्वात् इतिशङ्काप्र-पार्थ ।

समाधत्ते—कर्मान्तरस्यापीति—चतुर्थक्षणा प्रियाया नष्टा
 यामपि तस्मिन्नेव घटादिमूर्त्तद्रव्ये क्रियान्तरसत्त्वात्पूर्ववत् क्षणादि-
 व्यवहारसिद्धिरिति नानुपपत्तिश्चतुर्थादिक्षणाणामिति समाधान
 प्र-पार्थ ।

ननूत् क्षणलक्षण महाप्रलयात्मकक्षण अव्यात तत्र तदुघट-
 कर्मणोऽभावादितिशङ्कायामाह—महाप्रलय इति । महाप्रलये
 क्षणादिव्यवहारो नेति सिद्धान्तानुयायिन, तादृशव्यवहारेणै तु
 अगत्या पदार्थध्वंस एव क्षणात्मककालोपाधिरवसेय ।

अस्ते क्षणव्यवहारसिद्धि शिनादि-व्यवहार कथं सेत्स्यति?
 तत्राह—दिनादीति । तत्तत्क्षणासमुदायरित्यर्थ । आदिना मासा-
 दिव्यवहारप्रह प्रदर्शितश्चैव्यस्तात् त्रिप्यगो किरणारत्नीप्रमाणेन ।

एवञ्च सकलकालप्रभाविलोडनेन कालस्य लक्षणाप्रय मुनि
 व्यञ्जम तथाहि—

त्रिषात्कालो मुहूर्त्तं स्यात् त्रिषात्त्रायहनी च त ।

अहोरात्रा पञ्चदश पक्षमासस्तु ताधुर्मा ॥

ऋतुर्मासद्वय प्रोक्तमयतन्तु ऋतुत्रयम् ।

अयनाद्विगत घर्षा मानुषोऽयमुवाहृत ॥

एव दैवश्चहोरात्रस्ते पक्षादि च पूर्ववत् ।

दैवयर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगम् ॥

चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।

रात्रिर्धैतावतीत्येताम्प्यां पक्षादिकल्पना ।

- विभुत्वे सति त्रिगसमवेतपरत्वापरत्वासमवायिकारण काल ।
परत्वापरत्वानाक्षयत्वे सति विजातीयपरत्वापरत्वासमवायिकारण-
सयोगाध्य काल । अतीतादिव्यवहारहेतुर्था काल । वर्तमानस्य
सप्रतियोगित्वमनीतत्वम् वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्य-
त्वम्, अत्रप्रागभावानधिकरणकालवृत्तित्वं वर्तमानत्वम् इति
विधेः । एतेषां लक्षणानां सम-वयप्रकारो ग्रन्थगौरवमयात्र मता
नित । स्वयमुक्त ।

कालसाधकानुमानाकारस्तु—ज्येष्ठकनिष्ठशरीरनिष्ठे परत्वाप-
रत्वे असमवायिकारणजन्ये जन्यगुणत्वात् रूपयत् ।

अन्ये तु—बहुतरसूर्यपरिस्पन्दविशिष्टपिण्डज्ञानात् कालिक-
परत्वमुत्पद्यत, अल्पतरसूर्यपरिस्पन्दविशिष्टपिण्डज्ञानात्कालिका-
परत्वोत्पत्ति ।

ततश्चैव कालानुमानम्—तद्विशिष्टज्ञान विशेषणविशेष्योभय
सम्बन्धघटकसापेक्ष साक्षात्सम्बन्धाभावे सति विशिष्टज्ञानत्वात्
लौहित स्पटिक इतिवत् ।

'अथ शरीरादिरूपापिण्डा बहुतरसूर्यपरिस्पन्दयान्' इत्याका-
रकालिकपरत्वानिमित्तविशिष्टज्ञान 'तद्विशिष्टज्ञानम्' इति पक्ष-
पदार्थ ।

क्रियारूप विशेषण पिण्डरूप विशेष्य तदुभयसम्बन्धघटको
य कश्चन पदार्थ तत्रसापेक्षमिति साध्यपदानामर्थ । शिष्टान्यत्र
राणि सुगमानि । यत्र साक्षात्सम्बन्धाभावविशिष्ट विशिष्टज्ञान तत्र
विशेषणविशेष्योभयसम्बन्धघटकसापेक्ष' मिति व्याप्तेराकार, यथा
लौहित स्पटिक इतिज्ञानम्, अत्र स्वभावेन गुण स्पटिको विशेष्य
नैवास्ति स्पटिक । सयागसमवायश्चति द्वायत्र सम्बन्धो साक्षात्स-
म्बन्धपदेनोच्यते । तत्र स्पटिकं लौहित्यस्य न संयोगो नापि 'सम-

वायः तस्य जवापुष्पादिद्रव्यसमवेतत्वात्, जवापुष्पस्य स्फटिकेन सह संयोगः साक्षात्सम्बन्धो ननु लौहित्यस्य, परं स्वसमवायिसंयोगरूपेण परम्परासम्बन्धनं लौहित्यं स्फटिके भासते । 'लोहितं स्फटिकं' इत्याकारः। त्रिशिष्टज्ञानं साक्षात्सम्बन्धाभावे सति त्रिशिष्टज्ञानत्वात् विशेषणविशेष्योभयसम्बन्धघटकं यद् जवापुष्पादिद्रव्यं तत्सापेक्षमेव, इत्येव (ज्येष्ठ.) पिण्डो बहुतरसूर्यभरिस्फन्दवान् इति त्रिशिष्टज्ञानमपि तत्त्वात् विशेषणविशेष्योभयसम्बन्धघटकसापेक्षमेव बहुतरसूर्यभरिस्फन्दो विशेषणं शरीरादिरूपिण्डस्तु विशेष्यं परमुभयोः न साक्षात्सम्बन्धः किन्तु स्वसमवायिसंपुक्तसंयोगरूपः परम्परासम्बन्ध एवोभयसम्बन्ध इत्यत्र 'स्य' पदेन सूर्यक्रियारूपविशेषणग्रहः तस्य समवायी सूर्यं तत्सयुक्तं कालं तस्य कालस्य संयोगः पिण्डेन सह वर्तते एवेतिरीत्या सूर्यक्रियापिण्डसम्बन्धघटकं पदार्थं काल इति सिद्धम् ।

साङ्ख्यार्थास्तु—पञ्चविण्णितितत्त्वप्रतिष्ठाभङ्गभिया

'काल' मतिरिक्तं पदार्थं न भवति, किन्तु एकत्वेऽपि कालस्य क्षणदिनादिभेदो वैकल्याधिमि स्वीकृतः त एवोपाधयोतीतादिव्यवहारहेतयो ननु ताद्योपाधिविलक्षणं कथनातिरिक्तं कालः । यथा चाहुयंगमाध्यकाराः—'स खल्वयं कालो यस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माणः पञ्चज्ञानानुपानो लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां यस्तुस्वरूप इयावभासते' इति ।

योगवार्तिककारस्तु—क्षणात्मकं कालं स्वीकृतव्यं परंत्यमिवापन्नं 'क्षणास्तु यस्तुपतित' इत्याद्युत्तरमाध्यानुदीयात् अन्यथा प्रतिकपरिणामानुपपत्ति एषञ्च क्षणाद्याः सर्वेऽपि काला सर्वधरनुपरिणामहेतव इत्याह इति संक्षेपः ।

दिशं निरूपयति--

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्बुद्धे-
रसाधारणं बीजं दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-
संयोगाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

‘इदमस्मात् दूरम् इदं नदिष्ठम्’ इत्याभारकबुद्धेरसाधारण
निमित्तकारणं दिक् इत्याशयवान् दिशं निरूपयति दूरान्तिकादीति ।
किं दूरत्वं किमन्तिकत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—दैशिकपरत्वमपरत्व
मिति । दैशिकपरत्वापरत्वेति—अस्यायमर्थं समीपदृष्टस्थितघटादि
मूर्त्तद्रव्यापेक्षया दूरदेशस्थितपटादिमूर्त्तद्रव्ये दैशिक परत्वम् एव
दूरदेशस्थितघटादिमूर्त्तद्रव्यापेक्षया समीपदेशस्थितघटादिमूर्त्तद्रव्ये
दैशिकमपरत्वमवर्तते । तत्र दैशिक परत्वापरत्वे असमवायिकारण
जन्ये जन्यगुणात्वात् घटनिष्ठरूपत्वं । यो यो जन्यगुणः स सर्वोऽपि
असमवायिकारणजन्यः यथा घटनिष्ठ रूप जन्यगुणात्वात् कपालगत-
रूपासमवायिकारणजन्य तथा दूरत्व = परत्व मन्तिकत्व = अपरत्व
गुणाऽपि जन्यगुणात्वात् असमवायिकारणजन्य स्यात्, तत्र
यस्मिन् मूर्त्ते (घटादिपिण्डे) परत्वापरत्वे उत्पद्येते तेन सह यस्य
द्रव्यस्य संयोग (असमवायिकारणरूप) तदेव द्रव्यं दिगिति
बोध्यम् तदसमवायिकारणं दिशावस्तुनो संयोग एवेति भावः ।

काललक्षणावदत्रापि लक्षणांतरकल्प्यम् तथाहि—दैशिक
विशेषणतासम्बन्धात्तच्छिन्नकार्यत्वाच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यस-
म्बन्धाच्छिन्नतया निमित्तकारणं दिग् ।

तथाचार्य सूत्रम्—‘इत इदं मिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम्’ ।

वे० २ । २ । १० ।

इत = संयुक्तसंयोगाल्पीयसंवाधिकारणाद् द्रव्यात् इदं बहुत
रसंयुक्तसंयोगाधिकारणं द्रव्यं परं दूरम्, इतश्च संयुक्तसंयोगभूय

स्वाधिकरणाच्च द्रव्यात् इदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणाच्च
द्रव्यमपरम अन्तिकमित्येषा प्रतीतिर्यतो यस्मादपरत्वापरत्वानिमि-
त्ताद् उक्तप्रतीतियिपयभूताद् भवति तदेव परत्वमपरायच्च दिश्यं
लिङ्गं = दिगनुमापकं लिङ्गं हेतुरित्यर्थः ।

अयमभिसन्धि — मूर्त्तद्रव्यमधि कृत्वा मूर्त्तस्येव यद् 'इदं
मस्मात्परम इदञ्चास्मात्परम' इतिधीरुच्यते, यथा शङ्खकोटेऽवस्थिय
तस्य पुस मन्त्रिवात्पुरमपेक्ष्य लवपुरपरदूरीमिति यावत् । लवपुर
मपेक्ष्य मन्त्रिवात्पुरमपर मन्तिकमिति यावत् एवमाकारायां बुद्धौ
परत्वापरत्वे निमित्तम् । संयुक्तसंयोगभ्यस्त्वाभ्यर्थं परत्वम् संयुक्त
संयोगाल्पीयस्त्वाभ्यर्थं मपरत्वम् ।

नेच भूषांमोऽल्पीयांसो वा संयुक्तसंयोगा लवपुर मन्त्रिवात्-
पुर वा न साक्षादाभयितु समर्था तेषां तत्र २ गृषियीप्रदेशे समये
नयात्, लवपुरे मन्त्रिवात्पुरे समयायामायाश्च, अन्येन केनचित्
तत्र तं संयोगा उपनेतव्या, गृषिभ्यादिस्तु परिच्छिन्नत्वात् तथामयोग
हेतु आकाशस्तु न साहचसम्बन्धप्रयोजक काष्ठश्च क्रियामात्रमन्वन्ध-
प्रयोजकत्वात् तथा, भवति च जड़मपि द्रव्यमन्यद्रव्यवृत्तिप्रमंस्या
न्यत्र प्राप्तौ निमित्तं, यथा जयापुष्य स्फटिके खौहित्यस्य, परमत्र
साक्षात्सम्बन्धः कश्चिन्न प्रमाणात्प्रतिपन्नः साहच्यं धीस्तु सम्बन्ध-
मन्तरा चोपलभेयं नाहति ततश्च यदेव द्रव्यं स्वसमयापिसंयुक्त-
संयोगाल्पीयसम्बन्धद्वारा शङ्खकोटादार-य भूयन् संयुक्तसंयोगात्
लवपुरे, ततोल्पीयस्य संयुक्तसंयोगांश्च मन्त्रिवात्पुरे उपनयति त-
देवाद्यतन गृषिभ्यादिभ्यो विचक्षणं दिगामयं द्रव्यम् ।

अत्र 'य' परेन बहुतरसंयोगस्य अन्तरसंयोगस्य वा प्रहण
नेया समयापि मूर्त्त द्रव्यं, तेन सह संयुक्ता (संयोगसम्बन्धवती)
हिनेवेति उक्तसम्बन्धव्यपटनप्रकारः ।

ततश्चास्याः सिद्धावनुमानान्तरमपि—'इदं दूरमिति प्रत्ययः,
इदं समीपमिति प्रत्ययश्च पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसम्यग्ब्र-
युक्तः परत्वापरत्वहेतुकत्वात् कालिकपरत्वापरत्ववत्' इति सामान्य-
तोदृष्ट बोध्यम् ।

॥ इयमपि कार्यमात्रं प्रति साधारण निमित्तं 'इह दिशि कृष्णः'
'परस्यां दिशि राम' इत्यादिप्रत्ययात् ।

॥ नन्वेकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुप-
पद्यतामित्यत आह—

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

यत्पुरुषस्य उदयगिरिसंनिहिता या दिक् सा तस्य प्राची ।
एवंमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य
सुमेरुसंनिहिता या दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता त्ववाची ।
'सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुत्तरतः स्थित' इति नियमात् ॥

आशङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—उपाधिभेदादिति परम-
मूले । वस्तुतो दिग् एकत्वेऽपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसञ्ज्ञाभेद
इत्यर्थः । प्राच्यादिसञ्ज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह—यत्पुरुष-
स्येति । पुरुषस्येति पदार्थमात्रोपलक्षणम् । तथाच यदपेक्षयोदयति-
गिसंनिहितं यन्मूर्त्तं सा ततः 'प्राची' इति । प्रागस्यामञ्जति सूर्य
इति व्युत्पत्तेः । यथा प्रयागस्य काशी । यस्मादुदयाच्चलविप्रकृष्टं
यन्मूर्त्तं तत्तस्य प्रतीची, प्रातिकूल्येनास्यामञ्जति सूर्य इति व्यु-
त्पत्तेः, यथा गयाया पाटर्षापुत्रस्य वा काशी । यस्मात्सुमेरुसंनि-
हितं यन्मूर्त्तं तत् तस्योदीची, उदगस्यामञ्जति सूर्य इति व्युत्पत्तेः ।
यथा रामेश्वरक्षेत्रस्य त्रापी । यस्मात्सुमेरुविप्रकृष्टं यन्मूर्त्तं तत्तस्य-
वाची, अयागस्यामञ्जति सूर्य इति व्युत्पत्तेः, यथा काश्या रामेश्वर-

क्षेत्रम् । एव खण्डान्तराराण्यपूहनीयानि । इममेवाभिप्रायमनुसृत्य
 त्याह—सर्वेषामेवेति । तथाचर्षे सूत्राणि—आदित्यसंयोगाद्-
 भूतपूर्वाच्च भविष्यतो भूताच्च प्राची ।

तथा दक्षिणा प्रेतीच्युदीची च । एतेन दिगन्तरालानि
 व्याख्यातानि । वै० रा० १४ १५, १६ ।

सर्वंसारस्तु—सूर्योदयसन्निहिता दिक् प्राची, तद्व्यवहिता
 दिक् प्रेतीची, प्राच्यभिमुखस्थितपुरूपवामदेशावच्छिन्ना दिगुदीची,
 तादृशपुरूपदाक्षिणदेशावच्छिन्ना दिगवाची, यत्र पतति सा दिगू-
 र्ध्वा, यत्र पतति साऽधः, एव विदिशोऽपि अन्या कल्पनीया । इदन्तु
 बोध्यम्—जन्यमात्र श्रियामात्र वा कालोपाधि, मूर्त्तमात्रन्तु दिगु-
 पाधिरिति ।

दिकालौ नेश्वरादतिरिच्येते किन्तु ईश्वरे एव तत्तदुपाधि-
 विधिषु क्षणदिनप्राचोप्रेतीच्यादिव्यवहारनिमित्तम् इति दीधिति-
 कृता मत तत्र युक्तम् प्रमाणाभावात् । जीव एव तथा निमित्त स्या
 दिति विनिगमनाविरहाच्च (एकपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना) ।
 ईश्वरस्य जगज्जन्मादिक फलसर्जनात् तत्कल्पनीयमिति चाध्व-
 तर्कस्यैव विनिगमकत्वे न दोष इति चेत् ? तदा अदृष्टादिसाधारण
 कारणानामपीश्वरेऽन्तर्भावप्रसङ्ग इति वृत्त विस्तरेण ।

इति दिग्ग्रन्थ ॥

आत्मानं निरूपयति—

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि संकर्तृकम् ॥४७॥

आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेद-
कतया सिद्धयति । ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव । अदृष्टादिरूप-
कारणाभावात् सुखदुःखाद्युत्पत्तिः । नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे
फलावश्यंभाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे त्वीश्वरे सा
जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । नच दशमद्रव्यत्वापत्तिः
ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः । इन्द्रियादीति । इन्द्रि-
याणां शरीरस्य च परंपरया चैतन्यसंपादकः । यद्यप्यात्मनि
“अहं जाने अहं सुखी” इत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि
विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर
इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति ।
करणमिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्तारमन्तरेण
फलानुपधानं दृष्टम् । एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलो-
पधानमपि कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥

आत्मानं—निरूपयतीति अवसरसङ्गत्या इति शेष । परम-
मूले आत्मेति—इन्द्रियादीनामधिष्ठाता अवच्छेदकतासम्बन्धेन
इन्द्रियादीनांचैतन्य (ज्ञानवत्त्व) संपादक । शरीरेन्द्रियाद्यवच्छे-
दकम्, आत्मा अवच्छेद्य इत्यर्थः । आदिना शरीरपरिमहः । एवञ्च
इन्द्रियाद्यधिष्ठातृत्वं समवायेन ज्ञानाधिकरण्यात्वात् आत्मनो लक्ष्यं
फलितम् । कालिकादिसम्बन्धेन कालादीनामपि ज्ञानाधिकरण्यात्वे-
ऽतिव्याप्तिः स्यात् तद्वारणाय समवायेनेत्युक्तम् ज्ञानमितीच्छादी-
नामप्युपलक्ष्यम् ।

तत्रात्मनि प्रमाणमाह—करणमिति । तथाच पारमर्षे
सूत्रम्—‘आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाभिनिययते तदन्यत्’ वै०३।१।१८।
आत्मेन्द्रियसन्निकर्षात्तावज्ज्ञानमुत्पद्यते तदात्मनि लिङ्गमित्यर्थं,
इदञ्च किञ्चिद् भूमिदादिहत्वाभासेभ्यो अन्यत्मजेतुरित्यर्थं तथाहि—
ज्ञानवच्चिदाश्रितं कार्यत्वाद्भवत् इत्यनुमानमात्मनि मानम् ।

नन्वात्मजातौ किं मानमित्याह—आत्मत्वजातिस्त्विति ।
सुखदुःखादीति—आदिना ज्ञानेच्छादिग्रह तथाच गौतमीय
सूत्रम्—इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ।
न्या० १।१।१०।

समवायसम्बन्धावच्छिन्ना या सुखदुःखादिनिष्ठा कार्यता
तादृशकार्यतानिरूपिता या आत्मनिष्ठा समवायिकारणता सा किञ्चि
दर्मावच्छिन्ना कारणतात्वात् तन्तुनिष्ठकारणतावत् तादृशकारण
तावच्छेदकत्वञ्च प्रवृत्ते आत्मत्वमेव ।

अथवा—जीवश्चरनिष्ठा या आत्मपदशक्यता सा किञ्चिद्
मांघच्छिन्ना शक्यतात्वात् पन्निष्ठपटपदशक्यतावत् एतादृशशक्य
तावच्छेदकत्वञ्च प्रवृत्ते आत्मत्वमेव शक्यतावच्छेदकतया
प्यात्मत्वजातिसिद्धिर्बोध्यता ।

ईश्वरे आत्मत्वजातौ मानाभावे इति वादिन प्रत्याह—ईश्व
रेऽपि सेति—‘आत्मा वारेद्रष्टव्य’ इत्यादौ ईश्वरेऽपि आत्मपद
व्यवहारादितिभावः ।

नन्वेव जीववहीश्वरोऽपि दुःखादिमान् स्यात् ? अत आह—
अदृष्टादिरूपेति । अदृष्टमव सुखदुःखाद्युपभोगहेतु ईश्वर च तत्र
स्त्वतो जातिसत्त्वऽपि न सुखाद्युत्पत्तिरितिभावः ।

ननु—आत्मत्व नित्यं यत्र नित्यं यस्वरूपयोग्यता तत्र कश्चि
चित्तफलमपि भवति, यथा च अरण्यस्थोऽपि दण्ड कदाचित्

घटस्यकारणं भव वेद्य, एवमीश्वरे सुखादियोग्यतायां कदाचिदसौ जीवघट सुखादिमान् स्याद् अत आह—नित्यस्येति । अमयोजे कत्वादिति—कारणतास्वरूपानाघायकत्वात् नाय नियमोऽव्याभि-
धारी यथं । जलपरमाणौ स्रहयाग्यताया विद्यमानायामपि स्नेहानु-
पत्ते । जन्यजलएव स्नेहो जायत इ युपपादितमधस्तात् ।

। परेत्यिति । स्पष्टम् । नन्वेव द्रव्यविभाजकत्वाक्ये आत्मपदेन जीवस्वैव ग्रहणे इश्वरपदस्य पृकड निवेद्ये दशमद्रव्यत्वापत्ति स्यादित्यत आह—नचेति । आत्मपद विहाय तत्स्थाने 'ज्ञानघट पद निवर्णायिष्याम ज्ञानवत्त्वञ्च द्विविध जीवेश्वर भेदादिति व्याख्यास्याम इत्यर्थं । आहुरिति कथनेन नेद मममत्तमिति सूचितम् ।

इन्द्रियाणमिति—इन्द्रियाद्यधिष्ठाता' इतिमूलव्याख्यानम् । आदिपदगृहीत्त दण्डयितुमाह—शरीरस्येति । चेतन्य ज्ञानवत्त्वम् । पतेनात्मनि प्रमाणं दण्डयितम् । इन्द्रियाणि शरीरञ्च ज्ञानाधिष्ठितम् अचेतनत्वे सति जनकतासम्बन्धेन अयच्छेदकतासम्बन्धेन वा ज्ञान-
घटत्वात् वास्यादिषदित्यनुमानमित्यर्थ । अचेतन चेतनाधिष्ठित कार्यं करोतीति व्याप्ते । 'अहं सुखीति' आदिना अहं दुःखी अहंज्ञानामि इत्यादि बोध्यम् ।

प्रत्यक्षविषयत्वमिति—मानसप्रत्यक्षविषयत्वमित्यर्थ । नच 'तत्रात्मानश्चाप्रत्यक्षे' वै० वा१ २ इतिखुन्नयिरोध, परात्माभिप्रायेण तस्य व्याप्रातत्वत् । स्फुटमिदमात्मत्वविषयके । विप्रतिपन्न प्रतीति—अहमिति प्रतीते शरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे विधाहप्रस्त प्रतीत्यर्थं ।

करणमितीति—द्वियत करण कुठारादि सकलकृत् फलोत्पादने कर्तृसहकृतम् ।

अस्यायमर्थं—चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि रूपाण्युल्लब्धौ सक-
र्तृकाणि करणत्वात् किदादिभियासाधकतमकुठारादिवत् । यद्येवा

कर्त्ता=प्रेरक (सञ्चालक.) यथा पुठारादे तच्चा स एवात्मेत्यनु-
मानमात्मनि प्रमाणम् ।

ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत आह—

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥

ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेकं मुक्तात्मना तत्रान्मत् इव मृत-
शरीराणामपि तदभावे का क्षतिः, प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य
सिद्धेरिति चेन्न, शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विच्छोकितस्य स्था-
विरे स्मरणानुपपत्तेः, शरीराणामयवोपचयैरुत्पादविनाशशा-
ब्दित्वात् । न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार
उत्पद्यत इति वाच्यम्, अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् ।

चार्वाक यदुक्तं—नन्विति । तस्योत्तरमाह शरीरस्येति
यदि शरीरं चेतनं कर्तुं स्यात् तर्हि मृतेऽपि शरीरे चैतन्यमुपलभ्येत
अतो न शरीरं चक्षुरादीन्द्रियनियमनकर्तुं इति भावः ।

पुनः स एव देहात्मवादी चार्वाक यदुक्ते—ननु चैतन्यमिति ।
यथा तव नैयायिकस्य मते मुक्तात्मना प्राणाभावेन ज्ञानाभाव एवमेव
ममापि सिद्धान्ते मृतशरीरे चैतन्याभावोऽपि तस्यात्मने न किञ्चिद्दु-
ष्यति यथा ज्ञानेच्छाकृत्यादीनि त्वन्मत् मुक्ता मसु न भवन्ति तथैव
मन्मते मृतशरीरेषु इत्युभयत्रापि समा समापत्तिरिति नैक एव प्रति-
क्षेप्य इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । सिद्धाती समाधत्ते—नेति । शरीरे-
स्येति—यदि शरीरमेव चेतनं आत्मा स्यात् तर्हि बाल्ये यत्कन्दुक
क्रीडादिकमनुभूतं वार्धक्ये तस्य स्मृतिर्न भवेत् तदा तस्य अनुभ-

वाभ्यस्य) धाल्यगरीरस्य नष्टत्वात् 'यस्यानुभव. तस्यैव स्मृति'
रिति नियमादिति भावः ।

अथ स्वयोज्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन धाल्यगरीरानुभव-
जन्यसंस्कारा वृद्धगरीरे जायन्त इति न स्मरणानुपात्तदोष इति इय
तहानन्तसंस्काराणां कल्पने गौरवमापद्येत अर्थात् अथययानां वृद्धिहा-
सान्यां प्रतिक्ष्य गरीर परिणमति एवमुत्तरोत्तरसंस्कारो पत्तिकल्पन
महद् गौरव तव मते, मम तु देहाद्भिन्न एक एवानुभवतज्जन्कसंस्कारयो
स्मृतध्याश्रय आत्मा इति महद्वाघवम् इत्यभिप्रायवात् 'नच' इत्या-
रस्य 'गौरवा' दित्यन्तो ग्रन्थः ।

एवं शरीरस्य चैतन्ये बाळकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात्,
इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्देतुत्वात्तदानीपिष्टसाधनतासारकाया-
त् । मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्म-
रणादेव प्रवृत्तिः । नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति
वाच्यम्, उद्वेगकाभावात् । अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमे
बोद्वेगकं कल्प्यते । इत्थं च संसारस्यानादितया आत्मनोऽ
नादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासंभवाभित्यत्वं सिद्धयतीति
बो-यम् ।

दहा मादे दंपान्तर मु थापयति—एवमिति । इष्टसा-
धनताज्ञानस्य 'इद ममेष्ट साधनम्' इत्याकारक ज्ञानस्य ।
तद्देतुत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् । यावदिष्टसाधनताज्ञानं न भवति,
साधनं काचिदपि प्रवृत्तिहेतुति इष्टसाधनताज्ञानश्च अननुभूते पदार्थे
नेन जायते, यदि देह एवात्मा स्यात्तदा पूर्वं तेन कदाचिदपि स्तन्य-

पान नानुभूते, तर्हि कथं तं सस्कारा कथञ्च तादृशं ज्ञान ? कथं वा
मातु स्तनपान य ए प्रवर्त्तन्ति सर्वथा दुरुत्तर चार्वाकस्येति भाष
स्यमते सिद्धा ता प्रवृत्तिं समर्थयते—मन्मते तु' इति । जन्मान्तरा
नुभूतति—इहातिरिक्तन उक्त्वातिग यागतिमात्रा आ मना पूर्वस्मि
जन्मनि स्तन्यपान ममष्टसाधनमिति बहुवार तन्निष्ठमिष्टसाधनधम
मुभूत तेन तदानीं (स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यहितपूर्वकाल) स्मरणाशेष
आयते प्रवृत्तिरिति न च्छति ।

ननु अन्यदपि पूर्वजन्मानुभूत कुता न स्मर्यत गालन इ याह—
नचेति । उद्बोधकाभावादिति । नाय नियमो यद्दहाद्रिन्नञ्चैसर्वं
स्मरेत् इति किन्तु अनुभवजनिता सस्कारा उद्बुद्धा स्तपव स्मृति
हेतवो नानुद्बुद्धा प्रकृत च इष्टसाधनवभिन्नपदार्थविषयकसस्कारा
णा न किमप्युद्बाधकमिति नान्यस्मर्यते । अयायत्या अगतिकगति
न्यायेन । जीवनादृष्टम् धर्माधर्मौ । कल्प्यते अनुभायते । अन्यथा
इष्टसाधनताया अनुभवाभावेन उद्बाधकाभावेन च स्मरणासम्भव
नेन च प्रवृत्त्यसम्भवन गाल शुष्ककण्ठा म्रियेतिति भाव । आत्मनो
नियव साधयति इत्यञ्चेति । स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलष्टसाधनवस्म
रणे । भावस्येति—इदं तु अनादिनाऽपि प्रागभावस्य नाय मा वा
कम नाशासम्भवादिति—या २ ज-याभाव ससवाऽपि विनाशति
व्याप्त, आ मनोऽनादिघन जग्यभाववरूपद्वतोरभावाश्रैष नाशाभ-
विमुमहंती यष । श्रुतिश्च अविनाशीवारोऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा
(वृहदा० अ० ६। ब्रा० ५। क० १४।) इत्यवज्ञानाय ए भवति प्रमाणम् ।

अयमत्र चार्वाकमतसत्त्वेष —

अत्र च चारि भूतानि भूमिचार्यनदानिडा ।

धनुष्यं धनु भूनेभ्यश्चैन्यमुपजायते ॥

क्रियादिभ्यः समनेभ्यो द्रव्यभ्या मद्यक्तिवत् ।

अहं स्यूय एयोस्मीति सामानाधिकरण्यात्

देहं स्यौल्यादियागाच्च स एवात्मा न चापरः ।

मम देहाऽवमित्युक्तिः सम्भवदोषचारिकी ॥

चत्वार्यध्वं नूतानि तत्तानि, देह एवात्मा मिलितेभ्यो भूते-
भ्यो मद्यक्तिवच्चैतन्मनुषजायते विनष्टेषु तेषु स्वयमेव विनश्यति,
नास्ति परलाक, न पुण्य पाप वा कर्म यत्फलं तत्र भुञ्जीत । प्रत्यक्षमे-
वैतन्प्रमाणम् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुण्यार्थं, मृतिरेव
मोक्षः । उक्तञ्च—

यावज्जीव सुखं जीवेद्यथा कृशा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत ॥

धूर्त्वा एव लोकसुखवञ्चका बहुवित्तव्ययायाससाध्ये अग्नि-
होत्रादिकर्मणि प्रवर्त्तयन्ते मर्यादोन्मुखा नास्ति वेदा प्रमाणादिति ।
उक्तञ्च—

अग्निहोत्रं त्रया वेदाः स्त्रियदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

अस्य मतस्य प्रवर्त्तको बृहस्पतिर्देवगुणरिति कश्चित् एतन्नामा
अन्य एव पुण्यं ह्यन्य । अस्यैव देहात्मत्वात् मनस्य मृत्कालिका
रणा सिद्धान्तयुक्त्या सात्त्वतत्त्वं इतः कृतम् । यस्यापमापय—

नास्ति देह आत्मा किन्तु तद्भिन्नं पुण्यपुण्यकर्त्ता तत्फल-
भोक्ता च । यदि देह एवात्मा स्यात् तदा राजरङ्गादिव्यवस्थानं स्यात्
नहि पुण्यं कर्म विना कश्चिद्राजा भवत् कश्चिद्वा पापं कर्म विना रङ्गो-
भयि च देहस्यात्मं च अकृतकर्मणां फलावाप्तिः कृतकर्मणाञ्च विनैव
फलज्ञानं नाय इति अष्टनाम्नागमप्रसङ्गादुच्यते ॥

किञ्च देहाद्भिन्न आत्मा न चेत्तर्हि जन्मकाल एऽद्यत्वे एत-
कर्मणि न प्रवर्त्तत नहि पूर्वं स्नानपानसुखं कनचिरपूर्वास्मद्गन्मद्यन्-

भूतं येन इष्टसाधनतास्मरणेन तत्र प्रयत्नैत, प्रवृत्तिमात्रमिति इष्ट-
साधनताज्ञानस्य हेतु वात् अनुभवमस्कारस्मृतीनाञ्च एकस्मिन्नेया
विकरणे नियम तथा च सिद्धो देहादतिरिक्तो ज्ञानेच्छासुखादिगुण-
यानाम्, तस्मिन् च पुनर्भवोऽप्यवश्यम्भायी परलोकसाधक,
सुखदुःखादियैचिच्छश्च स्वहेतुभूतमष्ट विनाऽनुपन्न तदनुमापकम्
ऐदिकं सुखं तु न पर पुनर्याद् वा नु ज्ञानुपकृत्यात् । नापि मृतिर्मात्रि-
किन्तु न च पुनरिति नु अधस्त ०३, वेदाश्च यत्तद्यथायथायथायथा-
गुणं ज्ञान्य माः प्रमाणमेव, न च स्वयमपि बहुवित्तव्ययायासङ्कुर्वाणा निः-
स्वार्था परमविरक्ताश्च वेदप्रमाणविदो ब्राह्मणा भ्रान्ताः प्रतारका-
श्च भवितुमर्हन्ति प्रत्यक्षादनिरिक्तमनुमानाद्यप्यस्यैव प्रमाणं न
प्रत्यक्षमात्रम्, अन्यथा गृहाद्गतं पतिमयश्यन्ती चार्वाककामिनी
मृतं मत्वा सोऽस्नाडेमाश्रन्देत्, पत्रादिलिङ्गेन तत्सत्ताज्ञाने तु
अनुमानप्रमाणस्वीकार इति सर्वथा युक्तिप्रमाणविरुद्ध *चार्वाक-
मतमिदमनादेशं कल्याणसुभिरिति सचेप ।

इति चार्वाकमतखण्डनम् ।

ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति कारणत्वं कर्तृत्वं
चास्तु विरोधे साधकाभावादत् आह—तथात्वमिति ।
चेतन्यमित्यर्थः । उपाधाने नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव ।
कथमिति । पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं

* 'चार्वाक' इत्यस्य नामो 'वाक' वाक्य यस्य स 'चार्वाक' इति द्व्युत्पत्ते-
र-अर्थः यथा अन्य पर नाम 'लीकापतिक' इति । लोके आयत विस्तीर्ण प्रसिद्ध
मिति य * इ दत्त प्रत्यय प्रमाणं तयोः कृत्याम् तत्प्रतिपदकं शास्त्रमपि लोकायतम्
तदधीते तदेव य. स 'लीकापतिक' ।

न स्यात् । अनुभवितुरभावात् । अन्यदृष्टस्यान्येन स्मरणामंभ-
वात् । अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभा-
वादिति भावः ॥४८॥

सम्प्रति चार्थाकंकदेशी 'कारणोऽहञ्जानामि' इत्यहप्रत्ययव
जान्द्रियाग्येषात्मेति शङ्कते—नन्विति । कारणत्वमिति । करण-
त्वमिति पाठान्तरं, तस्य भावमन्वयम् । क्रियानुकूलवृत्तिमस्वश्च
कष्टत्वम् । ननु कथं तदेव करणं कर्ता च उभयोर्विकृतस्वभावात्
इत्याह—विरोधे मानाभावादिति । विरोधेऽभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे ।
अयं भावः—विकृतमिति च न सम्प्रत्यया यत्प्रमाणासहिष्णुत्य
नाम । यत्तु प्रमाणेन तर्धैव सम्प्रतिपन्न यथार्हतानामेकस्मिन्नैव सद-
सती तत्कथं विरोधः । सिद्धान्ती रण्डयति तथात्वमिति—
यदीन्द्रियाणां चैतन्यं धर्मं अर्थाद् इन्द्रियाग्येषु क्रियानुकूलवृत्ति-
मन्ति (कर्तृणि) तदा उपघाते इन्द्रियनाशे कथं स्मृतिः स्यात् स्मृ-
तिज्ञानाधिकरण्यास्यात्मनो नष्टत्वात् भवति तु पूर्वं चक्षुष्मतः पश्चा-
दन्धभावः प्राप्तस्यापि पुनरस्य प्रत्यय 'यौ पितरावद्राक्षतौ स्मर-
मीति' ।

ननु—इन्द्रियान्तरेण स्मृतिर्भविष्यतीति ? अत आह—
अन्येनानुभूतस्येति । नह्यन्यदृष्टमन्य स्मरतीति नियमः वैपरीत्ये
रामदृष्ट कृष्णोऽपि स्मरत् । अत्र हेतुः वक्ति—अनुभवस्मरणयो-
रिति । सामानाधिकरण्येन एकाधिकरणममन्वयेन । कार्यकार-
णभावात्, अनुभवः सस्कारदाता कारणं स्मृतिः कार्यं यत्रानुभव
तत्रैव स्मरणमिति नियम इति भावः ।

किञ्च सर्वाणीन्द्रियाणि सम्भूय एकस्मिन्परीरे एक आत्मा ?
आहोस्त्रिप्रत्येकं नाना आत्मानः ? आद्ये नष्टेऽपि श्रोत्रे चक्षुषा शब्द

साक्षात्कार. स्यात्, किंवा किमपि रूपादिक न भायात्, । आत्मनो नष्टत्वात् 'मृतोऽय' मित्यवाधित प्रत्ययश्च सर्वस्य सर्वत्र समुन्मि-
येत् । द्वितीये तु प्रत्येक सर्वेषा स्वात्प्रत्ये कदाचिदनैकमत्ये विरुद्ध-
दिक्रियैस्तैरधिष्ठित शरीर विदीर्येत । यदि च तानि नैव सर्वेषा स्व-
तन्त्र णि तर्हि यत्तन्प्राणयेतानि स एवात्मा इन्द्रियभिन्न रूपादि-
विषयेषु यथेच्छ तत्प्रवर्तक कुटारप्रवर्तक इव तच्चेति । यस्तु 'अह-
काण' इत्याकारा प्रतीति इन्द्रियात्मत्वावनायोपन्यस्ता मा च 'मम-
वेह' इति प्रत्ययवत् 'ममेन्द्रिय' मिति बाधकप्रत्ययसद्भावाद् भावे-
येति नतरामिन्द्रियात्मत्वादिमतमपि सम्यक ।

इतीन्द्रित्मवादखण्डनम् ।

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं
सगादत आह--

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।
मनोपीति । न तथा, न चेतनम् । ज्ञानादीति । मनसोऽणु-
त्वात्प्रत्यये च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञानसुखादिमत्त्वे तत्प्र-
त्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते ॥

मनश्चात्मयादी शङ्कत—नन्विति । नित्यस्येति—नित्य
मन' इति नैयायिकैःपि स्वीक्रियते आत्मा च नित्य एवसति इन्द्रि-
याद्यात्प्राणपक्षे कृतविशगुणारिरूपो यो दोष त्तोऽप्येतन्मि-
मत न भविष्यतीति पूर्वपरिज्ञानोऽभिप्राय । सिद्धात्मी उत्तरयति— न त्थयेति।
तत्र हेतुमाह—ज्ञानादीतीति। मध्य विवृणोति—मनसोऽणुत्वादितीति

मनोऽणुपरिमोक्षण तस्यैवं न प्रत्यक्ष कुतः पुन तदाधितातां सुखादीनाम्
 अपिरपि 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति' । न्या० १।१।१६
 इति मनसोऽप्रत्यक्षत्वमाचष्टे । सन्ति तु सुखादयः प्रत्यात्मवेदनीया,
 नचैषां प्रत्यक्षापलब्धिरपलपितु शक्यत । किञ्च मनस आत्मत्वस्वी-
 कारे तस्मिन् क्लृप्ता कर्तृत्वव्यक्ति रूपादीयेत तत्पुण्यतायै च कर-
 णान्तर कल्प्यते इति किमपूर्व घादिना कृत स्यादित्यतिसत्त्वेप ।
 वक्ष्यत इति—अग्रे पञ्चाशतिसदृश्यायां कारिकायामित्यर्थ ।

इति मनआत्मघादखण्डनम् ।

नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा, तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चैतनत्वम्,
 ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः, तस्यापि भावत्वादेव
 क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेत्वात् सुषुप्तावप्या-
 क्षयविज्ञानधारा निरावाधैव, मृगमदवासनावासितवसन इव
 पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्ना-
 नुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न, तस्य जगद्विषयकत्वं सर्वज्ञत्वा-
 पत्तिः । यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः । सुषुप्तावपि
 विषयावभासप्रसङ्गाच्च । ज्ञानस्य सविषयात् ॥

क्षणिकविज्ञानवार्ता योगाचार शङ्करे—नन्विति । विज्ञान-
 मिति क्षणिकविज्ञानमित्यर्थे क्षणिकत्वञ्च द्वितीयक्षणावृत्तिध्वस-
 प्रतियोगित्व (एकक्षणाभासस्थायित्व) विज्ञानवादिनये । सर्वं घस्तु
 अस्य मते विज्ञानमेव तथापि आत्मप्रकरणत्वाद् 'आत्मा' इति वि-
 शिष्योक्तम् ।

एतच्च द्विविधं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानमेवात्र 'अयं घट' 'अयं घट' इत्याकारक विज्ञान 'प्रवृत्तिविज्ञानम्' 'अहमह' मित्याकारक विज्ञान 'मालयविज्ञान' गुरुयते । विज्ञान बुद्धिरित्यनयोन्तरम् । ननु विज्ञानापरपर्याया बुद्धः कथं चतनत्रजडायास्तस्या आत्मत्वायोगादित्याह—तस्य स्वतःप्रकाशरूपत्वादेति । स्वतःप्रकाशत्वञ्च स्वपरव्यग्रहारे स्वभिन्नप्रकाशानपेक्षत्वम् । ज्ञानसुखादिकमिति—'अहंज्ञानामि' 'अहं सुखीत्याशनेकार विज्ञानमेव सुखादिरूपेण भासते, न ततोभिन्नमित्यर्थः । विज्ञानस्य एव सुखादय आकारा सबृत्त्या पृथगिवावभासन्ते) भावत्वादवेति—'यत्र सत् तत्त्वणिक' मिति व्याप्ते यथा दीपशिखा भावरूपत्वात् क्षणिका (प्रतिक्षण परिष्णामपत्नी) तथैव सर्वं यस्तु भावत्वात्क्षणिकं, तथा च विज्ञानमपि ।

ननु क्षणिक विज्ञान चेदात्मा तदा सुषुप्तिर्न सिद्धयेत्तदा पूर्वविज्ञानस्य नष्टत्वात् विज्ञानान्तरस्य चाभावाद् अत आह—पूर्वपूर्वेति ।

अस्यायमर्थः—यद्यपि पूर्वं पूर्वं विज्ञानं नश्यति उत्तरमुत्तरांशोरपघने, सुषुप्तौ च विज्ञानोत्पादिका सामग्री नास्ति तथापि 'अहमह' मित्याकारा आलयविज्ञानसन्तति स्तत्राप्यनुवर्तत एवेति न सुषुप्ताघात्मनोऽभावे, तत्र प्रवृत्ति विज्ञान नास्ति आलयविज्ञानन्तु वर्तत इति तत्त्वम् ।

ननु क्षणिकचद्विज्ञान विज्ञानार्थिता विज्ञानस्वरूपा सस्कारा अपि क्षणिका तेषां नष्टत्वात् तद्य मते कस्यापि स्मृतिर्नभ्याव अत आह—मृगमद्वचामनोति । यथैकस्मिन्नेव घस्त्रपुटे मृगमद = कस्तूरिका निष्पत्तिं किन्तु सथांययेथ यस्त्रपुटकानि तद्वासनावास्ति-

तानि जायन्ते, उत्तरोत्तरस्मिन् पुटके मृगमदपासनाया सक्रान्तत्वात्
तथेहापि पूर्वपूर्वविज्ञानोत्पन्ना. संस्कारा उत्तरोत्तरस्मिन् विज्ञाने
सङ्गमन्ते इति न स्मृतेरसिद्धिर्मम मत इति भावः । 'इती'
त्यन्त सर्वोग्रन्थ पूर्वपक्षिण ।

सिद्धान्ती समाधत्ते 'न' इति । विकल्पद्वयं करोति तस्येति—भव-
दभिमतेविज्ञानस्य कां विषयः सर्वं जगद् ? जगदन्त पाती कश्चिदंघ घा
पदार्थ ? आद्ये सर्वज्ञत्वात्सर्वः सर्वं जानीयात्, नतु जानाति तस्मा
शायः पक्षः क्षोदक्षम. ।

द्वितीये सुपुताद्यपि विषयप्रतीति सम्भवेत् । यत्किञ्चित्पवेन
गृहीतस्य यस्य कस्यापि घटादेः पदार्थस्य तद्विषयत्वेन एकरूप-
पातिन्या युक्तेरभावात् सुपुतौ विषयाः प्रतीयेरन् आख्यविज्ञानं
तत्र घत्तत इति तत्र मतं तच्च न निर्दिष्य भवितुमर्हतीति युक्त
तदा अन्यतमविषयस्फुरणमित्येभिप्रायेणाह ज्ञानस्य सविषयत्वा-
दिति ।

तदानीं, निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न, तस्याः
स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः
न चेष्टापत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं, घटादे-
रनुभूयमानस्यापक्षपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं विज्ञान-
स्येति चेत्, किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं
विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीला-
कारोऽपि पीताकारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् ।

पुनर्याह गङ्गते—तदानीमिति । सुपुत्तिकाख इत्यर्थः ।
निराकारा निर्विषया । चित्सन्ततिः विज्ञानवारा । स्वप्रकाशत्वे

ज्ञानस्वरूपत्वे । प्रमाणाभावादिति—सुपुसौ निर्विषया चित्सन्तति-
रनुयत्तत इत्यत्र न किमपि मान पश्याम प्रमाणेन विना तु तदा कथ
सा सिध्येत्, नहि निर्विषय किमपि विज्ञान, ज्ञानत्वस्य 'विषयता-
व्याप्यत्वनियमादितिभाव । अन्यथा यदि विनैव प्रमाण सुपुसौ ज्ञान-
मद्भान्नियत तदा । घटादीनामिति—घटपटादिविषयाणामपि ज्ञान
स्वरूपापत्ति, अर्थात् जाग्रदाद्यवस्थाकालेऽपि घटादिपदार्थसत्ता न
स्वीकर्त्तव्या ।

आक्षिप्य समाधत्त 'नच' इत्यारभ्य 'अशक्यत्वात्' इत्य
न्तेन । घस्तुनो घटाद्या पदार्था मम मते न परमार्थसत्त किन्तु
प्रतिभासमात्रशरीरास्ते विज्ञानस्वरूपा एवति ममष्टमेव त्वया गदित
मिति बौद्धस्य हृदयम् ।

घटाद्या पदार्था बाह्यविषयतास्वरूपेण सर्वानुभवमात्रा
कथमपलप्येरन् । अर्थात् यद्येते विज्ञानस्वरूपात्पृथङ् न स्यु तर्हि
'अय गट' इति प्रत्ययेन न भाव्य किन्तु 'इदं विज्ञान इदं विज्ञान'
मित्येष प्रत्ययो भवेद् आच पण्डितेभ्य आच पालुसपादेभ्यो
हाल्लिकेभ्य, नत्येव दृश्यते तस्माद्विज्ञानाद्भिन्ना घटाद्या विज्ञानविष-
याश्चेति नैयायिकस्य तर्क ।

पुनराशङ्कते धाँरु —आकारविशेष इति । अय घटादि-
पदार्थ । विज्ञानस्य चणिकमुदे । आकारविशेषः स्वरूपविशेष
यथा पटस्तन्तुना स्वरूपविशेषो नतु तन्तुसत्तातिरिक्तसत्ता
धानित्यर्थ ।

सिद्धान्ती विकल्प्य दूषयति—किमयमिति । अथ घटाद्या-
कारविरोधो विज्ञानस्वरूपाद्भिन्नो वाऽभिन्नो (विज्ञानस्वरूप), वा ।
अथे दूषणमाह—तर्हि समायातमिति । आद्यपक्षे विज्ञानात्पृथ-
ग्विषयसत्तासिद्धौ 'सर्वे विज्ञान' मिति बौद्धे प्रतिज्ञादानि । द्वितीये-
त्याह—समूहालम्बन इति । * नानाधर्म्यवगादि एक ज्ञान समू-
हालम्बनम्, यथा 'इमे वस्त्र नीलपीते' इत्याकारक ज्ञानम् । अथ
भाव—तव मते विज्ञानाद्विषयाणां न भेद, एव यद्विज्ञान नीलवि-
षयक तदेव पीत विषयीकरोति नीलपीतयोश्च स्वयं सत्ता नास्ति,
एव नीलाकारोऽपि=नीलस्वरूपमपि पीताकार=पीतस्वरूप भायात्,
'तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नः नियमात्, प्रकृतेनीलाकारपीताकारौ
समूहालम्बनात्मकविज्ञानादभिन्नौ, तथाच नीलाकारोभेदवतो विज्ञान-
नादभिन्न पीताकारोऽपि नीलाकारादभिन्न एव, तेन नीले पीतप्रत्ययो
यथार्थं स्यात्, अर्थात् "इमे नीलपीते" इत्यस्य स्थाने 'इमे नीले'
इत्येव 'इमे पीते' इत्येव वा प्रत्ययो भवेत् । अप्र हेतुमाह स्वरूपत
इति—विज्ञानस्वरूपस्यैवार्थं, अविरोधात् एकत्वात् ।

अपोहूरो नीलत्वगदिविज्ञानधर्म इति चेन्न, नील-
त्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् । इतरथा विरोधा-
वधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । नच वासनासंक्रमः संभवति,
मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् । नचोपादानोपादेय-
भावो नियामक इति वाच्यं, वासनायाः संक्रमासंभवात् ।
उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न, तदुत्पादकाभावात् ।
चितामेमोत्पादकत्वे तदानन्त्यसङ्गः ।

* नानाविशद्यतानिहापतनानाप्रकारताशालिज्ञानमित्यत्र तात्पर्यं सशय
तु नानाप्रकारतानिहापिताया एकावशेष्यताया सत्त्वात् न समूहालम्बनत्वमिति ध्येयम्

पुनः शब्दोक्ते स एव—अपोहरूप इति । गोपध्वजवर्णात् सर्वासां गोव्यक्तीनामुपस्थिते अतस्माद्=गोभिन्नादध्वादितो व्यावृत्ति-
दणनाद्य अतद्वावृत्तिरूप 'अपोह' एव शब्दार्थ=वाच्यार्थ सच
विज्ञानधर्म एवेति बौद्धमतम् । एवञ्च प्रकृतेऽपोहरूपो नाम अनी-
लव्यावृत्तिरूपो (नीलत्वादिरेव) विज्ञानस्य =क्षणिकविज्ञानस्य धर्मः
तेन नीलाकारोऽनीलव्यावृत्तिरूप पीताकारश्च अपीतव्यावृत्तिरूप
इति नोमयोराकारयोरेवदबुद्धिः अर्थात् तौ द्वावाकारावभिन्नावेव
भेदप्रतीतिस्तयोर्नीलत्वपीतत्वयोः, सापि न पारमार्थिकी किन्तु सां-
वृत्तिकीति बौद्धस्याप्य ।

तदेतत् सिद्धान्ती निराकरोति 'न' इति । नीलत्वादीनामिति-
एकस्मिन् विज्ञानरूपे धर्मिणि विरुद्धानां नीलत्वादीनां धर्माणां न
सामानाधिकरण्यामित्यर्थं, अर्थात् नीलत्व नीलनिष्ठ, पीतत्व पीतनि-
ष्ठमिति द्वावपि विरुद्धौ धर्मा कथमेकस्मिन्नाधिकरणे (विज्ञानात्मके)
स्थानु पारयेताम् । इतरथा विरुद्धानामपि नीलत्वादीनां सामानाधि-
करण्ये, विरोधाद्धारणस्यैवेति—विरोधनिश्चय कुत्रापि न स्यात् ।
सर्वस्मात् ससाराद्विरोधकथा सुदूरमुत्सारिता भवेदित्यर्थं ।

ननु—न घयं समूहालम्बने नीलाकारादिकं प्रतीम किन्तु
चित्राकारमेकमेवेति नोक्तदोष इतिवादिनो बौद्धस्य मुख्य धासना-
सकामपक्षं दूषयति—'नचे'ति । अयमर्थं—यत्पूर्वमभिहित मृगमद
दृष्टान्तेन पूर्वपूर्वविज्ञानसस्कारा उत्तरोत्तरमुत्पन्ने विज्ञाने सक्रमिष्य-
न्ते तेन मम ममेऽनित्येऽपि विज्ञाना मानि न स्मरयानुपपत्तिरूपो दोष
इति तदपि न, अत्रार्थं हेनुमाह—मातृपुत्रयोरिति—यदि वासना-
सकाम स्यात् तर्हि मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन पुत्रेण स्मरणं कृत
भवेत् नत्वेष तस्मादयुक्तमेतत् ।

ननु उपादानेनानुभूतमुपायेदेन स्मर्यते मातृपुत्रयोर्नोपादानो-
पादेयभाव इति न मातृदृष्ट पुत्र. स्मर्तुमर्हति अत आह—'नचे'ति ।
संक्रमासम्भवादिति—धर्मत्वाद्वासना धर्मिणो विहाय परत्र गन्तुं न
सममर्थेतिभाव । मृगमदसक्रमेऽपि कस्तूरिकायाः परमाणव एवाहृष्ट-
धणादुत्तरत्र परपुटे सयुक्तिभाजोभवन्तीति सर्वथा यौद्धोऽज्ञातपदा-
र्थस्वभावः ।

पुन गड्ढते—उत्तरस्मिन्निति । अयमर्थः—संक्रम सञ्चारः
पूर्वविज्ञानवासनाया उत्तरस्मिन्विज्ञाने उत्पन्ने तेन सहैवोत्पत्तिर्या-
वासनानां सैव सक्रम इति श्रुम् ।

एतद्दूषयति—नेति । तदुत्पादकाभावादिति—तद्दुत्पाद-
कमन्तरा कस्याप्युत्पत्तिः पूर्वविज्ञानन्तु नष्टमेव तत् कथं स्ववासना-
मुत्तरत्रोत्पादयेत्, तदुत्पादनक्षणे तस्याभावात्, तत्सत्तास्वीकारे तु
अधिकक्षणास्थायित्वात् विज्ञान क्षणिकमिति न सिध्येत् तस्माद्
वासनासक्रमनिरूपणं तु शकं यौद्धस्येति नैयायिकस्याभिप्रायः ।

दूषणान्तरमाह—चित्तमेवेति । अयमर्थ—मानामजीजनत्
पूर्वविज्ञानमुत्तरविज्ञाने वासनाम्, उत्तरोत्तरमुत्पद्यमानं विज्ञानं स्व-
यमेव वासनामप्युत्पादयिष्यतीति चेत् ? तदा तस्कारानन्त्यप्रसङ्ग
संस्कारोत्पादकानां विज्ञानानामनन्तत्वात् । चित्तम् विज्ञानानाम् ।

क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न,
मानाश्चात्कल्पनागौरवाच्च । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैत-
न्यमपि प्रत्युक्तं, गौरवादतिशये मानामावाच्च । बीजादावपि
सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कूर्वद्भूत्वाकल्पनाच्च
पुन गड्ढते—क्षणिकविज्ञान इति । अतिशयविशेषः शक्ति-
विशेषः, अर्थात् उत्तरविज्ञाने अस्ति किमप्यलौकिकं सामर्थ्यं स्मृति-

रूपकार्यगम्य येन अनुभवजन्यसंस्कारोत्पत्त्या स्मृतेर्नानुपपत्ति । उत्तरयति—'ने'ति । मानाभावादिति—यद्यपि स्मृतिकार्यान्यथानुपपत्तिरेव मान, तथापि अनन्तविज्ञानेऽनन्ततादृशयत्तिकल्पन महद्गौरव, घर तस्माद्विज्ञानाद्भिन्नस्य नित्यस्य ज्ञानाधिकरणस्यात्मनस्त्रोकार । कल्पनागौरवादिति—स एवायम्' इत्यापामरप्रत्यभिज्ञानात् क्षणिकानन्तयत्कित्प्रागभावव्यसकल्पन गौरवादित्यक्षरार्थ ।

एतेनेति—पूर्वोक्ततर्केण । क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यम्, चेतनता क्षणिकपरिमाणं धर्म इत्यर्थ, इत्युक्तम् खण्डित बोध्यमित्येष, यथा क्षणिकविज्ञानवादोपासनासक्रमानुपपत्तिरूपतर्कासह तथा क्षणिकशरीरचेतनतावादोपि परेषां नास्तिकानां व्युदस्त इति भाव ।

सम्प्रति बौद्धस्य कुर्वद्रूपत्ववाद' खण्डयितुमाह—बीजादावपीति । अत्र बौद्धस्य वासनासक्रमवादसाधनायाय तर्क—चेने उत्तस्यैव बीजस्योत्पत्तिर्भवति नतु कुसुब्ब स्थितस्य अतोऽद्भुत्त्वाद्यच्छिन्न अद्भुतरूप कार्यम्भवति * कुर्वद्रूप कारण वाच्यम्, एवमेव क्षणिकशरीरेष्वपि उत्तरोत्तरपरारनिष्ठवासनात्पादकत्वरूप कुर्वद्रूपत्व जातिविराप स्वाकर्तव्यो यत्र नैव वासनासक्रमानुपपत्तिरूपोदोष, किन्तु दृष्टान्त बाज कुर्वद्रूपत्वस्य यथा समा व्याप्ति तथैव तस्य विज्ञानत्वेन सहापि समा व्याप्ति यत्र २ कार्यजनकत्व तत्र कुर्वद्रूपत्व यत्र २ कुर्वद्रूपत्व तत्र कार्यजनकत्वमिति तस्या अकार ।

एव खण्डनपर लि खान्तग्रन्थाऽय बीजादावपीति—यस्था-

* कुर्वद्रूपत्वो मुक्त रूप यस्य, तस्य भाव कुर्वद्रूपत्व' नित्यम् । अत्र रोपभायकक्षणिकबीजवृत्तिमात्रवृत्तिर्बीजत्वयाप्या जातावशम् ।

यमर्थे—वीजादावपि (अद्भुरजननहेतुभूत कुर्वद्रूपत्वाङ्गीकारो निष्फल) सहकारीति—धरणिस्खलितसयोगादिरूपो य सहकारी तस्य समयधान साविध्यविशेष तनाङ्कुरोत्पत्ति, कुसुलादौ तु तव समवधानात्=तादृशसहकारिसयोगविशेषाभावादेव नाङ्कुरोत्पत्ति, प्रेतो देतो कुर्वद्रूपत्वकल्पन न युक्तम् ।

अयमत्रायो नैयायिकस्य—फलजननाय योग्ये धान्यादि-बीज सहकारिभिर्धरणिस्खलितसयोगादिभि भूतिराय (उपकार) आधीयते इत्येवावश्य स्वीकर्तव्यम्, एतन्नैवाकुरादिनियमोपपत्तौ भल कुर्वद्रूपत्वकल्पनेन ततो बौद्धमते वासनासक्रमानुपपत्तिरूपो दोषस्तदवश्य पचत्युक्तो विज्ञानवादिसमय ।

इदमधिकमत्र यदिदव्यम्—एक एव शुद्धो भगवानुपदेष्टा परन्तु भावनाभदात् तस्य शिष्याश्चतुर्विधा आसन् तेषु मुर्यो माभ्यामिकः सर्वशून्यतावादी—यस्येद मत् सच्चित्तम् यत्सत् तद्वि-नश्यति अत सर्वं शून्यं शून्यमिति भावनीयम् दृष्टार्थो व्यवहार स्वप्नव्यवहारवत् सद्ब्रह्मा भासते अतपयोक्तम्—

परिव्राट्कामुकशुनामेकस्या प्रमदातना ।

कुण्ठप कामिनी भक्ष्य इतितिल्ला विकल्पना ॥

तस्मात् सर्वं क्षणिक क्षणिकम् 'दुःख दुःख' स्वलक्षणं स्वैलक्षणा 'शून्यं शून्यम्' इति भावनाचतुष्टयबलात्सकलवासनानि-वृत्तौ पर निर्वाण 'शून्यतत्त्व' प्राप्यते, तस्माद्वय वृत्तार्था नास्माक-मुपदेश्य नाम किञ्चिदस्ति ।

योगाचारास्तु—स्वयमकाश विज्ञानमवश्य स्वीकर्तव्यम् अन्यथा जगदान्धय प्रसज्यत ग्राह्यग्राहकमविविक्तीना वस्तुताऽभेदापि पृथगवभास एकस्मिंश्चन्द्रमासि द्विःवाचमास इव भ्रम ततश्च भाव नाचतुष्टयबलात् विविधविषयाकारविचर्जितशुद्धक्षणिकविज्ञानोदय-स्वरूपमोक्षप्राप्ती कृतार्थता भवति' इत्याहु ।

सौत्रान्तिकास्तु—इत्थमाचक्षते—वाह्यं . घटपटाद्यर्घजातम-
स्येष परं न प्रत्यक्षं किञ्चननुमेयमेव यथा भाषया देशः, यथा वा
सम्भ्रमेण स्नेहः, एवं ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । अर्घात् ज्ञानाका-
रानुमेयक्षणिकवाह्यार्घं एवात्मेति ।

वैभाषिकास्तु—द्विविधोऽर्थो ग्राह्याध्यवसायभेदात् तत्र
ग्राह्यग्राहकं निर्विकल्परूपं ग्रहणं (ज्ञानं) कल्पनापोढत्वादभ्रान्तं
प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अध्यवसायस्तु सविकल्परूपः (अनुमानम्) अप्र-
माणं कल्पनारूपत्वात् सौत्रान्तिकवैभाषिकयोरियानेव भेदो यदाद्यो
वाह्यानुमेयपदार्थवादी, परो याह्यप्रत्यक्षार्थवादी ।

कथमेपां तथा सञ्ज्ञा जातेति चेच्छृणु—शिष्यैस्तावत् योग-
श्वाचारश्च इतिद्वयमपि करणीयम् तत्राग्राह्यपातये पर्यनुयोगो
योगः गुरुक्तस्याङ्गीकरणमाचारः गुरुक्तस्याङ्गीकरणोदुत्तमाः
पर्यनुयोगस्य (प्रश्नस्य) अररखादधमाश्च इत्येकेपां माध्यमिका
इति सञ्ज्ञा सञ्जाता ।

गुरुक्तभाषनावचनुष्टयं वाह्यार्घशून्यत्वश्चाङ्गीकृत्य भ्रान्तरस्य
शून्यत्वश्चाङ्गीकृतं तत्कथमिति पर्यनुयोगकरणाद् अथरेपां 'योगा-
चारा' इति प्रथाभूत् ।

सूत्रस्य भ्रान्त रत्नस्य पृच्छतां 'भयन्तः सूत्रस्यान्त पृष्टयन्तः
सौत्रान्तिका भवन्तु' इति भगवता बुद्धेन अभिधानात् परे 'सौत्रा-
न्तिका' इति प्रसिद्धा आसत् ।

पाह्येषु गन्धादिषु भ्रान्तरेषु च रूपादिषु स्कन्धेषु सत्स्यपि
सभ्रान्तार्षामुत्पादयितु सर्वशून्यमिति माध्यमिकान् प्रति, विज्ञानमे-
वैकं सदिति योगाचारात् प्रति, उभयं सत्यमिति सौत्रान्तिकान्
प्रति भगवात् बुद्धो तत्तद्विनेययुद्धिमनुसरत् विद्वदमघोरकथत्' 'क्षेयं

विरुद्धा भगवतो भाषा' इति यस्यायन्तोऽपरे 'वैभाषिका' इति नाम्ना
 श्यातिङ्गताः । सर्वश्र्वाय बुद्धस्य भगवत उपदेशो विनेययुक्तिमेवा-
 द्विशोऽपि भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन सर्वशून्यतापर्यवसायीति सक्षेप ।
 (पतेपां विधिष्ठा प्रक्रिया ग्रन्थगौरवभयान्नेह प्रदर्शिता*अधिकविज्ञा-
 सयस्तु अपोहप्रकरणादिबौद्धग्रन्थान् मामर्ता (व्याससुत्रोपरिता-
 द्गुरमाप्यटीकां चावबोकयन्तु) ।

इति क्षणिकविज्ञानवादियोगाचारमतसंग्रहणम् ।

अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवाभित्पविज्ञानमेवात्मा
 "अविनाशी वाऽरेऽयवात्मा बृहदा० ५ ब्रा० । १४ कं०
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" तैत्ति० आ० ब० । अनु० १ ।
 इत्यादिश्रुतेरिति चेन्न, तस्य विषयत्वासंभवस्य दर्शितत्वा-
 निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानामावात्सविषयत्वस्याप्यनुभवात्
 अतो ज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् ।

योगाचारे परास्त नित्यविज्ञानवादी घेदान्ती यदुक्तं—अस्तु
 तर्हीति । गौरवादिति—पूर्वप्रदर्शितरीत्या गौरवपराहस योगाचा-
 रामतं न सम्यक् इति स्वीकृतं किन्तु नित्यं=त्रैकाबाषाध्यमेकरस
 विज्ञानं=स्वप्रकाशचेतन्य । आमा अस्तु=सच्चिदानन्दस्वरूप ब्रह्म-
 वात्मा नान्य इत्यर्थः । अत्र बृहदारण्यकधूर्त प्रमाणयति=अ-
 विनाशीति । अस्मिन्नेवायं तैत्तिरीयधूर्ति सषादयति=सत्यं ज्ञान-
 मिति । सत्यं=त्रैकाबाषाध्यम, ज्ञान=चिरस्थमाय, अनन्त=त्रि-
 विधपरिच्छेदरहितं ब्रह्म=आत्मा, 'बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च आत्मा

ब्रह्मति गीयते इत्युक्तेः । सत्यादिक ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमित्यर्थः ।
यत्र निरस्तसमस्तपुन्द्रेयणा अतिरेधात्मानं नित्यविज्ञानस्वरूपमाह
तत्र किमन्यदेषेचित्तमिति भावः । इति चेदिति—एवं वेदान्तिना-
म्वमेत स्यादिते सिद्धान्ती उच्यते—नेति । तस्येति । तस्य
विज्ञानस्य । विषयासम्भवस्य दर्शितत्वात् 'जगद्विषयकत्वे' इत्या-
दिप्रत्येन योगाचारमतपर्यङ्गनाथसदे निरूपितत्वादित्यर्थः ।

अथ माय.—भो वेदान्तिन् भवदभिमतं नित्यविज्ञान सवि-
षयकं निर्धिषयकं वा ? आद्ये तस्य को विषयः सर्वे जगदिति चेत् ?
सर्वे मर्षज्ञाः स्युः, यत्किञ्चिदस्तुजातं तस्य विषय इति चेत् ? तदा
सुषुप्ताद्यविरूपादिविषया भायु विनिगमकाभावात् । द्वितीयं पक्ष
दूषयति—निर्धिषयस्य ज्ञानत्वं इति । * 'धिषयनिरूप्य हि ज्ञान'
मिति नियमात्, नहि निर्धिषयं किमपि ज्ञानम् । एतदेवोपपादयति
सविषयत्वस्याप्यनुभवादिति—सर्वे ज्ञान प्रत्यात्म सविषयकम्-
नुभूयत इत्यर्थः । अत इति—यतो न तर्कसहो वेदान्तिसमय अतो
ज्ञानादिभिः ज्ञानसुखेच्छादिगुणान् यः स नित्य आत्मत्यनुमा-
नप्रमाणसिद्धम् ।

सत्यं ज्ञानमिति हि ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते । ज्ञाना-
ज्ञानमुल्लिखत्वादिभिर्जीवानां भेदासिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः, अ-
न्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः । योऽपीश्वरभेदोपपत्ति-
भेदः सोऽपि तदेभेदेन तदीयत्वं मतिपादयन्स्तौति । अभेद-

१७८ । ज्ञान विषय प्रकाशयति घटादिविषयं ज्ञानप्रकारयः । विषयो ज्ञाने
निरूपयति इति विषयो ज्ञाननिर्हणकः ज्ञानानु विषयनिरूप्यम् इत्य ज्ञानविषययोः
प्रकारप्रकारवभाष निरूप्यनिरूपकभावार्थं तन्वते इति ।

भावनयैव च यतितव्यमिति वदति । अत एव “ सर्वं
 एवात्मनि समर्पिताः ” इति श्रूयते । मोक्षदशायां मोक्षाननि-
 वृत्तावभेदो जायत इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वेन नाशायो-
 गात् । भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव । न च द्वित्वमपि
 नश्यतामिति वाच्यं, तत्र निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि
 सत्यम्बरूपं तदिति बहुद्वित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मका ता-
 विति सुवचत्वात् ।

यदपि ‘सत्य’ मित्यादिश्रुतिरद्वैतब्रह्मात्मपक्षे प्रमाणा मुपन्यस्ता
 साप्यन्यार्थपरेत्याशयवानाह—सत्यं ज्ञानमिति । इदं वाक्यं ब्रह्म-
 स्वरूपं प्रतिपादयति ननु जीवस्वरूपनिर्णयपरमित्यर्थः ।

ननु—जीवब्रह्मणोरभेदात्तद्वैतवाक्यमन्यार्थपरमित्याह—ज्ञा-
 नाज्ञानेति ।

सुखित्वादीति—आदिना तु खि यपरिमहः, भेदसिद्धाविति-
 ध्यमर्थ—ईश्वर सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् नियामकानित्यं
 मुक्त, जीवस्तु अल्पज्ञोऽल्पशक्तिदुःखी नियाम्यं तत्र कथमत्यन्त
 विरुद्धधर्मयोर्जीवेश्वरयोरभेद सम्भवेत्, भेदस्य विरुद्धधर्मोपस्था-
 त्वात् । विपक्षे दण्डमाह—अन्यथेति । ईश्वरस्य जीवस्वरूपत्वे

इत्यर्थः । बन्धमोक्षेति—कश्चित्संसारो बद्धः कश्चित्संसारो मुक्तः
 इति व्यवस्था नोपपद्येत वेदान्तिमतं सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वादिति भावः ।

ननु—तत्त्वमस्यादिवाक्यानामपरार्थपरतया जीवब्रह्मणो-
 रभेद परेत्यत आह—योऽपीति ।

* ‘सर्वं एवात्मनि समर्पिताः’ इति पाठं सम्यक्च प्रपद्ये । बुद्ध्या इयं
 श्रुतिरिति तत्रैव व्यासरो न प्रातः ।

यावत् नैरतिशयन-वे ब्रह्मणि परानुरक्तिसम्पादनायाभेदोपासना-
 परायणभेदवाक्यानीति भाव । उच्चार्यदृढतायै श्रुतिं प्रमाणयितु
 माह—अतएवेति । यस्मात्परानुरक्तिसम्पादनपरकत्वमभेदवा-
 क्याना अतो हेनोरित्यर्थ । सर्व एवात्मनीति । भेदाभेदादिन-
 म्रत्याह—मोक्षदशायामिति । तत्र हेतुमाह—भेदस्य नित्यत्वे
 नेति । अभ्युपगमसिद्धान्तेनाह—भेदनाशेऽपीति । व्यक्तिद्वय
 मिति—जीवब्रह्मरूप व्यक्तिद्वयम् । ननु—व्यक्तिद्वये सत्यपि द्वित्व
 न भविष्यति मोक्षे इत्याह—न चेत्यादि । निर्धर्मक इति—यथा
 सकलधर्मशून्य ब्रह्म सत्यत्वधर्माभाववत् तत्र मते सत्स्वरूप तस्यैव
 मोक्षे द्वित्वधर्माभावेऽपि तौ जीवेश्वरौ व्यक्तिद्वयात्मकौ व्यक्तिद्वय-
 स्वरूपावेवैत्यापि मया वक्ष्यु शक्यत इति भाव ।

मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेदेक-

त्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वे
 ऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभय नैकमित्यस्य सर्वजन
 सिद्धत्वात् । योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि
 निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति । सपदाधिक्ये पुरोहितो
 ऽयं राजा संवृत्त इतिवत्, अत एव “निरञ्जनः परमं
 साम्यमुपैति” इति श्रूयते ॥

ननु—न मया ब्रह्मणि सत्ये व भवदभिमतरीत्या, स्वीक्रियते
 ‘यन्मिथ्या तदसत्’ एव मिथ्यात्वाभाव एव ब्रह्मणि सत्यत्व
 कल्पितवस्तुनो नाशस्याधिकरणास्वरूपत्वात् ततश्च नोक्तदोष इत्य
 मिप्रायवान् ‘मिथ्यात्वाभावस्तत्रे त्पारम्य ‘इति’ पदान्तौ ग्रन्थ
 पूर्वपक्षिण्य ।

तत्रोत्तरमाह—एकत्वाभाव इति । यथा तत्र नये मिथ्याप्रपञ्च-
 आभावाधिकरण ब्रह्मैव सत्स्वरूप सत्यत्वं ततो नातिरिक्तम्, एव
 मस्मिन्नपि एकत्वसङ्ख्याया अभावस्वरूपमेव व्यक्तिद्वयात्मकं
 द्वित्वमित्यपि वक्तुं सुशक्यं सर्वथाऽपि मोक्षे नैव जीवब्रह्मणो
 रैक्यमिति सिद्धान्तिनो हृदयम् । स्योक्तिं दृष्टान्तेन समर्थयति सिद्धा-
 न्ती—प्रत्येकमिति । अयमर्थः—गन्धं पृथिवीगुणो नतु जलस्य
 तथापि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इति व्यञ्जयते तस्य नायमर्थो यत्पृ-
 थिव्यामपि न गन्ध तथैव प्रत्येकं सर्वानु व्यक्तियु एकत्वे (अभेदे)
 स यपि उभय नैकम् इत्ययं भदनायक प्रत्यय सर्वानुभवसिद्धा
 नापलयितुं शक्यः । सम्प्रति ब्रह्मिद् ब्रह्मैव भवति इति मातृदशायाम-
 भेदबोधकस्यागमस्य व्यवस्थामाह—योपीति । तदानीं मोक्षकाले
 स्पष्टमन्यत् । अतएवेति—साम्यप्रतिपादकवाच्यत्वर्थः । निरञ्जन-
 इति—निर्वृत्तं सत् मुक्तं परमम् = अपुनर्भव साम्य = मोक्षत्विम
 उपैति = प्राप्नोति । इति श्रुतेरर्थः ।

ईश्वरो न ज्ञानमुखात्मा नितु ज्ञानाद्याश्रयः “नित्यं
 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः “यः
 सर्वज्ञः स सर्ववित्” सु० १।९। इत्यनुरोधत् । आनन्द-
 मित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽयम्
 त्ययः, अन्यथा पुँल्लिङ्गत्वापत्तिः । आनन्दोऽपि दुःखाभावे
 उपचर्यते, भाराद्यपगमे सुखी सद्यत्तोऽहमितिवत्, दुःखाभावेन
 सुखित्वमप्ययात् । अस्तु वा तस्मिन्मानन्दो नत्वसावानन्दः
 “असुखम्” इति श्रुतेः । न विद्यते सुखं यस्येति श्रुतो नार्थः

इति चेन्न, क्लिष्टकल्पनापत्तेः, प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र
मत्वर्थायाचप्रत्ययविरोधाच्चेति संक्षेपः ।

यत्तु वेदान्तिना ईश्वरस्य ज्ञानसुखस्वरूपत्वमुक्तं तदपि न
युक्तमिति दण्डयति—ईश्वरोपीति । ज्ञानाद्याश्रय इति—नित्यज्ञाना-
द्यधिकरणा इत्यर्थः । श्रुतिस्त्वविज्ञानपद धर्मधर्मिभावपरतया व्या-
चष्टे—विज्ञानपदेनेति । विज्ञानमस्मिन्नस्तीति 'विज्ञानम्' इति व्यु-
पस्यष्ट 'ज्ञा' धातो 'करण, अधिकरणयोश्च' इति सूत्रेण अधिकरणा-
धंरूपयुद्धप्रयशान्त पदमिदमिति भावः ।

अस्मिन् पक्षे मुण्डकश्रुतिमुपन्यस्यति—यः सर्वज्ञ इति ।

ननु—ज्ञानब्रह्मणो गुणगुणिभावपक्षे विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
इति श्रुतिस्थानन्दपदस्य का गतिरित्याह—आनन्दमित्यस्यापीति ।
अर्शुआदिभ्योऽन्' ५ । २ । १२७ इति पाणिनिसूत्रेण मत्वर्थका-
चप्रत्ययनिष्पन्नमिदं नपुंसकलिङ्गमानन्दपदम्—आनन्दोऽस्यास्तीति
व्युत्पत्ते ततश्च 'आनन्द' मित्यस्यानन्दवदर्थो बोध्यः ।

ननु—आनन्दवदित्यर्थो न युक्त ईश्वरे आनन्दाभावात् (सु-
खापरत्यर्थायस्य आनन्दस्य पुण्यफलत्वात् ईश्वरस्य च पुण्यदादेर-
करणात्) इत्याह—आनन्दोपीति । लक्षणावृत्त्या तु स्वाभावयो-
धकोऽयमानन्दशब्दो ननु 'समवायेनानन्दवान् इत्यर्थपरक, ततो-
नोक्तदोष इत्यर्थः । एतद् दृष्टान्तेन स्फुटयति—भाराद्यपगम इति ।
सम्भवति मुख्येऽर्थे जवन्वृत्तिकल्पनमन्याय्यमिति तत्राह—अस्तु-
'वेति । नानन्दब्रह्मणोरभेद इत्यर्थे अत्र श्रुतिमाह 'असुख'मिति ।
'न सुख'मिति नञ् ब्रह्मण सकाशात् सुखस्य भेद बोधयति ।
तस्मात्सुखाधिकरणमिति काम स्यात् ।

वेदान्तो षड्ङ्गे—न विद्यत इति । नैयायिक समाधत्ते—
 नेति । अयमाशय—भवत्कृत बहुव्रीहि समास, सचान्यपदार्थ-
 प्रधान तत्र नञ् पदस्यान्यपदार्थे लक्षणा क्लिष्टकल्पनेन तत्पुरुषस-
 मासे तु नायं दोष अत्र हतुमाह प्रकरणे विराधादिति । चार्हदारण्य-
 के 'असूखादिनाम्य सर्वत्र नञ्त्पुरुषसमास एवाश्रित समानप्रवा-
 हपतिताऽसुख'पदस्यापि प्रकरणेन स आश्रयणीयो नतु बहुव्रीहि ।
 अत्रैव विरोधान्तरमाह—आनन्दमित्यत्रेति । मतुवर्षाऽच्प्रत्यय
 स्पष्टमानन्दाधिकरणमाचष्टे नत्वानन्दस्वरूपम् 'असुख'मित्यत्र बहु
 व्रीहिसमासाश्रयणो तु एतेनापि विरोध स्यात् । 'अपिच आनन्दं
 ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादिश्रुत्या आनन्दब्रह्मणो स्पष्ट एव भेद
 अस्मात् सोऽप्यस्माक गुणगुणिनोभेदवादिनां मते सङ्गच्छते नत्वं
 भेदवादिनामित्याशयवानाह—संक्षेप इति ।

अयमस्य वेदान्तमतस्य सञ्चितसार—सच्चिदानन्दस्वरूप
 मद्भैत ब्रह्मैव परमार्थसत्य ततोऽन्यत्प्रतीयमान मरुमरीचिकेव शुक्ति
 रजतमिव भ्रान्तिविद्यसित मिथ्यैव, मिथ्यात्वञ्च यत्र यस्यात्यन्ता-
 भाव तत्रैव तस्य प्रतीयमानत्व, तदिदं 'प्रतिभास' यद्भेदेनाप्युच्यते,
 तदेवैक ब्रह्मोपाधिबशाजीवभाव प्राप्तमिदं भाति । 'उपाधीनामनेक-
 त्वान्नाना जीवा, येषां घटमठाद्युपाधिभेदेन एकस्मिन्नप्याकाश नामा-
 त्वव्यवहार सचोपाधिर्द्विविधा मायाऽविद्या च, मायोपाधिक चैत-
 न्यमीश्वर, अविद्योपाधिकश्चैतन्य जीव । रागद्वेषात्मकप्रवन्धानु-
 पाती शंसारो बन्ध । अविद्यैव तस्य निदानम् । जीवस्य (ब्रह्म-)
 स्वरूपानिर्भावा मोक्ष तस्यमस्यादिमहावाक्यजन्यो 'अहम्ब्रह्मास्मी'
 त्यस्ययडाकारा वृत्तिर्ब्रह्मविद्या सत्यमुक्तम्वन्ध समुच्छात इतीति
 मोक्ष एव पर पुरुषार्थ । उक्तञ्च—

यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधौतम् ।
 तद्द्रदात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥
 यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।
 अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वंविंशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥
 श्वेता० २ । १४, १५ ।

एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किंतु
 चेतनः । कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया
 तन्नाशो न स्यादित्यकारणत्वं तस्य । बुद्धिगतचैतन्याभिमा-
 नान्ययानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः ।
 सैव महत्त्वं, अन्तःकरणमित्युच्यते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां
 पुरुषस्य संसारापवर्गो । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणति-
 र्ज्ञानरूपा घटादिना संबन्धः ।

साङ्ख्यमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—एतेनेति । एतेन पूर्वा-
 क्युक्त्या आत्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन, वक्ष्यमाणग्रन्थेन च, 'भूतमपा-
 ल' मित्यनेनान्वयः । प्रकृतिरिति मूलप्रकृतिरित्यर्थः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति साङ्ख्यामिता पञ्चविंशति पदार्थां तत्र प्रकृतिरव-
 [सकलजगत] कर्त्री = उपादान कारणमित्यर्थः परिणामस्वभा-
 वत्वात्, नतन्नुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वरूपमिष्ट साङ्ख्याना तेषां भूतं
 तस्य अन्तःकरणभर्मत्वात् । पुरुष = जीवश्चेतनाबक्ष्य अपरिणामी ।

‘निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा’ इत्युक्ते । पुष्करपलाशवत् पद्मपत्रवत् ।
 निर्लेपः असद्र, ‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इत्युक्ते । यथा पद्मपत्रम-
 म्मसा न लिप्ततथा पुरुष कर्तृत्वादिधर्मांशयो न भवतीत्यर्थः । इत्य-
 मिदमनुमानं क्लृप्तम्—‘पुरुष’ कर्तृत्वादिधर्माभावधान कारणत्वा-
 भावात् यन्नैव तन्नैव यथा प्रकृति । कारणत्वाभावादित्यस्य हेतोर्-
 सिद्धिराहुः चारयति-कार्यकारणयोरिति । साङ्ख्यमत इति शेषः ।
 तन्नाशः पुरुषनाशः । न स्यात् माभूद् इत्यकारणत्व तस्य पुरुषस्या-
 प्रयमोभिर्प्रोय—पुरुषश्चेत्कारणं स्यात् तर्हि धर्मलक्षणावस्थापरि-
 णामेष्ववश्यमन्यतमपरिणामाशयः स्यात्, तेन, च, तस्य कौटुम्ब्य-
 श्रुतियुक्तिसिद्ध व्याहृत्येत ।

ननु—पवविधनिरतिरायपुरुषसत्त्वे किं मानम् अत आह,—
 बुद्धिगत इति । बुद्धिगत यच्चैतन्य तस्य अन्यथानुपपत्त्या=पुरुषानङ्गी-
 कारेऽसिद्धयो । तत्कल्पनं पुरुषसिद्धिरित्यर्थः । इदमत्र तत्त्वम् सा-
 ल्यसिद्धान्ते बुद्धि प्रकृते प्रथम परिणाम प्रकृतिश्च क्षडा तार्काय-
 भूताया बुद्धेरोपि जाड्य स्वभावः, उपादानानुविद्धत्वात् उपादेयस्य
 यथा मृदनुविद्धत्वाद् घटोऽपि मृदेव, परन्तु तत्र ज्ञानेच्छादि-
 धर्मोपलब्धेश्चैतन्यमपि प्रतीयते तत्सादृशचेतनस्वभावपुरुषसम्बन्ध-
 मन्तरा नाहति भवितुम्, क्वचित्प्रसिद्धस्यैव चैतन्यस्य बुद्धाधारोप-
 सम्भवात् यथा “ रक्तः स्फटिक ” इत्यत्र, जवाकुसुमोपरागैश्चैव
 स्फटिके लौहित्य तद्वत् । सैवेति—सैव बुद्धि महत्त्वम्, अन्त-
 र्करणमिति च ख्यायते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्याम् बुद्धिसत्त्वासत्त्वा-
 म्प्राप्तित्यर्थः पुरुषस्य जीवस्य । संसारापवर्गो बन्धमोक्षौ । नित्य-
 शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यापि पुरुषस्य बुद्धरुपरागृह्यत संसार कुसु-
 म्मोपरागृह्यते लौहित्यमिध तदपगमे च मोक्ष स्वोभावः, कुसु-
 म्प्रापगमे यथा स्फटिकस्य स्वोभाव श्रेतिना । तस्या एवेति -

'तस्या' इति पदस्य 'परिणति' रिति पदेन सम्यन्धः । इन्द्रियप्रणा-
लिकया चक्षुरादीन्द्रियरूपनालिकाद्वारा यो घटादिना घटपटादि-
विषयेन सह सम्यन्धः अर्थात् बुद्धेरेव महत्तत्त्वाख्याया सा, ज्ञान-
रूपा ज्ञानाकारा परिणति बुद्धेरित्यन्वितार्थः । एवमिच्छाया अपि
बुद्धेः परियोगात् इदमेव ज्ञानमध्यवसायपदेनाप्यभिलष्यते ।

इदन्तु योर्ध्यम्—यथा स्वभावतः चलनस्वभावमपि जलाशया-
न्तर्गते सखिलं निर्गममाणप्रतियन्धे सति न क्षेत्रमुपसृत्य तदाकारं
भवति, तदेव तु प्रतियन्धापगमे छिद्रद्वारा वह्निर्निर्गत्य कुक्ष्यात्मना
क्षेत्रमुपसर्पत् केदाराकारेण परिणत जायते, तथा स्वभावतः सर्ववि-
षयप्रकाशनसमर्थमपि बुद्धिसत्त्वं तमोगुणेन प्रतिबद्ध सत् स्वयं घट-
पटादिविषयोपसर्पणोऽसमर्थमपि चक्षुरादीन्द्रियसन्निकर्षद्वारा तमो-
निरासे सति इन्द्रियात्मकनालिकाद्वारा विषयदेशङ्गत्वा तद्विषया-
कारेण परिणमते सोऽयं बुद्धितत्त्वस्य विषयाकारपरिणामः 'अध्य-
यमायो वृत्तिरिति ज्ञानमिति' चाभिधीयते । उक्तञ्च योगभाष्ये
कारैः—'फलमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोध' इति ।

इन्द्रियप्रणालिकया अर्थसन्निकर्षानन्तर जायमाना 'अयं घट'
इत्याकारा चित्तवृत्तिः, तद्विषयको यः 'अहं घटं जानामि' इत्या-
कारोऽनुभवः स प्रमाणभूतायाश्चित्तवृत्तेः फलम्, सचानुभव पौरु-
षेय. चित्तिचित्तयोरभेदाग्रहात्पुरुष उपचर्यमाणत्वेन पुरुषवृत्तौत्यर्थः ।

पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्
समेदं कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतन्त्रत्वात् ।
प्रतिबिम्बादतास्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदं मेति विष-
योपरागः, इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तास्विको निःस्वा-

साभिहतदर्पणस्येव मञ्जिनिमा । कर्तव्यमिति व्यापारांशः ।
 तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः
 सम्बन्धो दर्पणमञ्जिनिन्नेव मुख्यस्योपलब्धिर्ह्युच्यते । ज्ञाना-
 दिवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामा-
 नाधिकरण्येन प्रतीतेः । नच बुद्धिश्रेतना परिणामित्वादिति
 मतमपास्त, कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकर-
 ण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्च ॥

पुरुष इति-कर्तृत्वाभिमानः अहङ्करोमि इत्याकारोऽहम्प्र-
 त्यय । बुद्धौ चैतन्याभिमानः 'अहञ्जेतनोस्मीति प्रत्यय । भेदाग्र-
 हात् बुद्धिपुरुषयोरससर्गाप्रहात् विधेकप्रहाभावात् पुरुषगत चैत-
 न्य बुद्धौ बुद्धिगत कर्तृत्व पुरुषे प्रतीयत इति तत्र कारण द्वयोर्वि-
 धिच्य प्रहाभाव इत्यर्थः ।

'बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्' -या० १। १। १५ । इति
 नैयायिको बुद्ध्युपलब्धयोर्भेदं न स्वीकरोति तन्मतं परासितुं बुद्धित-
 उपलब्धौ भेदं दर्शयन् तस्या अशत्रयं प्रदर्शयति—ममेदमित्यादिना ।
 बुद्धिपुरुषयोर्भेदाप्रहात् एकधाभिमानं पुरुषोपराग इत्यर्थः । पुरुषो-
 परागः पुरुषसम्बन्ध दर्पणस्य यथा मुख्यसम्बन्धः । ममेति प्रथ-
 मोऽर्थः । इदमितीति विषयापराग विषयसम्बन्धः, तद्वर्णयति—
 इन्द्रियप्रणालिकयेति तद्वत्तद्वत्स्तारुतव्याख्यानम् । निश्वासेना
 मिहर्त यो दर्पणः तत्र य मञ्जिनिमा मञ्जि-यम् । परिणतिभेदः
 'अथ घट' इत्यादिज्ञानरूपं बुद्धं परिणाम एव विषयेण=घटादिना,
 अथमेव ज्ञानमुपलब्धिर्बुद्धिरिति चोच्यते इति द्वितीयोऽर्थः । कर्तृ-

व्यमितीति--पूर्वोक्तपुरुषोपरागधिपयोपरागाम्यां कर्त्तव्यस्य=घटादे
 रघमास तेन कर्त्तव्य' मिति निश्चयात्मकाऽध्यवसायो व्यापारात्
 इत्यर्थे इति तृतीयोऽयं । तेनेति--इत्थमराप्रयवती बुद्धिरित्यर्थे ।
 तत्परिणामेन ज्ञानन वृत्तिरूपेण पुरुषस्य निरतिशयचैतन्यस्वभा-
 वस्य अतात्त्विकः आरोपित सम्बन्ध वस्तुन पुरुषस्य असङ्ग
 त्यात्, सोऽयमतात्त्विक सम्बन्ध एव (दर्पणस्य मल्लिनिघ्नैव मुख
 स्य) उपलब्धिरिति रघायते सादृश्ये वृत्तान्ते । अतात्त्विकभावे
 षण्तो दर्पणस्येति ।

तथा च 'चेतनोऽहं ज्ञानामि इत्याकारो बुद्ध्यावारोपितस्य य
 सम्बन्धोऽतात्त्विक स उपलब्धि नतु बुद्धिरेवोपलब्धिरितिभाव ।
 ज्ञानवदिति--यथा ज्ञान (वृत्तिरूपम् 'अयं घट' इत्याकारकम्)
 बुद्धिधर्म तथा सुखाद्या अपि तस्या एव परिणामविधेया । कृति-
 सामानाधिकरण्येनेति--अर्थात् अहं करोमीति यत्र प्रत्यय तत्रैव
 अहं सुधी अहं दुःखीत्यादि प्रत्ययोपि बाध्य । कृतिस्तु बुद्धेरेव
 धर्म साच परिणामनस्यमावा न चेतना पुम्पोनेयर्थे अतएवानि
 त्येत्याद्यवान् 'नच' इत्यादिग्रन्थे । इतिसादृश्यमिति--उक्त
 षट्पमाणापुत्र्या अण्डितमि यर्थे । कृत्यदृष्टभोगानामिति--कृतिः
 प्रयत्न, यस्मिन्नधिकरण्ये कृयादय प्रतीयन्ते तत्रैव चैतन्यस्यापि
 प्रतीति अर्थात् वृत्ति स्वसमानाधिकरणमवाहृत् जनयति, अदृष्ट
 स्वसमानाधिकरण्यमव भाग जनयति इति दृश्यदृष्टभागाना परस्य
 रया सामानाधिकरण्य = एकाधिकरण्यवृत्तित्वम् तत्प्रतीतिवत् 'चेत-
 नोऽहं करोमि' इति प्रतीतिरपि एकाधिकरण्यवृत्तित्वसम्बन्धेनैव
 तस्मात् चैतन्य पुरुषस्वभावा कृयादयो बुद्धरवन्ति सादृश्यमतर्म-
 सम्मतमेव । तद्विन्न इति--कर्त्तृमिधे चेतने नैव प्रमाण पर्याय
 इत्यर्थे ।

उत्तञ्च कुसुमाञ्जलावाचायैः—

कर्त्तृधर्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव नः ।

अन्यथानपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा ध्रुवः ॥ इति

चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चेतन्याये भ्रम इति चेत्क-
त्यंशे किं नेप्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे
तत्पूर्वमसंसारापत्तिः । नन्वचेतनायाः प्रकृते कार्यत्वादुद्देशे-
तन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न, असिद्धेः । कर्तृज-
न्यत्वे मानाभावात् । वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् ।
अनादेर्नाशासंभवाश्चित्यत्वम् । तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । —

साट्टय गङ्कते—चेतनोऽहमिति । अयमभिप्राय —स्वर्ना
घतो जडापि बुद्धि चतनपुन्यसम्बन्धात् न प्रतिबिम्बोद्ग्राहिणी
भूया स्वस्या मिथ्यैषाभिमान घत्त चेतनोऽहङ्करोमीति तस्माच्चेतन्यं
(ज्ञान) न कृत्यादिसमानाधिकरणकमिति । नैयायिक उत्तरयति—
कृत्यंश इति । यदि चैतन्याये भ्रम मन्यसे तपैध युजया कृ-
षणेऽपि
भ्रमो मन्यता ? अर्थात् यथा चैतन्य पुरुषनिष्ठमपि बुद्ध्यावरोपित एव
इतिरपि पुरुषनिष्ठा सती बुद्धौ भ्रमेण भासते वस्तुनोऽसौ पुरुषधर्म
एवेत्यपि स्वीक्रियताम् तथाच तवानुमानबाधकमनुमान—'बुद्धि'
कर्त्तृत्वाभाषयती जन्यधर्माश्रयत्वात् इति । अन्यथेति—कर्त्तृचेतनयो
भेदाङ्गीकारे । बुद्धेर्नित्यत्व इति—अस्यायमारथ —तद्यत्त चतने
सुखदुःखारभाष तत्र य-चमोक्षव्यवहार सर्वेषाऽसम्भवा, तस्मा
दसौ बुद्धिसत्त्वास्त्वहतुक एव मन्तव्य तद्यदि बुद्धिर्नित्या तदा
तद्येतुकससारस्य सदातनत्वापत्तौ माक्षाभाष । यद्यन्या तदा तु

उत्पत्ते पूर्व बुद्धेरभावात्ससारोत्पत्तिरेव न स्यात्, अर्थात् बुद्ध-
 त्पत्ते पूर्व ससारनिमित्तमदृष्टमेव न स्यात् तदभावे च कुतो बुद्धेर-
 त्पत्ति, एव सति ससाराभाव इति सर्वथा साङ्ख्यो निरुत्तर ।
 पुन शङ्कते स एव नविति । स्पष्टम् । सिद्धान्ती खण्डयति—
 नेति । असिद्धेरिति—बुद्धि प्रवृत्तिकार्यमित्यस्याऽसिद्धेरित्यर्थ ।
 कर्तुरिति—य य कर्ता स स सर्वोऽपि जन्य एवेत्यत्रापि प्रमा-
 णाभाव । कर्तृत्वस्य जन्यत्वेऽनुकूलतर्काभावादितिभाव । प्रत्युत
 तद्विपरीतानादित्वग्राहकतर्कसत्त्वादनादिरेव कर्ता इत्याह—
 वीतरागेति । सरागो जायत इति सूत्रस्यार्थार्थ । अनादित्वमिति—
 अयमर्थः—स्तन्यपाने या बाळस्य प्रवृत्ति सा इष्टसाधनताज्ञान विना
 न भवति तच्च नानुभवरूप बाधात्, किन्तु स्मरणरूपम्, तच्च
 सस्कारापक्षम् सस्काराश्चानुभवसापेक्षा अनुभवश्च अनुभवितार
 मन्तरा नापपद्यत ततश्च पूर्वजन्मसिद्धि तताऽपि पूर्वप्रवृत्त्यनुरोधेन
 पूर्व पूर्व जन्मसिद्धयताति ज मप्रवाहस्यानादित्वे सुतरा पुरुषस्या
 नादित्वमिति । अनादरित्यस्य भावस्यति एष । जन्यभावस्य नाश
 कारणत्वमिति भाव । तत्किमिति—तस्मात्प्रवृत्त्यादिकल्पना मुधैव
 साङ्ख्याना पुरुषस्यैव कर्तृत्वात् । कृयादाना चैतन्यसामानाधिक
 रण्यस्य युक्तिसिद्धतया साङ्ख्यप्रक्रिया नैवादराहति भाव ।
 नच—“ प्रकृते क्रियमाणानि गुणै कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ ” गीता अ. ३ श्लो.
 । २७ इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्, प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्ट
 जन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् । “तत्रैव सति
 कर्तारमात्मानं केवलं तु यः” इत्यादि वदता भगवता
 प्रकटीकृतोऽप्यमुपरिष्ठादाशय इति संक्षेप ॥

पुनरावृत्तयः साङ्ख्यमनः निरस्यन्ति सिद्धान्ती-नचेत्यादिना
 प्रकृति = मध्यम सत्त्वरजस्तमसा साम्यायस्थाति यावत्, तस्या =
 गुण = सत्त्वादलक्षणे शिष्यमाणाणि = अनुष्ठीयमानानि कर्माणि =
 गुभागुमञ्जद्वया श्रिया सन्ताति यत्र अहङ्काराऽहमितिप्रत्यय
 तत विमूढ आत्मा अतः करण यस्य तवाविध पुरुष अहङ्करोति
 मन्यते इति भगवदशय इत्याद्यन मह विराधस्तथ नैयायिकस्य
 पुरुषनिष्ठकतृत्वयादिना इत्याद्य साङ्ख्यस्य । अस्यात्तरमर्षान्तर
 याजनया सिद्धान्ता दण्यति—प्रकृतेरिति । नहि प्रकृतिपद भवे-
 त्तिममप्रधानपरक किन्तु जाघादपरकम् । अहमेवेति—तथा च य
 अहदादिनिस्त्वेत्त कथञ्चमात्मान कर्त्तार मन्यत स एव मूढ इति
 भगवदभिप्राय । अत्रैव किं गमकमित्याह—तत्रैवमिति ॥

—, अधिष्ठान तथा कर्त्ता करण च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवश्चैवात्र पञ्चमम् ॥

इति पञ्चानामेव कर्मणुपपाद्य 'तत्रैव — मित्यादिना स्वतन्त्र
 कर्तृत्वस्थैव निषेध कृता भगवता । सङ्क्षेप इति—यत्तु कार्यकार
 णयारम्भ इत्युक्त तदपि न पूर्वापरभाषादिभेदेन तद्भेदसिद्धिरित्या
 यधिक विसतरमात्या नात्तमित्यर्थ ।

धर्माधर्माश्रयाध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

—, धर्माधर्माश्रय इति । आत्मेत्यनुपज्यते । शरीरस्य
 तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणा देहान्तरेण भोगानुपपत्त ।
 विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादे
 सम्बन्धेनात्मन मत्यस्तत्त्व सम्भवति न त्वन्यथा, अह जाने
 अह करोमीत्यादिप्रतीम ॥ ४९ ॥

धर्माधर्माश्रय इतीति—अयमात्मा धर्माधर्मयोराश्रय समवा-
येनाधिकरणम्, शरीरमेव कुतो नाश्रयो धर्मादित्याद्यप्यसम्भवात्-
याह—शरीरस्येति भोगानुपपत्तेरिति तथाच कृतविप्रयाशाकृता ।
भ्यागमप्रसङ्गोऽनिवार्यं स्यात् तदतत् “शरीरदाहे पातकाभावात्”
श्या० ३ । १ । ४ भाष्य बहुस्पष्टमिति गौरवमयाज्ञह प्रपञ्चितम्
“अहंज्ञान” इति आत्मनो मानसप्रत्यक्षे हतुस्तु ।

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

अहंकारस्याश्रयोऽय मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र
चेष्टा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वाच्चेष्टायाश्च
प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्माऽप्यनुमीयत इति-भावः ।
अत्र दृष्टान्तमाह । रथेति । यत्रपि रथकर्मचेष्टा न भवति ।
तथापि तेन कर्मणा सारथिर्पथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन
कर्मणा पगत्मापीति भावः ॥ अहंकारस्येति । अहंकारोऽ
हमिति प्रत्ययस्तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति ।
मन इति । मनाभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्ष
विषयश्चेत्यर्थः । रूपाप्रभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥

एवमप्यात्मा प्रत्याम प्रयत्न तथापि परस्य परदेहादौ ।
तपति तत्र तस्यानुमाननं ज्ञानं सुप्रकमित्याह—अयमात्मेति । पर-
कीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हतमानासम्भवात् स्वरूपासद्विर्हणु-
दोष स्याद् इत्याह—प्रवृत्तिरत्रेति । तथाच चन्द्रशरीरं चतनाधि

चित्तं प्रवृत्तिमत्त्वात् रचयत् इत्यनुमान फलितम् । दृष्टान्तासिद्धिमा-
 यङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । 'हिताहितप्रतिपरिहारानुकुल-
 क्रिया चष्ट' इति श्लेषाया लक्षणं सा च जडं रचयती नार्हति मवि-
 तुम्. तथापि रचय्यापरिणयं यथा स्मरदेरनुमान तर्पय प्रयत्नजनितेन
 श्लेषात्मकेन कर्मणा परदेदृश्याप्यनुमानु शक्यते तथाचोत्तरसंयोग-
 योग्याक्रियाधत्वमेव 'प्रवृत्तिमत्स्य' हेतुना विषयितमिति भावः ।

आत्मनो मनोमात्रजन्यज्ञानविषयत्वे, कारणात्—रूपाद्य-
 भावेनेति ।

विभुर्वुद्ध्यादिगुणवान्—

विभुत्वं परममहत्त्वम् । तच्च पूर्वोक्तपि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥

परममहत्त्वमिति—'काश्चिदात्मदिषां सधंगतत्वं परमं महत्'
 इति २८ कारिकायां तथा 'बुद्ध्यादिपट्टक' मिति ३५ कारिकायां
 मुक्तमपि ।

अप्रद बोध्यम्—सर्वोऽयमात्मप्रत्यो न्यायाचार्यविश्वनाथेन
 सिद्धान्तरीत्या यथा प्रणीतः तथैवार्थप्रत्येपूपलभ्यते—तथाहि—

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः ।
 सुखदुःखेच्छाद्वेषयत्राद्यात्मनोलिङ्गानि ॥ वै. अ. ३आ. २मू. ४

प्रथमपादसंग्रहेऽपि—'आत्मत्वाभिसम्बन्धादात्मा' इत्या-
 धमिधाय 'शरीरसमवायिनीभ्यां हिताहितप्रतिपरिहारयोग्याभ्यां प्रवृ-
 त्तिनिवृत्तिभ्यां रचकर्मणा स्मरयिषत् प्रयत्नवान् विप्रहस्याधिष्ठाता-
 नुमीयते प्राणादिभिर्ध्वंति बहुक्तम् । तस्मादाधुनिका स्वयम्प्रति-
 भातयात्रा न्यायमुक्तावर्त्ती कपोलकल्पितां वदन्त स्वयं तथा
 वेदितव्याः ।

बुद्ध्यादीतिगुणवानिति-बुद्धिस्तुलुदु खेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः
पूर्वोक्ता वेदितव्याः ।

बुद्ध्यादीति स्पष्टम् ।

इति सप्रभायां न्यायमुक्ताचर्यां आत्मस्वरूप-
निरूपणनाम्नी तृतीया मुक्ता ।

॥५१॥

बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥५१॥

अत्रैव प्रसङ्गाद्बुद्धेः कतिपयं प्रपञ्चं दर्शयति । बुद्धि-
स्त्विति । द्वैविध्यं व्युत्पादयति । अनुभूतिरिति । अनु-
भूतिश्चतुर्विधेति । एतासा चतसृणां करणानि चत्वारि
'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि वेदि-
तव्यानि ॥ ५१ ॥

आत्मनिरूपणानन्तरं मनोद्वयनिरूपणे प्राप्ते तद्विहाय बुद्धि-
[गुण] निरूपणप्रयोजनमाह—अत्रैव प्रसङ्गादिति । अनुभूतेभ्यातु-
र्विध्यं महर्षिमूल मानयशाह सूत्रोक्तानीति । अय भाष्यं—प्रत्यक्षा-
त्मिकैरानुभूतिरिति चार्वाकाः । अनुभूतिरपीति कणादसुगता ।
उपमिति रपीति साङ्ख्यः । अर्थापत्तिरपीति, प्रामाणिकः ।
अनुपलब्धिरपीति भाट्टा वेदान्तिनश्च । सम्भवतिह्ये अपीति
परिणिकाद्याः, तत्सर्वमयुक्तमिति सूचयितु अनुभूतेभ्यातुर्विध्य-
मुक्त न्यायशास्त्रप्रवर्चकगोतममुनिस्तुत्रश्च प्रमाणभेदोद्भूतम् इव

सूत्रे प्रथमाध्याये प्रथमान्हिकस्य तृतीयम् । प्रमाणचतुष्टयेषु अचि-
कानाम-तर्भाव न्यूनसङ्ख्यायाश्च निर्वाहानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।
एतच्चाग्रे १४० कारिकाव्याख्याया स्फुटीकरिष्याम ।

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं पद्धिधं मतम् ॥५२॥

इन्द्रियजन्य ज्ञान प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं
सर्वमेव ज्ञान, तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणन्द्रियार्था यत्र ज्ञाने
कारणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् ।
इन्द्रियार्थसंनिक्तात्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभि-
चारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमि सूत्रे तथैवोक्तत्वात् ।

परममूले प्रत्यक्षमनुमिति रिति । प्रतिगत प्रतिगमक वा
इन्द्रियमिति व्युत्पत्त्या व्युत्पन्न प्रत्यक्षशब्द प्रत्यक्षप्रमाकरणाभिन्द्रिय
बोधयति तादृशेन्द्रियजन्य ज्ञान प्रत्यक्षप्रमारूपाऽनुभूतिरित्यर्थ एव
मनुमीयतेऽनेनत्यनुमानम् अनुमितिकरणं तज्जन्य ज्ञानमनुमितिप्रमा-
रूपा द्वितीयानुभूति । उपमीयतेऽनेनति उपमानम् उपमितिकरणं
तज्जन्य ज्ञानमुपामितिप्रमारूपा तृतीयानुभूति । शब्दयते प्रतिपद्यत-
ऽर्थाऽनेनति शब्द शब्दीप्रमाकरणात् तज्जन्य ज्ञान शब्दजा (शब्दी)
प्रमारूपा चतुर्थी अनुभूतिरित्यर्थ । एवञ्चतुर्विधानामनुभूतीनां कर-
णान्यपि चतुर्विधान्येवति महर्विगातमसम्मतोऽयं पक्ष इति सिद्धमा-
उक्तञ्च तार्किकरक्षायाम्—

प्रत्यक्षमेकं चार्वाका कणादसुगता पुन ।

अनुमानञ्च तच्चाथ साङ्ख्या शब्द च ते अपि ॥

न्यायैकदेशिनोप्येवमुपमानश्च केचन ।

अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकर ॥

अभावपष्ठान्येतानि भाट्टा घेदान्तिनस्तथा ।

१) --- सम्मर्षेतिहायुक्तानि तानि पौराणिका जगु ॥ -

चक्षुषासु प्रमासु प्रथमोपस्थित प्रत्यक्ष लक्षयति मुक्तावल्या
मिन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यमिन्द्रियरूपादावप्यस्ति चक्षुरादी-
न्द्रियगतरूपादेश्चक्षुरादीन्द्रियजन्यत्वादतस्तत्रातिव्याप्ति तां चारयितु
'ज्ञान' मित्युक्तम् । यदि 'ज्ञान प्रत्यक्ष' मित्येतावदेव उच्येत तदा
अनुमित्यादिप्रमासु अतिव्याप्ति स्याद् अत 'इन्द्रियजन्य' मित्यु
पात्तम् ।

१.१) तथा कृतेऽप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैव सर्वस्यानुमि-
त्यादिज्ञानस्य मनोरूपेन्द्रियेणापि जन्यत्वादित्याशयवाङ्मङ्गुते-यद्य-
पीति । समाधत्त—तथापीति । अयमाशय — ' शब्देतरोद्भूतविशेष-
गुणानाश्रयत्वे सति, इत्याद्यग्रे इन्द्रियलक्षणा निरूपयिष्यते, तल्लक्ष-
णलक्षितेनेन्द्रियत्वेन रूपेण यस्मिन् ज्ञाने इन्द्रियाणा कारणता
तादृश ज्ञान प्रत्यक्षमित्यभिप्रेत मनसस्तु मनसत्वन रूपेण ज्ञानमात्रं
प्रति (अनुमित्यादिसकलसाधारणज्ञानम्प्रति) कारणता नत्वि-
न्द्रियत्वेन रूपेण, सुखादिसाक्षाकारम्प्रत्येव मनस इन्द्रियत्वेन कार-
णता नत्वितरत्र तथाच ज्ञानमात्रम्प्रति मन साधारण कारण चक्षु-
रादीनीन्द्रियाणि तु तत्तद्रूपादिज्ञानम्प्रत्यसाधारणकारणानि अतो-
ऽनुमित्यादौ कथमपि नातिव्याप्ति ।

ननु—ईश्वरप्रत्यक्षस्य इन्द्रियजन्यत्वाभावादव्याप्तिर्लक्षणा-
दोष ? अत आह ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न लक्ष्यमिति । जैव (जन्य)
प्रत्यक्ष लक्ष्यमित्यर्थ अत्र पारमर्षं सूत्र प्रमाणावति—इन्द्रियार्थ-

सन्निकर्षोत्पन्नमिति । सूत्रे भ्रमधारणाय अव्यभिचारीत्युक्तम् ।
अव्यपदेश्य = निर्विकल्पकम् । व्यवसायात्मक = सधिकल्पकम् इति
द्वित्रिच प्रत्यक्षमित्यर्थः ।

अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञान मत्यक्षम् । (अनुमिति

व्याप्तिज्ञानस्योपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दद्वेषे पदज्ञानस्य
स्मृतावनुभवस्य करणत्वाच्च तत्र नातिव्याप्तिः) । इदं लक्ष
णमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः ।

यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्श
जन्यं हेत्वविषयकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिः । न च कदा
चित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृशज्ञान

वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । । १११

यदि हेतु जीवेश्वरसाधारण प्रत्यक्षज्ञान लक्ष्यमभिप्रेत तदा
लक्षणांतर करणीयमित्याह—अथवेति ज्ञानाकरणकमिति—

* ज्ञान न करण यस्य तद् ज्ञानाकरणक तादृश ज्ञान प्रत्यक्षम् ।
ज्ञान' पदेनात्र व्याप्तिज्ञानादेर्ग्रहण तथाच अनुमिति प्रति व्याप्ति
ज्ञान उपमितिमिति सादृश्यज्ञान शाब्दद्वेषमिति पदज्ञान करण
प्रत्यक्षमिति किमपि ज्ञान न करण, एव 'ज्ञानाकरणक ज्ञान प्रत्यक्ष'
जीवेश्वरसाधारणमनुमि यादायतिव्याप्तिशु-यञ्चेति निर्दुषमिद प्रत्य
क्षप्रमालक्षणात् ।

ननु—कपोलकटिपतमिदं लक्षणा न सौत्रमिति चद् ?
आ-तोसि—सूत्रस्थे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न मितिपद सावधारण,
तेनास्य—इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नानुत्पन्न' मित्यर्थे अतिरिक्त

चात्रं ज्ञानमेव तच्च दर्शिनरीत्या व्याप्तिज्ञानादिकमिति मौलमिदं
 लक्षणं नायुक्तम् इत्येतत्सद्योभाषित्य 'अनुमिना' विचारम्य 'साधा-
 रण्य' मित्यन्तमुक्तम् ।

प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वा अनुमितिं लक्षयति—पराश्रुति । व्या-
 प्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । तादृशपरामर्शजन्यं ज्ञानमनु-
 मितिः । भवति हि 'बहिर्व्याप्यधूमवानयं पर्वत' इतिज्ञानं व्याप्तिवि-
 शिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शरूपम्, तज्जन्यं 'पर्वतो बहिमान्' इत्या-
 कारकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिरितिलक्षणसमन्वय, अर्थात् उक्तपरा-
 मर्शरूपव्यापारद्वारा व्याप्तिज्ञानं यस्य ज्ञानस्य जनकं, तादृशं यज्ज्ञानं
 'पर्वतो बहिमान्' इत्याद्याकारकं तदेवानुमितिरिति । एतच्च विस्तृत-
 मग्रेऽनुमानस्यण्डे स्फुटीकरिष्यते ।

अतिव्याप्तिं शङ्कते—यद्यपीति । परामर्शप्रत्यक्षादिकमिति ।
 आदिना परामर्शध्वंसोऽपि । अयमर्थः—विषयविधया परामर्शप्रत्यक्षं
 परामर्शजन्यमन्वय, तथा प्रतियोगिविधया च परामर्शध्वंसोऽपि परामर्श-
 जन्यः स्वर्घसम्प्रति, स्वस्य कारणत्वात् एवं परामर्शजन्ये परामर्श-
 प्रत्यक्षे परामर्शध्वंसे च भवत्येव दर्शितानुमितिलक्षणस्यातिव्याप्तिः ।
 समाधत्ते—तथापीति । हेत्वविषयकमिति—अयमर्थः—हेतु-
 यद् न विषयीकरोति तादृशं यद् 'पर्वतो बहिमान्' इत्याकारक-
 ज्ञानं तदेवानुमितिः । 'बहिर्व्याप्यधूमवानयं पर्वत' इत्याकारके
 परामर्शज्ञाने धूमात्मको हेतुर्मासने (विषयीभवति) तादृशज्ञानविष-
 यके अनुव्यवसायरमके परामर्शप्रत्यक्षेपि हेतुमानमात्रशक्यं ज्ञानेन
 यद् यद् विषयीक्रियते ज्ञानज्ञानेनापि तदेवश्यं विषयीक्रियत इति
 नियमसत्त्वात् तथाच विषयितप्रकारेण न परामर्शप्रत्यक्षेऽनुमितिः

अक्षयातिव्याप्ति 'पर्वतो घट्टिमान्' इत्याकारकस्य ज्ञानस्य हेत्व-
विषयकत्वात् परामर्शजन्यत्वाच्च ।

ननु- धूमवान् पर्वतो घट्टिमान्' इत्याकारके कदाचिज्जायमाने
ऽनुमितज्ञाने धूमहेतुरपि पक्षताघच्छेदकविषया (पक्षनिष्ठविशेषण-
त्वेन) भासते तदनञ्जानमनुमितिरूपमपि हेत्वविषयक न किन्तु
धूमात्मकहेतुविषयकमेवेत्यत्राऽयातिरेवोक्तलक्षणास्य इत्यरेकान्त-
पडनया 'नच' इत्यारभ्य 'विवक्षितत्वाद्' इत्यन्तोऽग्रन्थ ।

तादृशज्ञानवृत्तीति समाधानग्रन्थस्यायमर्थ 'तादृशज्ञान'
पदेन 'व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मज्ञान' रूपोऽर्थो बोध्य, तथाच
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मज्ञानजन्य यदनुमि यात्मक ज्ञान तस्मिन्
वृत्तिर्धर्मज्ञानं यस्या सा चासौ अनुभवःरस्य व्याप्या जाति
अर्थात् अनुमितित्वे तादृशजातिमत्त्वमेव प्रकृते " परामर्शजन्ये "
त्यादिलक्षणावाक्येन विवक्षितम् तेन 'धूमश्च न् पर्वतो घट्टिमान्'
इत्याकारायामनुमितौ 'हेत्वविषयकत्वं' रूपलक्षणापस्थामावेऽपि
अनुमितित्वजातिरूपविधत्तधर्मसत्त्वाप्रकृति (नाऽव्याप्ति) ।

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥५३॥

गोचर इति ब्राह्म इत्यर्थे । गन्धत्वादिरिति । आदि-
पदात् सुरभित्वादिपग्रहः । गन्धस्य मत्यक्षत्वात्तद्वाचिजातिरपि
मत्यक्षा । गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यम् ।
तथा रस इति । रसत्वादिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि
शब्दत्वादिसहितः । गन्धो रसश्च उद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥

सम्प्रति येषामिन्द्रियाणां यस्य विषयस्य ग्रहणे शक्ति तत्र पृथक् २
दण्यति घ्राणस्येति—परममूले । मूलं गोचर इति । गोचरो ग्राह्यो
विषय इत्यनर्घान्तरमित्यर्थः । सुरभित्वादीति—आदिना गन्धत्व-
व्याप्ये सुरभित्वासुरभित्त्व ग्राह्य एवं गन्धाभावांऽपि घ्राणेन्द्रिय-
ग्राह्य, 'येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेनेन्द्रियेण तद्गुणं तन्निष्ठा जातिः
तदभावश्च गृह्यते' इति नियमात् । गन्धाश्रयेति—गन्धाश्रय पृथक्
तस्या ग्रहणे साक्षात्कारे घ्राणेन्द्रियस्य न शक्तिरित्यर्थ, द्रव्यसा-
क्षात्कारे चक्षुषस्त्वचश्च सामर्थ्यं नत्वितरेषामिन्द्रियाणाम् तेषां
योग्यविषयावभासकत्वनियमात् । रसज्ञायाः रसनेन्द्रियस्य रस
त्वादिसहितोरसोऽपि गोचर अर्थात् रसां, रसत्व जातिः, रसाभाव-
श्चेति रसनेन्द्रियविषया । एवं श्रुतेः श्रोत्रेन्द्रियस्य शब्द, शब्द-
जातिः, शब्दाभावश्चेति विषयाज्ञेया । उद्भूत इति—तथाच अनुद्-
तस्य गन्धस्य रसस्य च नैव प्रत्यक्ष जायते इति भाव ।

*अथवा व्याप्तिज्ञानकरणं ज्ञानमनुमितिः। एवं माह-
श्यज्ञानकरणं ज्ञानमनुमितिः । पदज्ञानकरणं ज्ञानं शब्द-
बोधः । वस्तुतोयां कांचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्ति-
चित्प्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम् । एवं यत्किञ्चित्प्रत्य-
क्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वा-
दिकं वाच्यमिति । जन्यप्रत्यक्षं विभजते—घ्राणजादीति ।
घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पर्शनं श्रोत्रं मानसमिति पद्विधं प्रत्य-
क्षम् । नचेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनान्नुयूनत्वम्, जन्यप्रत्यक्ष-
स्यैवनिरूपणीयत्वादुक्तमूत्रानुसारात् ॥ ५२ ॥

* 'अथवा' इति मूलमार्ग- 'दर्शितमूत्रानुसारा द्वित्यर्थ' इति प्रमाणात्
प्रत्ययः २०० पृष्ठे 'ना शक्ति' इत्यन्याम पठनीय ॥

यत्परकृत छाधयमभिसन्धाय खक्षणांतर घक्तुमाह-अथवेति ।
 व्याप्तिज्ञानकरणकमिति—व्याप्तिज्ञान (अनुमानक्षणे दक्ष्यमाण,
 हेतुमात्रिष्ठात्यन्तामात्राप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्ते
 प्रत्यक्षात्मक ज्ञान) साध्यहेत्वो साहचर्यज्ञान करण (व्यापारयद
 साधारण्य कारण) यस्य ज्ञानस्य तज्ज्ञानमनुमितिः । एवमिति—
 सादृश्यज्ञान करण यस्य तत् ज्ञानमनुमितिः, पदज्ञान करण यस्य
 तज् ज्ञान शाब्दबोध इति खक्षणकरणे कुत्रापि न दोष । एतच्चापि
 तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति ।

अनुमित्यादिकम्प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्यादिना करणत्व किन्तु
 मनस्त्वेनैव अनुमित्यादिफलवैलक्षण्यस्य सामग्रीभवादय भविष्यति
 यथा प्रत्यक्षमिति मनस्त्वेन करणत्वेऽपि चाक्षुषादिप्रमाभेद चक्षु-
 रादिसामग्रीनिवन्धन तथाच दर्शितखक्षणानामसम्भवो दोष
 सिद्धान्तखक्षणमाह—वस्तुतस्त्विति । यां काश्चिदिति—'पर्वतो
 वह्निमान्' इत्यादिव्यक्तिमात्र शृहीतेत्यर्थं तरयां व्यक्तौ कृत्तरिया
 प्रत्यक्षे चावृत्तियां जाति अर्थात् अनुमितित्वमेव तादृशजातिमत्त्वं ।
 मनुमितिलक्षणम् एवमिति—एवमेव प्रत्यक्षादिष्वपि खक्षण घटनीयम्
 स्पष्टमन्यत् । मनु—इंश्वरप्रत्यक्षमपि सप्तम कुतो नोक्त, तथाच न्यू-
 नता ग्रन्थस्येत्यत आह 'नचे' त्यादि पूर्वोत्तरपक्षग्रन्थम् । उक्तसू-
 त्रेति—'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न मित्यादिदर्शितसूत्रानुसारादित्यर्थं ।

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो

द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ।

विभागसंयोगपरापरत्व—

लौहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

ग्रीष्मोष्मादावनुद्भतरूपमिति न तत्प्रत्यक्षम् । तद्वन्ति

उद्भूतरूपवन्ति ॥ ५४ ॥

❀ क्रिया जातियोग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ।

गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

योग्येति । पृथक्त्वादिकमपि योग्यवृत्तितया बोध्यम् ।

तादृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह-

गृह्णातीति । आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे

कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसम्बन्धेन का-

रणत्वम् । द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन

द्रव्यसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायस-

म्बन्धेनेति ॥ ५५ ॥

ग्रीष्मोष्मादाविति—आदिना चूर्णमविष्टतेज परिग्रहः । उद्भू-

तरूपवन्तीति—नवनस्य गोचरा इति विभक्तिव्यत्ययेनान्वयः ।

गोचरशब्दोऽत्र हल्लिङ्ग । योग्यवृत्तितयेति—तेन परमायवादिगत-

पृथक्कमङ्ख्यादीनां न चाक्षुषं प्रत्यक्षम् । उद्भूतरूप, उद्भूतरूपघट्ट-

व्य, पृथक्क, सङ्ख्या, विभाग, संयोग, परत्वम्, अपरत्व, 'स्रह',

द्रव्यत्व, परिमाणम् प्रत्यक्षयोग्या क्रिया, जाति, तथा समवायश्चेति

सर्वे चक्षुषो विषया, पतेयां चाक्षुषं प्रत्यक्षमित्यर्थः । आलोकसं-

* इच्छिन् २ 'क्रिया जाति' मि-यादि द्वितीयान्तः पाठ स न पुत्ते भाति

तथा सति 'नवनस्य गोचर' इत्यनेनान्वयो नार्हति भवितुम् इति । ननु—प्रथमान्त-
पाठेऽपि 'गृह्णाति' पदेनान्वयो दुर्घटः । सत्यम् तत्र 'एतान् पदार्थान्' इति पद
द्रव्याव्याहारे निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिरस्त्येव ।

योग इति—सौरालोकस्य सयोग सन्निकर्षः उद्भूतरूपश्च पत-
 दृश्य चाक्षुप्रत्यक्षप्रति कारण=हेतुः एतदभावे द्रव्यप्रत्यक्षानुप-
 पत्त । एतयो कारणतावच्छेदकसम्बन्ध दर्शयति—तत्रेत्यादिना ।
 द्रव्यचाक्षुपमिति—घटपटादिद्रव्यीयचाक्षुपसाक्षात्कारप्रति ।
 समवायसम्बन्धेनेति—तथाचात्र तयो' कारणतावच्छेदकसम्बन्ध-
 समवाय, यतो घटालोकयो सयोग उभयवृत्तिः, गुणगुणिनोश्च
 समवाय । एवमुद्भूतरूपमपि घटपटादिद्रव्ये समवायसम्बन्धेन
 वर्तते, विपर्यायप्रसाक्षात्कारप्रति समवायैव तयोर्हेतुतेति युक्तमुक्त
 'द्रव्यचाक्षुप प्रती'त्यादि । द्रव्यसमवेतसमवेतेति—द्रव्ये=घटादौ
 समवेत रूप, तत्र रूपस्य समवाय, अतो द्रव्यसमवेतसमवेत
 रूपत्यादि । स्वाश्रयसमवेतेति—अत्र 'स्व' पदेन आलोकसयोग
 उद्भूतरूपश्च गृह्यते तयोराश्रय = अधिकरणं यद्घटादि द्रव्यं, तत्र
 समवन रूपादिक तत्र रूपवाद समव या वर्तते, जातिव्यक्तयोः सम-
 वाय, अनुपगमात् । एवविधपरम्परासम्बन्धेन रूपनत्वादिप्रत्यक्षे 'आ-
 लोकसयोगोद्भूतरूपयो कारणभावो ज्ञय ।

यद्यालोकसयोग कारण न स्यात् तदान्वकारेऽपि घटादीनां
 चाक्षुप प्रत्यक्ष स्यात्, उद्भूतरूपश्चेत् कारण न स्यात् तदा पिशा-
 चादीनामपि प्रत्यक्षापत्तिरनिवार्या इत्युभयमावश्यकम् ।

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।

रूपान्यच्चक्षुपो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

द्रव्याध्यक्षे—

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः । सोऽपि उद्भूत-
 स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वादिसहितः । रूपान्यदिति । रूपभिन्न रूप-

त्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत्त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथाच
 पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ता एव क्रियाजातयो
 योग्यवृत्तयश्च ते त्वचां ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रिय-
 जन्येऽपि रूपं द्रव्यप्रत्यक्षे कारणम् । तथाच वहिरिन्द्रिय-
 जन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् ।

चाक्षुष प्रत्यक्ष निरूप्य त्वाच निरूपयति उद्भूतस्पर्शवदिति ।
 स्पर्शात्वादिसाहित इति । उद्भूतस्पर्शं स्पर्शं ज्ञानि स्पर्शाद्यभावश्च
 त्वगिन्द्रियस्य गोचर इ यथं । रूपभिन्नमिति—रूपभिन्न रूपत्रभिन्न
 रूपाभावभिन्न रूपत्वाभावभिन्नश्चेत्यर्थः । तदिति—तत्सर्वं पूर्वकारि-
 कोक्तं त्वगिन्द्रियस्यापि विषय । तदेव स्पष्टयति—तथाचेति ।
 अत्रापि त्वाचे प्रत्यक्षेऽपि रूप कारणम् । तदेव सङ्कलय्य दर्शयति—
 तथाचेति । वहिरिन्द्रियजन्येति—वहिरिन्द्रिय जन्ययावन्मूर्तद्रव्यप्रत्य-
 क्षत्वावच्छिन्न प्रति रूप कारणम्, तथा वैस्मिन्मते वायुगतस्पर्शस्य
 त्वाचप्रत्यक्षे सत्यपि वायुर्न प्रत्यक्ष किन्तुनुमेय एवेतिभावः ।

नवीनास्तु वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे न रूपं कारणं
 प्रमाणाभावात् । किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पर्शनप्रत्यक्षे
 स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् । वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्ष-
 मात्रे किं कारणमिति चेन्न किञ्चित् । आत्मावृत्तिशब्दभिन्न-
 विशेषगुणवस्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे लाघव-
 मिति चेन्न, वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रमद्वात् । इष्टापचिरिति
 चेदुद्भूतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । प्रभायां अप्रत्यक्षत्वे

त्विष्टापत्तिरेव किं नेष्यते । तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं
स्पृशामीति प्रत्ययस्य सम्भवाद्वायोरपि प्रत्यक्षं सम्भवत्येव ।
बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य न वा स्पर्शस्य
हेतुत्वम् । वायुप्रभगोरेकत्व गृह्यत एव, कचिद्द्विन्वाटिकमपि,
कचित्संख्यापरिमाण, यत्रो दोषादित्याहुः ॥ ५६ ॥

नवीनास्त्विति—गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतयो नव्यान्शायाचार्या
बहिरिन्द्रियजन्येत्यादि । एषामयमाशय — बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्य
प्रत्यक्षसामान्य प्रति रूपमेव कारणमित्यत्र नैव किञ्चित्प्रमाणमुपलभा
मह किन्तु रूपसत्त्वे चाक्षुष प्रत्यक्ष तदभावे तदभाव, स्पर्शसत्त्वे
त्वाच्च प्रत्यक्ष तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकबलेन चाक्षुषप्रत्यक्ष
प्रति रूप, त्वाच्चप्रति स्पर्श कारणमस्तु, तेन च वायोरपि त्वाच्च
प्रत्यक्षं भवत्येवेति न वायुरनुमेय ।

जरनैयायिकः यद्भूतं—बहिरिन्द्रियेति । प्रत्यक्षमात्र इति
प्रत्यक्षसामान्यइत्यर्थे । किं कारणमिति—किमनुगतं कारणमि
त्यर्थे । नव्यः समाधातुमाह- नेति । न किमप्यनुगत कारणम्,
किन्तु विशिष्टैव कार्यकारणभाव यथाचोपरि दर्शितम् । कल्पान्तर
माह—आत्मावृत्तीति—आत्मनि न वृत्तिर्यस्य तादृशोय शब्दभिन्नो
विशेषगुण [अर्थात् पृथिव्यादिवत्पृथग्वृत्ति रूपादिरेव] तादृश
गुणवस्त्वमेव [रूपादिविशेषगुण एवेत्यर्थे] बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष
सामान्यप्रति हेतुरस्तु । अत्र आत्मनो बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षकारणाय
आत्मावृत्तीति। आकाशस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षकारणाय शब्दभिन्नोति
कालादेस्तद्वारणाय विशेषेति ।

जरठ यद्भूते—रूपस्येति । लाघवम् घटीरकृतलाघवमित्यर्थे ।
नवीनः समाधत्त—नेति । यदि बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षसामान्यप्रति रूप

तथापि बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमिति किं नियामकमिति-भवत्येवाकाङ्क्षा । ननु महदुद्भूतस्पर्शवत्त्वमेवास्तु नियामकमिति चद् ? प्रभाया प्रत्यक्ष न भविष्यति इष्टापात्तिरिति चद् ? प्रभायास्त जौरूपत्वात् 'प्रभा पश्यामी' ति प्रतीकश्च अनिष्टापात्तरत्र सा । अथ इय प्रतीती रूप पश्यामी' तिरद् (प्रभाया) द्रव्यत्वाभाव-ऽप्युपपत्तिरिति चद् ? 'प्रभा चक्षति' 'प्रभा शुद्ध' ति प्रत्यय रूपम् ? । भ्रान्तिरूपोऽय प्रत्यय इति चेद् ? बाधक द्वाद् बाधकप्रत्यय विना पूर्वप्रत्ययस्य भ्रमत्वायोगात् । । अस्तु तर्हि उद्भूतरूपवत्त्वमेव बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्र प्रति हेतु ? एव सति बायो ऊष्मादश्च स्पर्शेन प्रत्यक्ष न भविष्यति । नैत्र भवतीति स्त्रीकुर्म इति चेद् ? शरीरपवनसयोगानन्तर 'शीतावायु' मनुष्यो वायु' रित्यादिक जायमान स्पर्शेन प्रत्यक्ष धारयतु भवात् ।

ननु—स्पर्शमात्रगोचर एवाय प्रत्यया ननु द्रव्यगोचर इति चद् ? 'वायु स्पृशामि' इत्याकारकानुपवसायापलाप कथ ? कथन्तराश्च वायुधिरोप्यकत्वभानम् । अपिच महत्त्वाद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यैव बाह्यद्रव्य-प्रत्यक्षमात्रमिति कारणत्त्रमुच्यता प्रभाया प्रत्यक्षत्वाभावश्चेम-वताम् ? 'प्रभा पश्यामीति' प्रत्यक्ष यत्त्वान् महदुद्भूतरूपवत्त्वस्य कारणमात्र इति चद् ? 'वायु स्पृशामी' त्यत्र प्रत्ययऽपि दृष्टिपातो विधीयताम् । नन्वेव कश्चिदेव सिद्धान्तो न निर्गत इति चेत् ? बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमिति न तादृश रूप नवा तादृश स्पर्श कारण किन्तु तत्र विभुवृत्तिभिर्प्रविशेषगुणवत्त्वमेव त-प्रमस्तु तथाच द्वन्द्वरूपे प्रत्यक्ष न किञ्चिद्बाधरूपमित्यप एव न्यायसिद्धान्तपञ्जरीसारादिभार ।

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

त्वञ्जनसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं, सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति ।

सकलज्ञानस्य साधारणकारणमाह—त्वचोयोग इति । ज्ञानसामान्य इति—जन्यज्ञानमात्र इत्यर्थः । अत्र प्रमाणं पृच्छति— किमिति । उत्तरयति—सुषुप्तिकाल इति । निद्रानाड्यच्छिन्नात्म- मनोयोगःसुषुप्तिः । इयमेव 'गाढा निद्रो'च्यते । निद्रानाडी पुरीतत् । अत्र श्रुतिः—हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीत- मभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृष्य पुरीतति शेते' बृहदा० ५ । १ । २२ इति । यदि त्वद्मन संयोगो ज्ञानसामान्यमिति कारणं न भवेत् तदा सुषुप्त्यवस्थायामपि ज्ञानेन भाव्यं, तत्र ज्ञानानुत्पत्तिरेवात्र प्रमा- णमित्यर्थः ।

ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मर- णरूपं वा ? । नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् । तथाहि । प्रत्यक्षे चक्षुरादिना मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चा- क्षुपादिप्रत्यक्षम् । ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षम् । ज्ञानाद्यभावे चात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति । एवं व्याप्तिज्ञानाभा- वादेव नानुमितिः । सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः । पदज्ञा- नाभावान्न शाब्दबोधः । इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः । उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम् । मैवम् । सुषुप्तिप्रका- लोत्पन्नेऽत्रादिव्यक्तेस्तत्सम्यग्भवेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात् । सुषुप्तिप्रकाशे निर्विकल्पकमेव नियमेन जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् ।

। सुपुप्तौ त्वद्मनःसंयोगसत्त्वेऽपि ज्ञानसम्भावनेव नेति मन्वानः
 षड्भूते—नन्विति । प्रथमपक्ष निराकरोति—नाथ इति । अनुभवसा-
 मग्र्या अभाव दर्शयति—तथाहीति । प्रत्यक्ष इति -चतुर्विधेष्वनु-
 भवेषु आद्योऽनुभवः प्रत्यक्ष, तत्र चाक्षुषप्रत्यक्षम्प्रति चक्षुर्मनःसंयोगः
 कारण, त्वाचम्प्रति त्वद्मनः संयोगो रासनम्प्रति रसनेन्द्रियमनोयोग
 इत्यादि स्वयमुच्यते ।

सुपुप्तौ तत्तदिन्द्रिय संयोगात्मकसामग्र्या अभावादेव न बाह्य-
 प्रत्यक्षात्मकोऽनुभव इत्यर्थः । ननु बाह्य प्रत्यक्ष माभूत् मानसन्तु स्याद्
 अत आह—ज्ञानदेरभावादेवेति । द्विविधो मानसोऽनुभवः आत्मग-
 तज्ञानादिगुणविषयक आत्मविषयकश्च, ज्ञानादेर्विषेपगुणस्याभावा-
 द्वाद्य, ज्ञानादियोऽर्थगुणसम्बन्धेनैव आत्मनोऽपि मानस प्रत्यक्ष
 नान्येषेति कृत्वा योग्यविषेपगुणात्मकप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञान-
 देरभावादेव द्वितीयोऽपि नेति प्रघट्टकार्यः । व्याप्तिज्ञानाभावादेवेति
 —व्याप्तिज्ञान साहचर्यनियमात्मक वक्ष्यमाण 'यत्रधूमस्तत्रघट्टि'
 त्त्यादि । नानुमितिरिति—अनुमितिम्प्रति तस्य करणत्वादिति
 भावः । सादृश्यज्ञानाभावादिति—अनुयोगितासम्बन्धेन तद्गतभूयो
 धर्मवत्त्व सादृश्य तस्य ज्ञान, यथा 'घटसदृश पटः' यथा वा 'गोस-
 दृशो गवयः' इत्याद्याकारकम्, नोपमितिरिति—उपमिते. सादृश्यज्ञान-
 नञ्जन्यत्वादित्यर्थः पदज्ञानाभावादिति—'पक्ष पदम्' इतिवक्ष्यमा-
 ण्यक्षय्यकपदविषयक ज्ञान यथा 'घटो घटपदवाच्य' इत्याकारक
 तस्यामायादित्यर्थः, न शब्दबोध इति—वाक्यार्थबोधो नेति शब्द-
 बोधम्प्रति पदज्ञानस्य करणत्वात् । इत्यनुभवेति—अनया रीत्या
 अनुभवात्मकज्ञानसामग्री सुपुप्तौ नास्ति अत एवानुभवात्मकं ज्ञानमपि
 तत्र न । नन्यस्तु तत्र स्मरणात्मकं ज्ञानम् अत आह—उद्योषकाभा-

वादिति । संस्कारजन्य ज्ञानं स्मृतिः संस्काराश्च सादृश्यादिद्वारा उद्बुद्धाः सन्त एव स्मृतिं जनयन्ति नानुद्बुद्धाः सुषुप्तौ संस्कारोद्बोधक किमपि कारणं न, अतस्तत्र स्मृतिरपि नेत्यर्थः । तस्मात्सुषुप्तौ त्वङ्- मनोयोगे सत्यपि तच्चज्ञानसामग्र्यभावात् ज्ञानसम्भावना तत्कथं सुषुप्तौ ज्ञानाजननं ज्ञानसामान्यमिति त्वङ्मनोयोगस्य कारणभावात् गमकं स्यादित्याचेत्पुराणम् । तदेतत् खण्डयितुमाह—मैवमित्यादि । सुषुप्तिप्राक्काल इति—यस्मिन् क्षणे सुषुप्तिः तदव्यवहिते पूर्वस्मिन् क्षणे, उत्पन्ना या इच्छादिव्यक्तिः (इच्छाया आदिरिति व्युत्पत्त्या) ज्ञानव्यक्तिः ('अयं घट अयं पटो' वेत्याकारकं यत् किमपि ज्ञानमित्यर्थः) तत्सम्बन्धेन = सयुक्तसमवेतसम्बन्धेन 'अहं सुखी अहं ज्ञानवान्' इत्यकारकं यदात्मनः प्रत्यक्षं तस्य प्रसङ्गोऽवश्यमभावी यदि त्वङ्मनस्यो ज्ञानसामान्यं प्रति कारणं मन्येत, मम तु तदा त्वङ्मनस्यो ज्ञानसामान्यं प्रति कारणं विद्यमानायामपि यस्यां कस्याश्चिद्ज्ञानव्यक्तौ नैवात्मनः प्रत्यक्षमिति सिद्धान्तप्रसङ्गः । नन्यास्तां तदतीन्द्रियमेवेत्यत आह—तदतीन्द्रियत्व इति । ज्ञानातीन्द्रियत्व इत्यर्थः । मानाभावात् प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावात् । ननु- निर्विकल्पकत्वात् सुषुप्तिप्राक्कालीनं ज्ञानमतीन्द्रियमित्यत आह—सुषुप्तिप्राक्काल इति । नहि प्रकारताविशेष्यतासंसर्गतानवगाहिज्ञानं नियमेन सुषुप्तिपूर्वक्षणे उत्पद्यत इति भावः ।

अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् । विषयत्वसंयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्त्वात् । परस्परप्रतिबन्धादेकपि वा न स्यादिति । अत्र केचित्पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनादिप्रति-

बन्धकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यते इति । अन्ये तु सुषुप्त्यनु-
रोधाच्चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते । चाक्षुषादिप्रत्यक्ष-
काले त्वद्मनःसंयोगाभावान्न स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति ॥ १

त्वद्मनःसंयोगस्य ज्ञानसामान्यम्प्रति कारणभावमसहमान-
यङ्कते—अथेति । आम्नादिरसानां रसनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षकाले आम्न-
रूपादिगतचक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षकाले वा त्वाचप्रत्यक्ष=त्वगिन्द्रिय-
जन्य स्पर्शादि प्रत्यक्षमपि स्यात् । अत्र हेतुमाह—विषयत्वसंयो-
गस्येति, 'सत्त्वाद्' इत्यन्तम् । ननु चाक्षुषादिसामग्र्या (इन्द्रियस-
न्निकर्परूपाया) स्पर्शानादिप्रतिबन्धकत्व कल्पयिष्यते इत्यत आह—
परस्परेति । रासनसामग्र्या चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वात् चाक्षुषसाम-
ग्र्या रासनप्रतिबन्धकत्वात् परस्परप्रतिबन्धकत्वम् तेन एकमपि=
किमपि ज्ञान न स्यादित्यर्थः ।

ज्ञानसामग्रीषु परस्पर प्रतिबन्धकप्रतिबन्धभावस्य कल्पना-
यान्तु विषयेन्द्रियसंयोगस्य इन्द्रियमन संयोगस्य च सर्वत्र सत्त्वात्
किमपि ज्ञान न जायेत संयोगरूपायास्तस्या परस्परप्रतिबन्धकत्वा-
दिति भावः ।

ज्ञानसामान्यम्प्रति त्वद्मनःसंयोगस्य कारणवादी समाधत्ते-
अत्र केचिदिति । पूर्वाक्तयुक्त्या=सुषुप्तिकाले त्वच्च त्वत्त्वा पुरीतति
वर्तमानेन मनसा ज्ञाना ज्ञानमित्याकारण्या युक्त्या इत्यर्थः । त्वद्मनो-
योगस्य ज्ञानहेतुत्वे=ज्ञानकारणत्वे सिद्धे= प्रमाणासम्पन्नः । चाक्षु-
षादिसामग्र्या इत्यादि, अस्यायमर्थः—चाक्षुषादिप्रत्यक्षसामग्री
स्पर्शनप्रत्यक्षप्रतिबन्धका तत्र चाक्षुषादिज्ञानकाले त्वद्मनःसंयोग-
मृत्तेऽपि न स्पर्शनं प्रत्यक्षमिति । एतद्वच्युत इत्यत आह—अनु-

भवानुरोधादिति । तथाचाय प्रयोग—घटञ्चतुरिन्द्रियसन्निकर्ष
स्पर्शनप्रत्यक्षप्रतिबन्धक रूपा घट इत्याकारकज्ञानजनकत्वात् यत्रैव
तत्रैवमिति ।

अत्रैव पक्षधरमिश्रमतमाह—अन्येत्विति । सुपुण्यनुरोधेन
सुपुण्यो ज्ञानानुत्पादानुराधन । चर्मपन-संयोगस्य त्वग्निन्द्रियगोळक
स्थानेन सहमन संयोगस्य । ज्ञानहेतुत्व ज्ञानसामान्यप्रति कारणात् ।
कल्प्यते अनुभीयते । एतेन कल्पेन चानुवादिप्रत्यक्षकाले उक्तस्पर्श
नापत्तिरूपोद्दोषो न, तदा मनस त्वग्निन्द्रियेण साकसन्निकर्षाभावात्,
नापि च प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरव मित्यभिसन्धाय आह—
त्वद्मनःसंयोगाभावादित्यादि । अत्र यद्दु वक्तव्य ग्रन्थगौरव-
याप्तोक्तम् ।

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७

मनोग्राह्यमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषयमित्यर्थः ।
मतिर्ज्ञानम् । कृतिः प्रयत्नः । एवं सुखत्वादिरूपमपि मनोग्राह्यम् ।
एवमात्मापि मनोग्राह्यः किन्तु मनोमात्रस्य गोचर इत्येन पूर्व-
मुक्तत्वादनोक्तः ॥ ५७ ॥

मनसोऽसाधारणविषयानाह मनोग्राह्यमिति परममूले । मनो-
ग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह—मनोजन्येति । मनोमात्रजन्येत्यस्यार्थ
न्यूनता परिहरति एवमिति ।

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।
महत्त्वं पद्धिधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

चक्षु-संयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारक घटत्वादिविशिष्ट
ज्ञान न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् ।

विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथाच प्रथमतो
घटघटत्वयोर्विशिष्टज्ञानवगाह्यं ज्ञानं जायते । तदेव निर्विक-
ल्पकम् । तच्च न प्रत्यक्षम् ।

एवमिन्द्रियगोचरं प्रत्यक्षमुक्त्वा इन्द्रियागोचरो यत् तदाह—
ज्ञानं यदिति परममूले । निर्गतो विकल्प प्रकारतादिकृतो विशेषो
यस्मात् तत् तथाभूत यज्ज्ञान तदिन्द्रियायतिक्रम्य वर्तत इति
अतिन्द्रियम् इन्द्रियागोचर इत्यर्थे इष्यते नैयायिकैरिति शेषः ।
उक्तञ्च तार्किकरक्षायाम्—

नामादिभिर्विशिष्टार्थविषयं संविकल्पकम् ।

अविशिष्टार्थविषयं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ॥

नामादि विशेषणवैधुयेंग स्वलक्षणमात्रविषयं निर्विकल्पकम् ।
इति । विशेष्यविषेयसम्बन्धैतन्त्रितयातीरिकाविषयतानिरूप्यम् ।
अयं भावः—निर्विकल्पकं चतुर्थो विषयता स्वीक्रियते नतु त्रिविधविष-
यतामध्ये कापि तथास्ति विषयता, अतएव यथा 'इदं किञ्चिद्' इति
तदुदाहरन्ति ।

महपादोऽपि—

अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

इत्याह । शुद्धवस्तुजं विशेषणविशेष्यभावानुल्लेखीत्यर्थः । एत-
त्सर्वं विवृणोति मुक्त्वावलीकारः चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरमिति । घट-
चक्षुःसंयोगानन्तरं जायमानं 'अयं घट' इत्याकारकं ज्ञानं घटत्वादि-
प्रकारकघटत्ववद्विशेष्यरूपं यद्विशिष्टं ज्ञानं तादृशं न भवितुमर्ह-
तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह पूर्वमिति । 'विशेषणस्ये' त्यादनिर्विकल्पकं
मित्यन्तस्यायमर्थः—'अयं घट' इत्याकारकं ज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं, यतो-

ऽत्र घटघटत्वे तयोः सम्बन्धश्च भासते, तत्र घटत्वं विशेषणं घटो विशेष्यः तयो (जातिव्यक्तिरूपयोः) परस्पर समवायः सम्बन्धः उक्तेन ज्ञानेनैतन्नितयमेव विषयीक्रियते विशिष्टज्ञानश्च विशेषण-ज्ञानपूर्वकमेवेत्यस्ति नियमः ततश्चयत्पूर्वं घटघटत्वयोर्विशकषितं (पृथक् पृथक्) ज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाहि 'इमे घटघटत्वे' इत्याकारकं तदेव निर्विकल्पक भवति । तच्च न प्रत्यक्षमिति—नेन्द्रियसन्निकर्ष-जन्यमित्यर्थः ।

तथाहि । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते । ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम् यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते । विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्य-ज्ञाने कारणम् । निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञानेन संभवति । घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति, जात्यखण्डोपा-ध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् ॥

यथेत्यं तयोपपादयति—तथाहीत्यादिना । वैशिष्ट्यानवगा-हिज्ञानस्य विशेष्यताविशेषणतासंसर्गताऽविषयकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति अर्थात् उक्त ज्ञानमनुव्यवसाये न भासते किन्तु विशिष्टमेव भासते—अत्रोपपत्तिमाह घटमहमिति । अयमर्थः ज्ञानस्य ज्ञानमनु-व्यवसाय उच्यते तस्यायमाकारः 'घटमहजानामि' इति । अस्यां प्रतीतौ आत्मनि ज्ञानं विशेषणतारूपेण भासते 'घटज्ञानवानह' मिति

एतस्मिन्ननुव्यवसायात्मके ज्ञाने तु घटो विशेषणतारूपेण भाति, तादृशे घटे च घटत्व जातिरूपो धर्म विशेषण, प्रकारो विशेषणमित्यनर्णान्तरम् । विशेषणे इति—विशेषणे = ज्ञाने विशेषणीभूते घटे यत् घटत्व विशेषण तदेव 'विशेषणतावच्छेदक' मिति शास्त्रसंकेतः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकमिति—विशेषणतावच्छेदकं (घटत्व) प्रकारो यस्य तादृश यज्ज्ञान 'अयं घट' इत्याकारकं विशिष्टज्ञान तदेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने 'घटमहज्ज्ञानामि' इत्याकारके अनुव्यवसायात्मके ज्ञाने कारणं हेतुरित्यर्थः । इत्यञ्च प्रथमं जायमान घटत्वादिविशेषणज्ञान वैशिष्ट्यज्ञानप्रमाद्येव स्वीकर्तुमुचित, अन्यथा 'अयं घट' इति विशिष्ट ज्ञान नैव भवेत् तदभावे च 'घटमहज्ज्ञानामि' इति विशिष्टवैशिष्ट्याद्यवगाहि ज्ञानमपि न स्यात् ।

एतत्समर्पयति—निर्विकल्पक इति । 'घटाद्यादिधर्मोणां प्रकारतारूपेण नैव भान निर्विकल्पके, तेन हेतुना घटत्वादिविशिष्टा ये घटाद्याः तेषां वैशिष्ट्यभानं = विशेषणतावगाहि ज्ञान ज्ञाने निर्विकल्पकारण्ये नैव जायत इत्यर्थः । घटत्वाद्यप्रकारकमिति—घटत्वादिः न प्रकारो विशेषण यस्मिन् तादृश यज् ज्ञान, अर्थात् घटादिरेव यत्र प्रकारं तज्ज्ञान विशिष्टमेव न सम्भवति ।

अयमत्रायः—यदि प्रथमं निर्विकल्पकज्ञानं न स्वीक्रियेत तदा 'अयं घट' इति घटघटत्वादिविशिष्टं सविकल्पकं ज्ञानमपि न स्वीकर्तव्यं स्यात् तच्च न 'घटमहज्ज्ञानामि' इत्यवगाहितानुव्यवसायप्रतीतिवद्वान्मूर्तिरुत्तव्यत्वात् । तस्मात् - सविकल्पकज्ञानात्पूर्वं घटघटत्वं प्रयोरेत् पृथक् प्रकारतादिगूणं तदवश्यनिर्विकल्पकमेव तथाच प्रयोग—'अयं घट' इति विशिष्टज्ञान विशेषणज्ञानजन्य विशिष्टज्ञानत्वात् 'दण्डी पुष्प' इति विशिष्टज्ञानत्वं ननु—विशेषणज्ञानमपि ज्ञानत्वात्सविकल्पकं किं न स्वीक्रियेत् ?

न, तस्यापि सविकल्पकत्वे अनवस्थाप्रसङ्गाच्चिनिर्कल्पकसिद्धि-
 तत्साधूकमतीन्द्रियमीति । अत्रैव (विशेषणज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वे)
 हेतुमाह—जात्यसृष्टोपाध्यतिरिक्तेति । घटत्वादिजातिभ्य प्रति-
 योगित्वानुयोगित्वाद्यनिर्बचनीयधर्मभ्योऽखण्डोपाधिपदवाच्यभ्योऽ-
 तिरिक्तानां भिन्नानां पदार्थानां यज्ज्ञान तस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारत्व-
 नियमः, किञ्चिद्धर्म- प्रकारो यस्मिन् तादृशो नियमः + अयमर्थ-
 जात्यादिधर्मानां निरवच्छिन्नं ज्ञानं तद्भिन्नानां जातिमदादिपदार्थानां
 ज्ञानन्तु केनचिद्विशेषणेनावच्छिन्नमेव भवतीति नियमः तस्मादपश्य
 निर्विकल्पकज्ञानस्वीकार ।

प्राभाकरास्तु निर्विकल्पकं नाङ्गीकुर्वन्ति । एषां विशेषणज्ञानस्य
 विशिष्टज्ञानमप्रति कारणतैव न भवति द्रव्यविशिष्ट प्रत्यक्षे प्रतिसम्बन्ध-
 विशिष्टोऽपि हेतुः । यदाहुः—

विशेषणं विशेष्यञ्च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा सङ्कलयैतत् तथा पूत्येति नान्यथा ॥

इति पदार्थरत्नमालाकारः । तदयमत्र सारः—

नामजात्यादियोजनारहित निष्प्रकारक (विशेषणमात्र) ज्ञान
 वस्तुस्वरूपमात्रग्रहणस्वभाव निर्विकल्पकमिति नैयायिकाः यथा
 'किञ्चिद्विदम' इति अथवा दूराद् । 'अस्ति किञ्चिद्' इति ।

अलौकिक आलोचनात्मको ज्ञानविशेषस्तदिति साङ्ख्याः ।
 घातृश्लेयादिविभागशून्य ब्रह्मात्मैक्यविषयमखण्डाकारक वि-
 शेषविशेषणसम्बन्धरहित ज्ञान तदिति अद्वैतवादिनः ।

महत्त्वमिति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन
 कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रय-
 समवायसंबन्धेन कारणं द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म-
 त्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति ।

परममूले पङ्क्ति इति-उत्करूपे पङ्क्तिवे प्रत्यक्षे अर्थात् चानुपे
 रासने प्राणजे श्रोत्रजे त्वाचे मानस च महत्व कारणम्, तन्मह-
 त्व केन केन सम्यन्धेन कुत्र २ कारणमिति विधरीतुमाह-द्रव्यपूत्यक्ष
 इत्यादि । समवायसम्यन्धेनेति-महत्त्वस्य गुणत्वात् द्रव्यत्वस्य च
 गुणित्वाद् गुणगुणिनो समवायाङ्गीकाराद्, यत्र द्रव्य महत्त्व समवेत
 तस्यैव प्रत्यक्ष नान्यस्येत्यर्थः । स्वाश्रयेति-स्व'पदेन महत्परि-
 माणमह तदाश्रयो द्रव्यम्, तत्र गुणकर्मसामान्यानि समवेतानि यत ।
 द्रव्यसमवेतसमवेतानामिति-द्रव्ये यदादौ समवेता गुणाद्या-
 तत्र समवेता गुणत्वाद्या तेषामित्यर्थः । स्वाश्रयसमवेतति'स्व'महत्त्व
 तदाश्रयो द्रव्य, तत्र समवेता गुणाद्या तेषु समवेता गुणत्वाद्या
 इत्यर्थः ।

इन्द्रियमिति । अत्रापि पङ्क्ति इत्यनुपज्यते इन्द्रियत्वं तु
 न जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यप्रसङ्गात् । शब्देदरोद्भूता-
 विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रि-
 यत्वम् । आत्मादिवारणाय सत्यन्तम् । उद्भूतविशेषगुणस्य
 शब्दस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरेति । विशेषगुणस्य रूपादेश्छु-
 रादावपि सत्त्वाद्बुद्भूतेति ।

परममूल इन्द्रियं कारणमिति । एतस्यार्थं योजयितुमाह मूले
 अत्रापि । पङ्क्ति प्रत्यक्षे इन्द्रिय कारणमित्यर्थः । कारण' बक्षणा-
 मनुपद षट्पते । इन्द्रियाणि नाना इन्द्रियत्वञ्चैको धर्मः सकलेन्द्रिय-
 वृत्ति तस्मादिन्द्रिय व जातिरूपो धर्मः स्यादिति शङ्का वारयितुमाह
 इन्द्रियत्वमिति । न जाति किन्तु सन्नण्डोपाधि जातिवाभावे सङ्कर
 बाधकमाह-पृथिवीत्वादिनेति अयमर्थः-पृथिवीत्व विहाय इन्द्रियत्व
 धर्मश्चक्षुरादिषु वर्तते । इन्द्रियत्व धर्म विहाय पृथिवीत्व धर्मोवदा-
 दिषु वर्तते उभयोरनयोरकत्र प्रायेन्द्रिये समाधेररूप सङ्करः ।

तस्मात्त्रेन्द्रियत्व जातिः । अस्य सखण्डोपाधित्वं समर्पयितुं
 इन्द्रियं निर्वचिं-शब्देतरोद्भूतेति । शब्दाद् इतरे भिन्ना ये रूपादयः
 सुखादयश्च उद्भूताः (प्रत्यक्षयोग्याः) विशेषगुणाः तेषामनाश्रयत्वे
 सति अर्थात् शब्दं विहाय अन्ये यावन्तो रूपसुखाद्याः अनुद्भूतविशेष-
 गुणाः तेषां यदाश्रयः अथच ज्ञानस्य कारिणीभूतो नाम साधारण
 कारणं यो मन संयोग तस्य चाश्रय तदेवेन्द्रियत्वमिति निर्वचनार्ह-
 त्वाद् इन्द्रियत्वं सखण्डोपाधिर्ननु जातिरित्यर्थः ।

लक्षणस्य पदकृत्य दर्शयति-आत्मादीति यदि सत्यन्तं नोच्ये-
 त तदा 'ज्ञानकारणमनःसयोयागाश्रय' पदेन आत्माऽपि ग्रहीतुं
 शक्यत इति तत्रेन्द्रियलक्षणातिव्याप्तिः स्याद् अतः सत्यन्तो ग्रन्थ
 उक्तः, तादृशसंयोगाश्रयोऽप्यात्मा शब्दादन्ये ये उद्भूतविशेषगुणा
 ज्ञानसुखाद्याः तेषामाश्रय एव नाऽनाश्रय । यदि लक्षणे 'शब्देतरे'
 तत्रेन्द्रिये लक्षणाव्याप्तिः स्यात् नहि श्रोत्र

पदेति श्रोत्रे अव्याप्तिवारक 'शब्दतर' ।
 पदं विहाय शिष्ट लक्षणा मुच्येन तदा चक्षुरादिविशेषगुणस्य रूपादे-
 राश्रय एव नानाश्रय इति तेष्वव्याप्तिः स्यात् तद्वारणाय 'उद्भूत'
 पदनिवेशः । चक्षुरादीन्द्रियं रूपादिविशेषगुणस्याश्रयोऽपि नोद्भूत-
 गुणाश्रयः किन्त्वनुद्भूतरूपादिगुणाश्रय इति न तेष्वव्याप्तिगन्ध ।

उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना सांकर्यात् । न च शुक्ल-
 त्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्, उद्भूतरूपवत्त्वादि-
 ना चाक्षुषादौ जनकतानुपपत्तेः । किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यं
 नानैवानुद्भूतत्वं तदभायकूटः उद्भूतत्वम् । तच्च संयोगादावप्यस्ति
 तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिशुक्रादेरप्यस्त्यतो वि-

शेषेति । काळादिवारणाय विशेष्यदलम् । इन्द्रियावयववि-
 पयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववार-
 णाय नवीनमते काळादौ रूपाभावप्रत्यक्षे संनिकर्षघटकतया
 कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य काळादेश्च वारणाय ममःपदम् ।
 ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणाय । करणमिति । असाधारणं
 कारणं करणम् । असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् ॥ ५८ ॥

विशेष' पदस्य प्रयाजनं क्तु भूमिकां (-प्रयोजनसम्प्रादिकां
 युक्ति-) माह—उद्भूतत्वमिति । साह्कर्यादिति—तथाच शुक्लत्व
 धर्म विहाय उद्भूतत्व—उद्भूतगन्धे घञ्ते, एवमुद्भूतत्व धर्म विहाय
 शुक्लत्व धर्म अनुद्भूतशुक्ले घञ्ते उद्भूतशुक्ल तु द्वयोरेव धर्मयो
 समावेशरूप सङ्कर तस्मादुद्भूतत्व न जाति किन्तु उपाधिरेव ।

नानोद्भूतत्ववादिन पञ्चमुत्थाप्य प्रतिक्षिपति—नचे त्यादिना ।
 शुक्लत्वादिव्याप्यमिति । भादिना नीलत्वादिपरिग्रह । शुक्लत्वादि-
 निष्ठा या व्यापकता, तन्निरूपिता या व्याप्यता 'यत्र २ उद्भूतत्व
 तत्र २ शुक्लत्व' मिति व्याप्तिरेव, तदाश्रय उद्भूतत्वमिति नानैव
 तद्रूपरसादिष्विति पूर्वपक्षी ।

उद्भूतरूपवत्त्वादिनेति—अयमर्थ यदि उद्भूतत्व नाना तर्हि
 तस्य चाक्षुषादिप्रत्यक्ष प्रति कार्यकारणभावो न स्यात् प्रत्येक
 उद्भूतरूपत्वादिष्यक्ते कारणातास्वीकारे एकस्या व्यक्तेर्धिद्यमानता
 यामपि उद्भूतत्वव्यञ्जन-तरस्य अभावेन कार्यकारणभावव्यभिचार
 एव, सकलान्येवाद्भूतत्वादीनि एकस्या घटपटादिव्यक्तौ वर्चन्त
 इत्यत्र तु नैव मान नापि सम्भव एवमुद्भूतनानात्ववादिनेये उद्भूतत्व
 न कारणाताघञ्जेदकमिति सिद्धान्तपक्षी ।

कथं तर्ह्यद्रूतं व निरुच्यत अत आह--किन्त्विति । शुक्त्वा
दिव्याप्यनानानुद्रूतवाभावसमुदाय एवोद्रूतत्वमिति बोध्यम् ।
स्यादेव प्रकृत क्रिमायातमित्यत आह- तच्चेति । तादृशमुद्रूतं व
सयोगादाप्यस्ति सयोगादिरप्युद्रूतगुणाश्चक्षुरादरिति तत्प्रवाच्याति
स्यात् अतस्तद्वारणाय 'विषय' पदापादानम् ।

ननु--'शब्देतराद्रूतविशेषगुणानाश्रय वमात्र लक्षणा' स्याद्
ज्ञानकारणेत्यादि न वक्तव्यम् अत आह कालादाविति ।
कालादिर्न कस्यापि विशयगुणस्याश्रय ततश्च तत्र स्यादे
वातिव्याप्ति ज्ञानकारण 'त्यादिपदापादानं तु नाक्तव्यम्
आदिपदेन दिग्ग्रह । 'मन पदनिवयस्य फलमाह--इन्द्रियावयवे-
त्यादि । चक्षुरादीन्द्रियाणां यऽवयवा घग्घा य विषया तपाय
परस्पर सयोग साऽपि प्रत्यक्षप्रति कारणमिति पूश्च तथाचाक्त
तर्कभाषायाम्-चतुष्टयसन्निकर्षो यथा इन्द्रियावयवैरथावयविनाम्
इन्द्रियावयविनामर्थावयवानाम् इन्द्रियावयवैरर्थावयवानाम् अर्था
वयिनामिन्द्रियावयविना सन्निकर्ष इति । एव इन्द्रियवयोऽपि ज्ञान
कारणसयोगाश्रय शब्देतराद्भूतविशयगुणानाश्रयश्च तेन पाचा
मत, तत्र (इन्द्रियावयव) इन्द्रियलक्षणातिव्याप्ति स्यात् तद्वार-
णाय मन 'पद इत्तम् ।

नव्यास्तु--'काले रूपं नास्ति' इत्याकारकस्य रूपात्यन्ताभाव
स्य चाक्षुष प्रत्यक्ष, तादृशचाक्षुषप्रत्यक्षकारणीभूता यश्चक्षु सयोग
तस्याश्रय कालादिरपि ततश्च कालादावप्यतिव्याप्तिर्नवीनमत स्याद्
अतोऽपि मन पदमुपात्तम् । यदि तु ज्ञानकारण मिति पदम्
दत्त्वा लक्षणा क्रियत तदा सर्वस्य लक्षणास्य कालादावतिव्याप्ति
सा माभूदित्यर्थं ज्ञानकारण 'तिपदम् इत्यभिप्रायणाह--ज्ञानका
रणमिति । इन्द्रियस्य अक्षु लक्षणा-तु--'शरीरसयुक्तत्वे सति ज्ञान-

कारणमतीन्द्रियमिन्द्रियमिति ध्येयम् । परममूले 'करण' मित्युक्त
तस्य लक्षणमाह—असाधारणमित्यादि । असाधारणत्वमेव किम-
त आह—असाधारणत्वमिति ।

व्यापारश्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनक , यथा कुठारजन्य
त्वे सति कुठारजन्याया छिदाया जनक कुठारदारस्योग तादृश-
सयोगात्मकव्यापारवत्त्वात् छिदाया असाधारण कारण कुठार एव
छिदाकरणमुच्यते, एतदेव साधकतम करणम्' इति पाणिनिशा-
सनम् । एव प्रकृतेऽपि विषयन्द्रियसन्निकर्षरूपव्यापारवत्त्वात् कारण
त्वाच्च इन्द्रिय चानुपादिप्रत्यक्षप्रमारूपफल प्रति करणमिति भाव ।

'फलयोगव्यवच्छिन्न कारण करणमिति तु प्राञ्च, अर्थात्
यत्सत्त्वेऽव्यवहितोत्तरक्षणेऽपश्य कार्यं जायते तदेव करणमिति
प्राचां नैयायिकानां मतम् एव नव्यानां यो व्यापार प्राचां मते तत्क
रण, यश्च नव्यमते करण प्राचां मत तत्कारणसञ्ज्ञ बाध्यम् ।

यत्र श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कार तत्र नव्यनयानुसार समवाय
एव व्यापार स्यात् पर तत्र तज्जन्यजनकत्वलक्षण न घटेते सम-
वायस्य नित्यत्वेन श्रोत्रेणाजन्यत्वात् तस्मात्सर्वत्र पङ्क्तिप्रत्यक्षे
इन्द्रियमन सयोगस्यैव नव्यमते व्यापारत्व रोध्यम् । प्राचा लक्षणा
दरणे तु नैव दोष ।

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।

द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६१ ॥

विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ।
यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥ ६२ ॥

व्यापारः संनिकर्षः । पङ्क्तिं संनिकर्षमुदाहरणद्वारा दर्शयति ।
द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यस-
मवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तु-
तस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषं
प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः । एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्य-
कारणभावः । परन्तु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीत्वं
च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परंपरयोद्भूतरूपसम्बन्धस्य महत्त्व-
सम्बन्धस्य च सत्त्वात् । तथाहि—नीलत्वं जातिरेकैव घट-
नीले परमाणुनीले च वर्तते । तथाच महत्त्वसंबन्धो घटनील-
मादाय वर्तते । उद्भूतरूपसंबन्धस्तूभयमादायैव, एवं पृथिवीपर-
माणौ पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोध्यः ।
एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् ।
तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य
द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रत्यक्षे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य
द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् ।

करणत्वज्ञानस्य व्यापारघाटितत्वसद्गमनाय करणमुक्त्वा तद्व्या-
पारमाह परममूले—विषयेन्द्रियसम्बन्ध इति । एतदेव व्याख्यातु-
माह मूले व्यापार इति ।

द्रव्यप्रत्यक्षमिति—घटादिद्रव्यवृत्तिर्लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं चक्षुरादीन्द्रियसंयोगजन्यम् अर्थात् इन्द्रियसंयोगस्तत्र व्यापारः । द्रव्यसमवेतेति—द्रव्यसमवेतानां रूपादीनां संयुक्तसमवायत प्रत्यक्षम् द्रव्यसमवेतवृत्तिर्लौकिकविषयतासम्बन्धेन रूपादि प्रत्यक्षं संयुक्तसमवायो व्यापार इत्यर्थः ।

एवमग्रे पीति—द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिर्लौकिकविषयतासम्बन्धेन रूपत्वादीनां प्रत्यक्षं इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः इन्द्रियसंयुक्तो घटादि तत्र समवेत रूपादिक, तेषु रूपत्वादीनां समवायात् ।

ननु—द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वचेत् ? तदा त्वक्प्रभासंयोगादपि प्रभायाश्चाक्षुषं स्यात् एवमन्धकारेऽपि घट-
चक्षु संयोगात्स्पर्शनापत्तिश्च, प्रत्यक्षहोर्द्रव्येन्द्रियसंयोगस्य विद्यमानत्वाद् इत्यस्वरसात् सामान्यतः कार्यकारणभावविहाय विशिष्य कार्यकारणभाववस्तुमाह—वस्तुतस्त्विति । द्रव्यचाक्षुषम्पूतीति-
घटपटादिद्रव्ये लौकिकसाक्षात्कारमप्रतीत्यर्थः । द्रव्यसमवेतेति—
घटादिद्रव्ये समवायसम्बन्धेन वर्तमानस्य रूपादेरुक्तसाक्षात्कारमप्रति, चक्षु संयुक्तसमवायः=चक्षु संयुक्तो घटादि रूपादेस्तत्र समवाय इत्यर्थः । द्रव्यसमवेतसमवेतेति—घटादिद्रव्यसमवेत रूपादिक, तत्र समवेत रूपत्वादिक तस्य चाक्षुषप्रत्यक्षमिति चक्षु संयुक्तसमवेतसमवाय सन्निकर्ष कारणमित्यर्थः । एवमेव त्वाद्यादिप्रत्यक्षमपि उक्तसन्निकर्षस्य विशिष्य कार्यकारणभावो बोध्यः ।

शङ्कते परन्त्विति—अयमाशयः परमाणुनीलनिष्ठा या नीलत्वजाति तथा पृथिवीपरमाणुनिष्ठा या पृथिवीत्वजाति तस्या अपि चाक्षुषं साक्षात्कारं स्यात् ? कुत इति चेत् ? उद्भूतरूपं महत्त्वं च चाक्षुषप्रत्यक्षमिति हतुरित्यस्ति नियमः, तत्र यथा रूपत्वादिजाति

साक्षात्कारे चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः परम्परासम्बन्धकल्पितः
 तथात्रापि उद्भूतरूपस्य महत्त्वस्य च स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वादि-
 परम्परासम्बन्धेन परमाणुनीलनिष्ठनीलत्वम्प्रति पृथिवीपरमाणु-
 वृत्तिपृथिवीत्वम्प्रत्यपिच कारणभाव उन्नेतु यक्यते, स्व' पदेन उद्भू-
 तरूपस्य महत्परिमाणस्य च ग्रह तस्याश्रय व्रसरेणु सच ह्यणु-
 के समवेत इति स्वाश्रयसमवेत ह्यणुकं तच्च परमाणौ समवेतमिति
 'स्वाश्रयसमवेतसमवेत' ख्यपरम्परासम्बन्धेन महत्त्वोद्भूतरूपे पर-
 माणुषु घटते इति भवेत्परमाणुग्रहे तद्वृत्तिनीलादिपरिग्रहः ।

इदमेव भावेता स्वयं विवृणोति तथाहीत्यादिना । नीलत्वं
 जातिरेकैवेत्यादि—ग्रन्थस्तु—उपरिदर्शितव्याख्यानेनैव गतायं कि-
 न्तु 'उभय' मित्यस्य घटनील परमाणुनीलशोभयमित्यर्थः ।

पतहोपपरिजिहीर्षया उत्तरपक्षत्वेनाह—तस्मादिति । उद्भू-
 तरूपावच्छिन्नेति—उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्न यच्चक्षुःसंयुक्त
 तत्समवायः रूपादिगुणसाक्षात्कारे हेतु, उद्भूतरूपावच्छिन्नमह-
 त्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायश्च रूपत्वादिजातिसाक्षात्कारे
 हेतुर्बलव्यः ।

इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः । परमाणौ
 चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाय्वादौ न
 सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् ।
 एवं यत्र घटस्य मध्यावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तु
 बाह्यावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं
 चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्सं-
 योगः कारणं द्रव्यसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः
 द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः का-

रणम् । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्व च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्ष घ्राणसंयुक्तसमवायः । गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवाय कारणम् ।

उक्तसम्बन्धस्वरूपविवक्षाया फलमाह—इत्थञ्चेति । महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावादिति—स्वाश्रयसमवेतसमवेतारूपपरम्परासम्बन्धे विद्यमानऽपि स सम्बन्ध उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नानालि, अर्थात् उक्तसम्बन्ध उद्भूतरूप महत्त्वञ्च विषयण न वर्तत तद्विषयिष्ठ पय चाक्तसम्बन्ध तथासाक्षात्कारहेतुर्नतु कवळ । एतत्स्वयं स्पष्टीकृत प्रत्यक्षार्त्ता परमाणौ चक्षुःसयोगस्येत्यादिना । स्थलान्तरे महत्त्वोद्भूतरूपयोरव्याप्ति वारयितु प्रत्यक्षस्य वा पुष्कला सामग्रा वक्तुमग्रिम प्रत्य रचयति—एवयत्रेत्यादि । अस्याय स्पष्टोऽपि यदा घटस्य मध्यभाग दीप स्थाप्यत घटचक्षु सयागस्तु घटस्य बाह्यदण भवेत् तदा महत्त्वोद्भूतरूपया सतारपि घटस्य प्रत्यक्ष न भवति तन्नाभयोरन्वयव्यभिचार, अस्य वारण चक्षु सयाग आलाकावच्छिन्नत्वविषयणदानन भवति—तथाच आलोकसयोगावच्छिन्नोद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षु सयाग घटादिद्रव्य प्रत्यक्षमिति हेतु ।

मकृत महत्त्वोद्भूतरूपया चक्षु सयोगविशेषणया सतारपि आलोकसयोगरूपविशेषणभावात्तादृशघटस्य न प्रत्यक्षम् । एतमेवाय सम्बन्धा रूपादिसाक्षात्कारप्रत्यक्षयुत्रय ।

सर्वेसारस्तु—चक्षुरादान्द्रिय करण चक्षुरादान्द्रियसन्निकर्ष (सयागादि) व्यापार महत्त्व उद्भूतरूप, आलाकसयागश्चतित्रय सहकारिकारण, सर्वमिदं प्रत्यक्षस्य पुष्कला सामग्री यत्रैकमपि न

स्यात् तस्य प्रत्यक्षं न भवति । तथाच पारमर्ष सूत्रम्—महत्त्वानेक-
द्रव्यवत्त्वाद्व्याप्त्यापलब्धिः' वै० ४ । १ । ७ । उक्तश्चाक्षुषसन्निकर्षं
सम्प्रति स्पर्शनादिप्रत्यक्षेऽपि तदर्थयति—एवमित्यादिना । स्पष्टम् ॥

एवं रसप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः । रससमवेतरा-
सनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । शब्दप्रत्यक्षे
श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः कारणम् । शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रो-
त्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौ-
किकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं
विनापि भवति । एवमात्मनः प्रत्यक्षे मनःसंयोगाः, आत्मसम-
वेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः, आत्मसमवेतसमवेतमान-
सप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।

एवमिति—रासनप्रत्यक्षं न संयोगजन्यं किन्तु संयुक्तसम-
वायादिजन्यमिति संयोग सन्निकर्षं विहायान्यादुक्तम्, मत्र, हेतुस्तु
चक्षुस्त्वद्मनांसि श्रोत्रेवेन्द्रियाणि द्रव्यग्राहकाणि । शब्दप्रत्यक्ष-
इति—श्रावणस्य आकाररूपत्वात् शब्दस्य गुणत्वाच्च श्रोत्रावच्छिन्न-
समवायः । शब्दसमवेतेति शब्दस्य शब्दसमवेता जातिः तत्प्रत्यक्षे ।

इदन्तु बाध्यम्—द्विविधं तावत् प्रत्यक्षं लौकिकं मलौकिकञ्चेति
तत्र मलौकिकं वक्ष्यति, लौकिकं प्रदर्शयितुमाह—अत्र सर्वमिति ।
आत्मसमवेतेति आत्मसमवेता ज्ञानाद्याः । आत्मसमवेतसमवेता
ज्ञानत्वाद्याः । स्पष्ट स्पष्टम् ।

अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंबन्धविशेषणता हेतुः ।
वैशेषिकरूपते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता
नानाविधा । यथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशेषणतया

गृह्यते । संख्यादौ रूपायभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया ।
 संख्यात्वादौ रूपायभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया ।
 शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया । कादौ खत्वाद्य-
 भावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया । एवं कत्वाद्यवच्छिन्ना-
 भावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया । एवं
 यथाभावादौ पटाभावः चक्षुःसंयुक्तसंयुक्तविशेषणतया । एवमन्य-
 दप्ययूहम् । तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते ।
 अन्यथा षोढा संनिकर्ष इति प्राचा मवादेो व्याहन्थेतेति ।

इन्द्रियसम्बद्धेति—चक्षुरादीन्द्रियसम्बद्धो भूतत्वादि (अभावा
 विकरणम्) तत्र घटाभावो विशेषणीभूत यथा 'घटाभावद्वलम्'
 इत्याकाराया प्रतीतौ भासते परमिन्द्रियसम्बद्धा रूपादिरपि समवेत
 तत्र समवायो विशेषणीभूत' यथा 'रूपी (रूपसमवायवान्) घट'
 इति । अयमेव विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्ष' इत्युच्यते, यस्यार्थ-
 इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यत्व इन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वमिति यावत्
 यदा घटाभावचद् भूतत्वम्' इति प्रत्यय तदा इन्द्रियसम्बद्धवि-
 शेषणत्व सन्निकर्ष, इन्द्रियसम्बद्ध भूतत्व तत्र घटाभावस्य विशेषण-
 त्वात् । यदा तु 'इह भूतत्वे घटो नास्ति' इति प्रत्यय तदा अभाव
 प्रत्यये इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यता सन्निकर्ष इन्द्रियसम्बद्धोऽभाव तत्र
 भूतत्वस्य विशेषणत्वात् सप्तम्यन्त विशेषणमिति नियमात् ।

एव समवायप्रत्ययमपि बोध्यम् । पर-तु गौतममते समवाय
 प्रत्ययो नतु वैशेषिकमत इत्यत आह—वैशेषिकमत इति । यदि
 समवाय प्रत्यय स्यात्तर्हि रूपादिसमवायवता परमायवादीनामपि
 प्रत्ययनापान " वा मगवायस्यकतया एकदा भाविभूतसकलसम-
 वाया प्रत्ययक ना प्रत्यय स्यात् सम्य-वप्रत्यय यावदाश्रयप्रत्ययस्य
 हेतुत्वं यत इति काणादानामभिप्रायः ।

गौतमास्तु—सम्यग्प्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकम्, अर्थात्
यावदाश्रयप्रत्यक्षं न तस्य कारणं सम्यग्प्रत्यक्षस्य निर्धनुमशक्यत्वात्,
किन्तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकोधर्मः समयायस्तु न संयोगः
तस्मादसौ न प्रत्यक्षः धर्मिणोः प्रत्यक्षं संयोगाख्यसम्यग्प्रत्यक्षविशेष-
प्रत्यक्षप्रत्यक्षेव कारणं तत्सम्यग्प्रत्यक्षसामान्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमित्याहुः ।

ननु विशेषणतासन्निकर्णस्तु नानाविध इति कथं पङ्क्तिः सन्निक-
र्ण इत्युक्तमिति शङ्कासमाधानाय 'अत्र ही' त्थारभ्य 'एकैव सा
गणयत' इत्यन्तो ग्रन्थोनिगदव्याख्यातः । विशेषणतात्वेनेति—तथाच
विशेषणतात्वमेक रूपमदाय पङ्क्तिवत्कथन नासङ्गतमिति भावः ।
नन्वेवं संयुक्तसमावायादीनामप्यनुगमः कुतो न कृत इति चेत् न,
स्वतन्त्रेच्छुर्मुनिर्नियोगपर्यनुयोगानर्हो यतः ।

यदि स्यादुपलभ्येतेति । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानु-
पलब्धिः कारणम् । तथाहि । भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते
घटाभावादिकं न ज्ञायते । तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपल-
म्भाभावः कारणम् । तत्र योग्यताप्यपोक्षिता सा च प्रतियो-
गिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा । तदर्थश्च प्रतियो-
गिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी
यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः । तथाहि । यत्रालोकसंयोगादिकं
वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते ।
तेन घटाभावादेरन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षम्, स्पर्शनप्रत्यक्षं तु
भवत्येव, आलोकसंयोगं विनापि स्पर्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं
शक्यत्वात् । गुरुत्वादिकं यद्योग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षस्तत्र
गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् । वायौ रूपाभावः ।

पापणे सौरभाभावः । गुडे तिक्ताभावः । श्रोत्रे शब्दाभावः ।
 आत्मनि सुखाभावः । एवपादयस्तत्तदिन्द्रियगृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्ष-
 स्यापादयितुं शक्यत्वात् । संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो
 योग्यता । अन्योन्याभावप्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता ।
 अतः स्तम्भादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव ॥१९॥
 ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

अभावप्रत्यक्षे सहकारिकारणं यदितुमाह परममूले 'यदि
 स्यादि' इति । एतद्विवृणोति मुक्तावल्यां—अत्राभावप्रत्यक्ष इति ।
 योग्यानुपलब्धि = योग्यस्य प्रत्यक्षयोग्यतावत्. घटादेः अनुपलब्धिः
 उपलम्भाभावः प्रतीत्यभावः कारणमित्यर्थः । उपलम्भ. उपलब्धिः
 प्रतीतिज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । अनुपलम्भ. अनुपलब्धिः प्रतीत्यभाव-
 इतिचानर्थान्तरम् । अयमाशयः—'यद्यत्र घटादि स्यात् तर्हि तस्यो-
 पलम्भोऽपि स्यात्' इत्याकारा यत्र यदा प्रसक्ति तत्रैव उक्ताविशेष-
 णतासद्विकर्षणं अभासस्य प्रत्यक्षं नान्यत्र नान्यदेतिच । तदेतत्स्प-
 ष्टीकरोति—भूतलादाविति । अक्षरार्थस्तु—भूतलादौ अभासाधि-
 करण इत्यर्थः । घटादिज्ञाने 'अयघट' इत्याकारके साक्षात्कारे ।
 जाते सति । घटाभावादिकं स्वप्रतियोग्यभाव इत्यर्थं न ज्ञायते
 न विषयीक्रियते प्रत्यक्षेण (इन्द्रियेण) इतिशेषः ।

तेन प्रतियागिसत्त्वदशायां अभावज्ञानाभावेन । अभावोपलम्भे
 अभावप्रत्यक्षे । प्रतियोग्युपलम्भाभावः प्रतियोगिनो घटाद. प्रती-
 त्यभाव कारणं हेतु (नतु कारणमित्यर्थः) । परन्तु तत्र प्रतियोग्यु-
 पलम्भावे योग्यता वक्ष्यमाणा अप्यपेक्षिता अक्षर्यमिष्टा । अन्य-
 या प्रत्यक्षायाग्येष्वपि जलपरमार्तादादौ पृथिवीत्याभावादेः प्रत्यक्ष-
 ह्यादिति भावः ।

ननु-कीदृशी सा योग्यतेति जिज्ञासायां न्यायचिन्तामणिकार-
 (गङ्गेयोपाध्याय) मतेन तां निर्वक्ति—साचेति । निरुक्तग्रन्थस्यापि
 स्वयमेवं दर्शयति—तदर्थश्चेति । तात्पर्यार्थस्तु यस्मिन्नधिकरणे प्रति-
 योग्युपलम्भ आपादयितुं शक्यते तत्रैव तत्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षं
 जायते नान्यत्र । यथा—भूतलाद्यधिकरणे 'यदि भूतलं घट स्यात्
 तर्हि चक्षुषा (भूतलघट्) उपलभ्येत' इति रीत्या घटात्मकस्य
 प्रतियोगिन उपलम्भः (प्रतीतिः) आपादयितुं (आरोपयितुं)
 शक्यते तस्मादत्र भूतलादौ घटप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षं भवितुमर्हति ।
 यत्र तु नैव तत्र नाभाव प्रत्यक्षं यथा—'जलीयपरमाणुषु यदि
 पृथिवीत्वं स्यात् तर्ह्युपलभ्येत' अनया रीत्या पृथिवीत्वारोपेण
 जलीयपरमाणुषु पृथिवीत्वोपलम्भस्याप्यारोपः कर्तुं न शक्यते पृथि-
 वीत्वाभावात् प्रत्यक्षयोग्यत्वेऽपि जलीयपरमाणुषु प्रत्यक्षयोग्यतायां
 अभावात् ।

अयं भावः—आश्रयप्रत्यक्षमेव जातिप्रत्यक्षप्रयोजकमित्यस्ति
 नियमं तेन जलपरमाणुषु यथा जलस्य न त्वयत्नं, तथैव तत्र
 आरोपितपृथिवी-उपलम्भारोपोऽपि न शक्यः सम्भवः ।

एतदेव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । यत्र भूतलादौ (अभा-
 वाधिकरणे) । सुगममन्यत् स्पर्शनप्रत्यक्षन्त्विति—त्वाच्च प्रत्यक्ष-
 मित्यर्थं आलोकसयोर्न विनापि त्वाच्चप्रत्यक्षस्य सत्त्वात् " यद्यत्र
 घटः स्यात्तर्हि त्वचा उपलभ्येत" इत्यापादयितुं शक्यत एव, अर्थाद्
 ध्वन्यकारं घटाभावस्य स्पर्शनं प्रत्यक्षं नतु चाक्षुषमित्युक्तनियमात् ।
 गुह्यत्वादिऋमिति—आदिपदेन वर्माधर्मादिपरिग्रहः । गुह्यत्वादि-
 प्रत्यक्षस्येति—'यदि घटे गुह्यत्वं स्यात् तर्ह्युपलभ्येत' इत्याकारमा-

पापादन नाहंति भवितु, मुख्यस्य सर्वथा प्रत्यक्षयोग्यत्वात् किन्तु तुल्यानुमीयते तत्, एवं धर्मोऽपि न प्रत्यक्षयोग्यतावान्, तर्हि “ यदि मायि धर्मः स्यात् तर्हिपलभ्येत ” इति भवत्यापादनम्, किन्तु सुखादिलिङ्गेनानुमेयः यस्तुतस्तु चादनाद्भवति । एतेन धर्मोऽपि व्याप्यते ।

यत्र तूक्तमापादनं सुखकं तत्राभावः प्रत्यक्ष इत्युक्तमेव, यथा वायाविव्याघ्रदाहरति । “वायां यदि रूपं स्यात्तर्हि चक्षुषोपलभ्येत”, इत्यापादयितुं शक्यते, तत्र क रणानु महत्त्वविशिष्टोद्गतरूप चाक्षुषप्रत्यक्षहेतुरित्यवोचाम, प्रकृते वायी महत्त्वस्य * सत्त्वेऽपि उद्गतरूप नास्ति तेन वायायुद्गतरूपाभासस्य चाक्षुष प्रत्यक्षम् ।

एवमेव यथाक्रमं ‘पापाणि यदि सैरभं स्यात् तर्हि घ्राणेनोपलभ्येत’ यदि गुडे तिक्तरसः स्यात्तर्हि रसनयोपलभ्येत, यद्यन्नावनुष्णः स्पर्शः स्यात्तर्हि त्वचोपलभ्येत, यदि श्रोत्रे शब्दः स्यात् तर्हि तेनैवोपलभ्येत, यद्यात्मनि सुखं स्यात् तर्हि मनसोपलभ्येत, इत्याद्यापादनं कर्तुं शक्यते, अत्रस्तत्र तत्र तत्तदभावस्य घ्राणजादिप्रत्यक्ष भवत्येव इत्यत आह—एवमादय इति । आदिना प्रभायामुद्गतस्पर्शाभावपरिग्रहं तत्र प्रभायामुद्गूनस्पर्शः स्यात् तर्हि त्वचोपलभ्येत इत्याद्यापादयितुं सुखकत्वादिति भावः ।

सम्प्रति ससर्गाभाव प्रत्यक्षे अन्योन्याभावप्रत्यक्षे च यं ग्यतः-भेदं दर्शयति—संसर्गाभावप्रत्यक्ष इति । त्रिविधं ससर्गाभावः प्रागभावादिभेदेन पूर्वमुक्तं तस्य प्रत्यक्षे प्रतियोगिनो घटादे यो ग्यता प्रत्यक्षयोग्यता अवश्यमपेक्ष्यते, अर्थात् येन केनापीन्द्रियेण य-

प्रतियोगी प्रत्यक्षयोग्य तस्यैव प्रागभावस्य ध्वसाभावस्य अत्यन्ता-
 भावस्य वा प्रत्यक्ष स्यात्, यस्तु प्रतियोगी सर्वथा इन्द्रियागोचर
 तदीयससर्गाभाप्रस्य कदापि न प्रत्यक्षम् । अन्योन्याभावप्रत्यक्षे
 त्विति—ससर्गाभाप्रभिन्नाभावप्रत्यक्षे तु अतिकरणयोग्यता अभा
 वाधिकरणस्यैव प्रत्यक्षयोग्यता अपेक्षिता अभावशक्यी अर्थात् यद्यधि
 करण प्रत्यक्षयोग्य स्यात् प्रतियोगी प्रत्यक्षयोग्या भवेद् नवा भवेत्
 तदा अन्यान्याभावस्य प्रत्यक्षम्भवत्यव । एतस्य फलमाह—अत इति—
 स्तम्भ पिशाचो न इति प्रतीत्या स्तम्भरूपाधिकरण प्रत्यक्षयोग्यस्या
 पि पिशाचस्य भेद चक्षुषा प्रत्यक्ष स्तम्भस्य (चाक्षुष) प्रत्यक्षयोग्यता-
 यत्प्रादितिभाव ।

एवं प्रत्यक्ष लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् । तत्र लौकिक
 कप्रत्यक्षे पोदा सन्निकर्षो वणितः । अलौकिकसन्निकर्षस्त्विदा
 नीमुच्यते—

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥
 व्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षण इति सामान्यं
 लक्षणं यस्येत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा
 सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । तत्रेन्द्रियसंयुक्त-
 विशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं बोध्यम् । तथाहि ।

अलौकिकसन्निकर्षनिरूपणाय पातनिकामाह एवमिति । कारिका
 निर्वन्तुमाह—व्यापार इति । भूतत्वादिलक्षणाया, इन्द्रियजन्यत्वा
 भावात् (व्यापारस्य च तज्जन्यत्व सति तज्जन्यजनकचरूपत्वात्)
 व्यापारत्वकथनमयुक्तमित्यता 'व्यापार' पद व्याख्याति सन्निकर्ष
 इति ।

सामान्यमिति—समानानां भावोऽनागन्तुको नित्यो धर्मः सां-
 मान्यम्, पूर्वोक्तं द्रव्यगुणकर्मतत्रितयवृत्ति, उक्तञ्च वात्स्यायनेन 'या
 समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नैश्वधिकरणेषु, यथा बहूनीतरेतरतो
 न व्यावर्त्तन्ते, योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत्सामान्यम् ।
 न्या० भा० २ । २ । ७१ । यथा घटत्वादि जातिः । 'लक्षण' शब्दस्य
 'स्वरूप' मःपर्यं, लक्षयते व्यवच्छिद्यत इति लक्षण स्वरूपमेव, मसा-
 धारणधर्मण धर्म्यन्तरेभ्यो व्यावर्त्तयते यतः । एव सामान्य लक्षण स्व-
 रूपं यस्येति बहुधा द्विसमासाधयणो 'सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्ति रिति-
 प्रथमादौकिकसन्निकर्षस्यार्थः पर्यवसितो भवति । प्रत्यासत्तिश्च स-
 म्वन्धः । तत्रेति—सामान्यश्चेत्यर्थः ।

इन्द्रियसम्बद्धेति—इन्द्रियसम्बद्ध विद्येभ्य यस्य तदिन्द्रियसम्बद्ध-
 विद्येभ्यकं यज्ञ ज्ञानं तत्सामान्यस्वरूपं प्रत्यासत्ति' तादृश घटे घटत्व
 धूमे धूमत्वमित्यादि बोध्यम् । एतदुक्तं भवति—यत्र घटादौ चक्षु-
 सन्निकर्षानन्तरम् 'अयं घटः' 'अयं धूमः' इत्याकारक प्रत्यक्ष
 जात तस्य कारण घटादिना सह चक्षुषः सयोग सन्निकर्ष. सच
 'दौकिकः (प्रागुक्तः) घटघटत्वे धूमधूमत्वे चोभे विषयीकरोति, तत्र
 घट धूमश्च विद्येभ्यविधया, घटत्वं धूमत्वञ्च प्रकारविधया विषयी-
 करोतीत्येतावान्विधेय' । एतदेव स्वयं दर्शयति तथाहीत्यादिना ।

यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र
 जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः । तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा
 इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसं-
 बद्धमित्येवोच्येत तदा धूलौपटके धूमत्वभ्रयानन्तरे सकलधूम-

विषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सहेन्द्रियसंबन्धाभावात् ।
मन्मते तु इन्द्रियसंबन्धे धूळीपटकं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानम्,
तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको
ग्राह्यः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले । मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारी-
भूतं सामान्यमात्रं प्रत्यासत्तिः ॥ ६३ ॥

यत्रेति—यस्मिन् ज्ञान इत्यर्थे । इन्द्रियसयुक्तः इन्द्रियसम्बन्धः ।
धूमादिः आदिना घटादि । तद्विशेष्यकमिति—स, धूमादिविशेष्यो
यस्य ज्ञानस्य तत् तद्विशेष्यकम् । धूमत्वं प्रकार इति, धूमत्वमेव
अलौकिक सन्निकर्षः येन सकलधूमानां = अतीतानागतानां दूरादिप्र-
कृतानामिन्द्रियासम्बन्धनामपि धूमत्वाध्यायानां ज्ञान जायते, धूमत्वस्य
सकलधूमस्यकिञ्चिन्नुगतत्वात्, अर्थात् एकस्मिन् धूमे इन्द्रियसम्ब-
युक्तं सति यत् 'धूमाः' इतिसकलधूमव्यक्तीनां भान तत्र 'स्वजन्य-
ज्ञानप्रकारीभूतधूमत्ववत्ता' अलौकिक सन्निकर्षो हेतुः । प्रथमवच्यो
पुरोवर्तिधूमस्य लौकिकं ज्ञान ततो द्वितीयवच्यो उक्तसम्बन्धेन सक-
लधूमभानं चाक्षुषमेव, अत्र 'स्व' पदेन चक्षुरादीन्द्रियग्रहणं तज्जन्य
ज्ञान 'अर्थ घटः' इत्याकारक लौकिकसन्निकर्षजन्य तत्र प्रकारीभूत
दर्शितरीत्या धूमत्वमेव, तद्वत्ता धूमत्वधर्मसम्बन्ध सकलधूमेषु वि-
द्यत एवेति उक्तालौकिसम्बन्धो निर्वाहितः ।

ननु—इन्द्रियसम्बन्धेत्यादि गुरुभूतं लक्षणा विहाय 'प्रकारत्वे-
नेन्द्रियसम्बन्ध' मित्येव प्रत्यासत्ति स्वीक्रियताम् धूमचक्षु सयोगान-
न्तर भवति हि प्रकारत्वेन धूमत्वमिन्द्रियसम्बन्धमिति, अत आह—यदी-
ति । यदा पुरोवर्तिनि धूळिपटले 'अयं धूम' इत्याकारक अमात्मक ज्ञान
जात, सकलधूमविषयकमिति—'धूमाः' इत्याकारकमित्यर्थं, न स्यात्,

तत्र हेतुमाह धूमत्वेनेति । चस्तुत इन्द्रियसम्बन्धो धूलापटलेनेव । मम
 मन्तु नायं दोष, किन्तु तत्रापि सकलधूमविषयकज्ञानं भवितुमर्हत्येवेति
 दर्शयति मन्मते त्विति, इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञान प्रकारीभूतसा-
 मान्य प्रत्यासत्तिरिति मते । धूलापटलेऽपि इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यक
 धूलापटलविशेष्यकधूमत्वप्रकारकत्वसत्त्वादित्यर्थं, सुयोधमन्यत् ।
 इदञ्चेति—इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य, प्रत्या-
 सत्तित्वकथनम् ।

‘पुरोर्वाचिपदार्ये इन्द्रियसम्बन्धो लौकिको ग्राह्य इत्याह इन्द्रिय-
 सम्बन्धश्चेति परन्तु इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूत सामान्यं
 प्रत्यासत्तिरित्याकारो य सम्बन्धो दर्शितः तस्योपयोग वहिरिन्द्रिय-
 स्वबन्ध एव, मानसालौकिकप्रत्यक्षविषये तु ज्ञानप्रकारीभूत सामान्यमात्र
 प्रत्यासत्तिरिति विभाग करोति मानसस्थले त्विति । अस्य विभा-
 गस्य फलमाह—अत इति । यत्र प्रत्यक्षायोग्यस्यापि पिशाचादे ‘अत्र
 वेटे पिशाच’ इति शब्दज्ञानं जातं, तत उत्तरस्मिन् चरणे ‘सर्वे पि-
 शाचाः पिशाचत्ववन्तः’ इत्याकारको मानसो बोधः सकलपिशाचविष-
 यक, तत्रेन्द्रियसम्बन्धाभावात् नोक्तविभाग विना निर्वाह इत्यर्थः ।

विभागकरणं तु ज्ञानं पदेन शब्दज्ञानमपि धर्तुं शक्यते तत्र
 प्रकारीभूत पिशाचत्व, तदव ‘मनोजन्यज्ञानप्रकारीभूतविशाचत्व-
 वत्ता’ सम्बन्धेन सकलपिशाचविषयकालौकिकसाक्षात्कारहेतुः ।

परंतु समानानां भावः सामान्यम्, तच्च कश्चिन्नित्यं
 धूमत्वादि, कश्चिन्नित्यं घटादि । यत्रैको घटः संयोगेन भूतले
 सपवायेन कपाले ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्वधवतां भूतला-
 दीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति तत्रेदं बोध्यम् । परंतु सा-

मान्यं येन संबन्धेन ज्ञायते तेन संबन्धेनाधिकरणानां प्रत्या-
सत्तिः । किंतु यत्र तद्वटनाशानन्तरं तद्वद्वतः स्मरणं जातं
तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्वद्वता भान न स्यात् । सामान्य-
स्य तदानीमभावात् । किंचन्द्रियसंबद्धविशेष्यके घट इति ज्ञान यत्र
जातं तत्र परदिने इन्द्रियसंबन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारिभूत-
सामान्यस्य सत्त्वात्तादृशज्ञानं कुतो न जायते, तस्मात्सामान्य-
विषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्नतु सामान्यमित्याह—

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।

आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथाच सामान्यद्रव्य-
मित्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं
प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ॥

आसत्तिराश्रयाणां निति मूलमवतारयितुं भूमिकाभाह पुर-
न्तिवति । समानाना तुल्यानामित्यर्थं, सूत्रं मयागतं ज्ञानं कपाळं
स्वाधिवच समवायेन ज्ञात इति विभज्यान्वयः । तदनन्तरमिति—
'भूतलं सयोगेन घटवत् कपाळः समवायेन प्रज्ञानं' इत्याकारक-
बौद्धिकसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे 'सर्वाणि भूतज्ञानि सयोगेन घट-
वन्ति' 'सर्वे कपाळाः समवायेन प्रज्ञानं' इत्याकारकबौद्धिक-
ज्ञानं जायते तत्रैव बोध्यम् अर्थात् एतादृशस्य ज्ञायमानमनिय सा-
मान्यमेव प्रत्यासत्तिरिति बोध्यम् । अत्रापि सा प्रियं तमाह नयति ।
भवति तत्रैव सम्बन्धेन तत्सदृश्याधिकरणानु अलोडिकप्रत्यक्ष-
अन्यथा समवायसम्बन्धेन ज्ञानतत्कारणतया

छाकायादिपदार्थानामलौकिकसाक्षात्कारहेतु स्यात् दर्शितरीत्या तु
 घटत्वादि सामान्य घटाद्यधिकरण एव समवायसम्बन्धेन ज्ञात तेषां
 भेवालौकिकसाक्षात्कार जनयति नान्यस्येति भाव किन्त्विति—
 एवञ्चेत्यर्थ । तद्घटवत् स्मरणमिति 'तद्भूतलं घटवदासीत्' इत्या-
 कारक स्मरणं जातम् । सामान्यस्य समानरूपणं प्रतीयमानस्य घटस्य
 तदानीं अभावात्, तस्यैव च तत्तदधिकरणेषु ज्ञानसम्बन्धरूपत्वात्
 तदभावे तद्वत्तासम्बन्धेन सकलाधिकरणज्ञानमलौकिक न स्यादि-
 त्यर्थ । दूषणान्तरमाह—किञ्चेति । तादृशज्ञानमिति—'सर्वे घटा
 घटत्ववन्तः' इत्याकारक ज्ञान परदिने कुतो न स्यात्, ज्ञानसामग्री-
 सत्त्वे ज्ञानस्यावश्यम्भावित्वादिति भाव । तस्मादिति—सामान्य-
 मात्र न प्रत्यासत्ति अलौकिकः सन्निकर्षो न किन्तु सामान्य विषयी-
 कुर्वत् यज्ज्ञान तदेव प्रत्यासत्ति आद्योऽलौकिक सन्निकर्ष इत्याद्येन
 दर्शितदोषोद्धाराय आसत्तिराश्रयाणां न्तु इति कारिकां व्याख्यात
 आसत्तिरिति । आश्रयाणां यज्जातीयेषु शिन्द्रयसन्निकर्ष, तेषामिन्द्रि-
 यासन्निकृष्टानामपि आसत्ति सन्निकर्ष इतियावत् । एतदेव स्पष्टय-
 ति—तथाचेत्यादिना । सामान्य लक्षण विषयो यस्य तत् सामान्य
 विषयकीमत्यर्थोऽवसेयः ।

यत्रैक घटमवलोक्य सकलघटानां ज्ञान जातं तत्र घटत्वसा-
 मान्यज्ञानसन्निकर्षेण सर्वेषां घटत्ववता (घटानां) भानं जायते सा-
 मान्यज्ञानसन्निकर्षेण । सायं सन्निकर्षं अतीतानागतानामिन्द्रियास-
 न्निकृष्टानां सामान्याश्रयाणां सर्वासां व्यक्तीनामलौकिक प्रत्यक्ष
 जनयतीति सिद्धान्तः । यत्तु—दोषित्यामुक्तम्—यत्रेन्द्रियसयुक्तो धूम इति
 तद्विषयेक धूम इति ज्ञान जातम्, तत्र ज्ञान धूमत्वं प्रकारं तत्र धूम-
 त्वेन सन्निकर्षेण धूमा' इत्येव रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते
 तत्पूर्वोऽसिद्धान्तप्रामाण्येऽपि शोध्यते ।

ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते
तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषादिप्रत्यक्षं स्यादत आह—

तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

अस्यार्थः । यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं
जननीयं तदा यत्किञ्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्य-
ज्ञानस्य सामग्री अपेक्षिता । सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालो-
कसंयोगादिकम् । तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न
जायते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

अलौकिकस्वभावत्वात् सामान्यज्ञानसन्निकर्षस्य इन्द्रियसम्बन्धं
विनापि सकलव्यक्तिसाक्षात्कारः स्यादित्याक्षेपवारणाय नन्वित्या-
दिः प्रथनाति । परममूले तदिन्द्रियजेति—तत्तदिन्द्रियजन्यः यस्तद्ध-
र्मबोधः अर्थात् सामान्यज्ञानमेव यस्य सामग्री चक्षुरालोकसंयोगा-
दिका साप्यत्र प्रत्यक्ष अपेक्षिता, घटोत्पत्तौ दृग्दृक्कादिरिव अलौ-
कसंयोगादिकमपि अलौकिकप्रत्यक्षं सद्धारिकारणमित्यर्थः । अस्यापे-
क्षायाः फलं दर्शयति तेनेति । तादृशं ज्ञानमिति—अलौकिकं सकल-
घटादिसाक्षात्कारश्चाक्षुषं त्वाचस्तु स्यादेव तत्रालोकसंयोगस्यान-
पेक्षणात् ।

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्ष-
णापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥

सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति ।
ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु याद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्ति-

रिति । अत्रायमर्थः । प्रत्यक्षे 'सन्निकर्षे विना भानं न संभवति । तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां बद्धित्वेन सकलबद्धीनां च भानं कथं भवेत्तदर्थं सामान्यलक्षणां स्वीक्रियते । न च सकलबद्धिधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं, प्रत्यक्षभूमे बद्धिसंबन्धस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्भूमे बद्धिव्याप्यो नयेति संशयानुपपत्तेः ।

ज्ञानलक्षणासन्निकर्षे लक्षयन् सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोरभेदशङ्कां वारयितुं शङ्कते नन्विति । परममुखे विषयी यस्येति — यस्य=सौरभादेः विषयी=ज्ञान तस्यैव सौरभादे व्यापार सन्निकर्षः ज्ञानलक्षणाः ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्द्वितीयोऽबौद्धिकः सन्निकर्ष इत्यर्थः । यत्र पूर्वस्मिन्दिवसे कुत्रचिद् हृष्टे किञ्चित् चन्दनखण्डं घ्रात्वा 'सुरभि चन्दन' मिति निश्चितवान् स एव परदिने तत्र गतः केनचित् क्रेत्रा 'चन्दनखण्डमिदं सुरभि नवेति' पृष्टोऽप्राप्यैव 'सुरभि चन्दन' मिति यद् वदति तदा तस्य प्रतिपत्तुः दर्शिताकारं ज्ञानसौरभं चन्दनं चन्दनत्वधैतत्प्रीत्यर्थं विषयीकरति तत्र यथाक्रमं संयोगसन्निकर्षेण चन्दनज्ञानं, चक्षुःसंयुक्तसमवायसम्बन्धेन, चन्दनत्वज्ञानं बौद्धिकप्रत्यक्षमेव बौद्धिकसन्निकर्षजन्यत्वात्, यत्तु प्राणन्द्रियसम्बन्धमन्तरापि चन्दनखण्डे सौरभज्ञानं तत्तु चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्ममपवेद्यानरूपेण, चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेतसंस्काररूपेण वा ज्ञानलक्षणावयवेन सन्निकर्षेण अनित्यबौद्धिकमवयवरूपा या सौरभसाक्षात्कारहेतु प्रत्यासत्तिः सा ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरुच्यते ।

अथभाव — 'एकमन्वान्विज्ञानमपरमन्विस्फारकं' मित्यस्ति नियमः, तेन पूर्वं प्राण्येन सौरभसाक्षात्कारयत्नं प्रमातुः पुनर्यद्

चन्दनखण्डस्य चक्षुषा दर्शनं ततः सौरभस्मृतिः, सौरभस्मृतिहेतवः
उयुद्धाः संस्कारा वा, सुरभि चन्दन'मित्याकारकसौरभविषयकं
चक्षुषं प्रत्यक्षं जनयन्ति, यद्यपि सौरभप्रत्यक्षकरणे चक्षुष स्वसा-
मर्थ्यं नास्ति तथापि उक्तेनालौकिकेन सम्बन्धेन चक्षुषाऽपि सौरभ-
मानं यत् तद् द्वितीयमलौकिकं प्रत्यक्षमित्याद्ययवान् उभयोः प्रत्या-
सत्त्योर्भेदं स्पष्टीकरोति सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरित्यादि ग्रन्थेन ।

उक्तः सिद्धान्तः । अक्षराणित्वेव योजयितव्यानि—सामान्य-
लक्षणाज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्योरेव भेदः—यत् सामान्यलक्षणा—
भाषा प्रत्यासत्तिः तदाश्रयस्य=धूमत्वादिधर्मविशिष्टस्य धर्मिणी
धूमादे लौकिकसाक्षात्कारोत्तर तस्यैव धूमत्वादे राश्रयभूतस्य देशा-
न्तरीयकालान्तरीयस्यापि धर्मिणा ज्ञानं=साक्षात्कारं जनयति । ज्ञान-
लक्षणा द्वितीया तु यद्विषयकं ज्ञानं=पस्य सौरभादेरलौकिकं मानं
जातं तस्यैव प्रत्यासत्तिः सम्बन्धः नतु देशान्तरकालान्तरवर्तिनोऽपि
सौरभादेः एव ज्ञानत्वेन रूपेण उभयोः प्रत्यासत्त्योः साम्येऽपि विभि-
न्नफलजनकत्वेन प्रकारेण परस्परं भेद एवेति भावः । एतमर्थं स्पष्टी-
कृतमाह अत्रायमर्थ इति । 'प्रत्यक्ष' इत्यारभ्य 'स्वीक्रियत' इत्यन्तः
सन्दर्भः स्पष्टः ।

अत्रायदुक्तं समाधत्ते 'नच' इत्यादिना । सकलबहिर्धूमज्ञा-
नाभाव इति—यदि देशान्तरकालान्तरवृत्त्योः बहिर्धूमयोर्ज्ञानं न
स्यात् तदा को दोष इति शङ्काग्रन्थार्थः ।

प्रत्यक्षधूमे = महानसदृच्छिधूमे महिसम्बन्धस्य = यत्र धूमस्तत्र
बहिर्धूमत्वात्कारस्य व्याप्तिरूपस्य सम्बन्धस्य गृहीतत्वात् = चक्षुषा
प्रत्यक्षीकृतत्वात् अन्यधूमस्य = देशान्तरीयकालान्तरीयस्य (पर्व-

रिति । अत्रायमर्थः । प्रत्यक्षे 'सन्निकर्षे विना भानं न संभवति । तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वहित्वेन सकलवह्नीनां च भानं केयं भवेत्तदर्थं सामान्यलक्षणां स्वीक्रियते । न च सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं, प्रत्यक्षधूम वह्निसंबन्धस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्भूमो वह्निर्व्याप्यो नरेति संशयानुपपत्तेः ।

ज्ञानलक्षणासन्निकर्षे लक्षयन् सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोरभेदशङ्कां धारयितुं शङ्कते नन्विति । परममूले विषयी यस्येति — यस्य=सौरभादेः विषयी=ज्ञान तस्यैव, सौरभादे व्यापार सन्निकर्षः ज्ञानलक्षण, ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्द्वितीयोऽलौकिकः सन्निकर्ष इत्यर्थः । यत्र पूर्वस्मिन्दिग्बसे कुत्रचिद् दृष्टं किञ्चित् चन्दनखण्डघ्रात्या 'सुरभि चन्दन' मिति निश्चितयान् स एव परादिने तत्र गतः केनचित् क्रेत्रा 'चन्दनघण्डमिदं सुरभि नरेति' पृष्ठोऽत्रायैव 'सुरभि चन्दन' मिति यद् घटति तदा तस्य प्रतिपत्तु, द्योताकार ज्ञान सौरभं चन्दनं चन्दनत्वश्चेत्तन्नित्यभेदं विषयीकरोति तत्र यथाक्रम संयोगसन्निकर्षेण चन्दनज्ञान, चक्षुःसंयुक्तसमवायसम्बन्धेन, चन्दनत्वज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षमेव लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वात्, यन्तु प्राणैन्द्रियसम्बन्धमन्तरापि चन्दनघण्डे सौरभभानं तन्तु चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेदानरूपेण, चक्षुःसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेतसंस्काररूपेण वा ज्ञानलक्षणावयवेन सन्निकर्षेण जनितमलौकिकमवयवरूपा वा सौरभज्ञानात्कारहेतुः प्रत्यासत्तिः सा ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरुच्यते ।

अयं भाव — 'एकतन्त्रान्धिज्ञानमपरतन्त्रान्धिस्मारकं' मित्यस्ति नियमः, तेन पूर्वं प्राणान् सौरभसाक्षात्कारयत् । प्रमातुः पुनर्यद्

इत्याद्या श्रुतिः । यत्समत्वं द्वयोरत्र 'जीवात्मपरमात्मनोः । सनष्ट-
सर्वसङ्कल्पः समाधिरभिधीयते । इत्यादि पुराणं द्रष्टव्यम् । आदि-
पदेन स्मृत्यादिपरिग्रहः

अस्य द्वैविध्यं दर्शयति—युक्तयुञ्जानेति । अतिरो-
हितार्थमन्यत् । अव्याहतगतित्वेन सर्वविषयं भान युक्तस्य
योगिनः युक्तयोगजसन्निकर्षणं । अपरो युञ्जान. योगसाधनपरस्तु
चिन्तासहकृत. चिन्तारूपं सहकारिणमपेक्षते, समाधिस्थपव युञ्जा-
ननामकयोगजसन्निकर्षणं सर्वं पश्यति नतु समाधिरहितोपि । अति-
रोहितार्थमन्यत् । सर्वस्यास्य प्रन्वस्यं मूलन्तु 'आर्षं सिद्धदर्शनञ्च
धर्मेभ्यः' वै १० । २ । १३ इत्यादिसूत्रं तत्तदनुपङ्गि प्रथस्तञ्च
निरीक्ष्य प्रन्वगौरवभयात् बहु प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीपण्डितदेवीदासतनुजनुपासनीविष्णुरेवीगर्भजेन श्रीजैनन्या-
यविवारदकवितार्किकदयनाचार्यनृसिंहदेवशास्त्रिणा

विरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्याः 'प्रभा'ख्यायां

व्याख्यायां प्रथमं प्रत्यक्षखण्डम् ।

समाप्ता च प्रत्यक्षखण्डनार्त्ता तुरीया मुक्ता ।

पुस्तक सूची

विशारद परीक्षा के लिये १९२३-१९२४ के
लिये नियत पुस्तकों की सूची इस प्रकार है।

- १ पत्र-अभिधान षडुन्तजा नाटक सटीक कलकत्ता
विशुपाळ घघ (भाग ' ६ संग सटीक
" सम्पूर्ण
- २ पत्र-दशकुमार चरित्र मूल मात्र
(सटीक दशकुमार छत्र रह है)
- ३ पत्र-न्याय सिद्धांत मुक्तावली मुम्बई
तथा प्रभा टीकापंतः (केषळ प्रत्यक्ष घड)
(यह टीका मूलाय को खगाने के लिये अत्यन्त सरल
से बनाई गई है ऐसी सरल टीका आज तक नहीं लपी
- ४ पत्र-साहित्य दर्पण सटीक कलकत्ता
" " " रुचिरारण्य व्याख्या स०
विदग्धमुष मडन सटीक मुम्बई
" " प० रामप्रपन्न वृत टीका सहिते
- ५ पत्र-सिद्धांत कौमुदी मूलमात्र
" " प० शिवदत्त जी कृत टिप्पण सहित
" " तत्त्वबोधनी टीका सहित
" " पूर्वाखं बाळमनोरमा टीका
- ६ पत्र-अनुवाद तथा प्रस्ताव संस्कृत में इसके लिये प्र-
चन्द्रिका उपयोगी है दाम
मिलने का पता—मेहरचंद लक्ष्मणदास,
संस्कृत पुस्तकालय, लाहौर

विद्यार्थियों के उपयोगी कोष ।

- अमर कोष मूलमात्र सटिप्पण गुटका ॥१-)
- अमर कोष मूलमात्र शब्दानुक्रमणिका सहित ॥३-)
- अमर कोष संस्कृत टीका सहित सजिल्द १॥॥)
- अमर कोष व्याख्यासुधा (रामाश्रमी) व्याख्या सहित: ४॥)
- पद्मचन्द्र कोष- (संस्कृत शब्द और हिन्दी में अर्थ) सजिल्द ४)
- राम कोष (हिन्दी शब्द और संस्कृत में अर्थ अनुवाद के लिये अत्यन्त उपयोगी है २)
- वैजयन्ती कोष (यह अमर कोष के ढंग का एक पृथक् नवीन कोष है, लायब्ररियों और अध्यापकों के उपयोगी है) १०)
- त्रिकाण्ड शेष कोष सटीक ३)
- प्रबन्धकल्पलतिका रेवती कांत भट्टाचार्यें सम्पादिता-सजिल्द १॥)

राग विवोधः ।

अपि गानिविद्यारसिकाः ! तन्त्रीस्वनश्रवणतत्परा, । परा
नुरक्तिप्रियाः । महानुभावाः ।

विदितमेतदस्तु भवतां पुरास्माकं देषे रागविद्याया महान्
प्रचार आसीत्, ननु नारदतुम्बुरुषभृतयो देवर्षयो रागेशौघ सकला-
श्चित्तवृत्ती विषयेभ्य आकृष्य वैकुण्ठधाममुपजग्मुः । इयं विद्या
सद्गीतग्रन्थेषु सकलाद्वा धर्णिता तत्र प्राचीनग्रन्थान्तर्गतोऽयं राग-
विवोध नामा ग्रन्थः श्रीसोमनाथविरचितः स्वोपश्लटीकोपेतश्चाति-
मनोरमः यत्र स्वरदीनामनेका विधा, तेषु तेषु रागेश्वाद्यादिप्रकारो-
पेता धर्णिताः पत्तत्पाठेन स रुचं रागमर्मं ज्ञातुं सुयत्नं सोऽयं ग्रन्थः
सुन्दरैः सीसकाक्षरैर्मुद्रितो विद्यायत्पुष्टिवन्धनोपेतो निम्नलिखित-
स्थानात्प्राप्तः येन्यते ।

सर्वोपयोगी पुस्तकें !

श्रीमद्भगवद्गीता मूल मात्र	1)
" " पंचरत्न मूलमात्र	11)
" " भाषा टीका गुटका	१)
" " " अमृत तरङ्गिणी	१1)
" " " ध्यानन्दगिरी	४)
" " संस्कृत टीका शंकर भाष्य	२)
" " शंकरानन्दी संस्कृत टीका	२1)
" " अष्ट संस्कृत टीकाओं सहित	८1)
" " केवल भाषा मात्र	111)
भर्तृहरि कृत तीनों शतक भाषा टीका सजिबद	१)
" " " मुम्बई	१111)
" " " " अंग्रेजी तथा हिन्दी अनुवाद सहित	४)
जातिभास्कर भाषा टीका प० ज्वालाप्रसाद जी कृत टीका सहित	५)
धर्म शास्त्र संग्रह बाबू साधू चरणप्रसाद जी सङ्गृहीत	१०)
दश कर्म पद्धति भाषा टीका	१1)
वसिष्ठा हवन पद्धति भाषा टीका	1=)
कुडविद्यति भाषा टीका	१1)
गोत्रप्रवर निबन्धकदम्ब	३1)

सर्व प्रकार की संस्कृत तथा हिन्दी पुस्तकें मिलाने का पता
मेहरचन्द्र लक्ष्मणदास
 अधसत्त संस्कृत पुस्तकालय,
 सैद मिठा बाजार लाहौर ।
 संस्कृत या हिन्दी पुस्तकों के सूची पत्र छप कर
 तय्यार हैं ॥) बाठ आने के टिकट भेजकर मगवाइये ।